

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Murat KAPLAN

MEZOPOTAMYA'DA İKTİSADİ YAPI
En Eski Çağlardan Asurlulara Kadar

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Fatih ONUR

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Antalya, 2010

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Murat KAPLAN'ın bu çalışması, jürimiz tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Yusuf KILIÇ
Üye (Danışmanı) : Yrd. Doç. Dr. Fatih ONUR
Üye : Yrd. Doç. Dr. Burak TAKMER

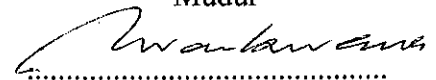
Tez Konusu: Mezopotamya'da İktisadi Yapı

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi : 05/11/2010

Mezuniyet Tarihi : .../...../2010

Prof. Dr. Burhan VARKIVANÇ
Müdür

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖZET.....	iv
SUMMARY.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
G İ R İ Ş.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
I. MEZOPOTAMYA'DA TARİH ÖNCESİ EKONOMİK HAYAT	7
I. 1. Hassuna ve Samarra Dönemleri.....	10
I. 2. Halaf Dönemi	11
I. 3. Obeyd Dönemi.....	13
I. 4. Uruk Dönemi	16
I. 5. Cemdet Nasr Dönemi	22
İKİNCİ BÖLÜM	24
I. SÜMER KENT DEVLETLERİ	24
I. 1. Sümer Kent Devletlerinin Genel Özellikleri	26
I. 2. Sümer Kent Devletlerinin Ekonomi Politikası.....	30
I. 3. Sümer Kent Devletlerinde Vergi	33
I. 4. Kanallar Sistemi.....	34
I. 5. Tarım	35
I. 6. Hayvancılık.....	39
I. 7. Balıkçılık.....	40
I. 8. Ticaret.....	41
I. 9. Ulaştırma	42
I. 10. Zanaat	45
I. 11. Metallurji.....	45
I. 12. Dokumacılık	47
I. 13. Dericilik	48
I. 14. Ölçü ve Tartılar.....	48
II. AKKADLAR DÖNEMİ.....	50
(ESKİ AKKAD İMPARATORLUĞU)	50
II. 1. Akkad Döneminin Genel Özellikleri	51
II. 2. Akkad İmparatorluğunun Ekonomi Politikası ve Ticaret	54

III. YENİ SÜMER DEVLETİ (III. UR HADEDANLIĞI).....	58
III. 1. Yeni Sümer Devletinin Ekonomi Politikası.....	60
III. 2. Yeni Sümer Devletinin Vergi Sistemi	62
III. 3. Yeni Sümer Devletinde Ticaret ve Zanaat	63
III. 4. Borçlanma ve Faiz	66
IV. III. UR SÜLALESİNDEN SONRA MEZOPOTAMYA	69
(İSİN-LARSA DÖNEMİ)	69
IV. 1. İsin-Larsa Döneminde Mezopotamya'da Ekonomik Yapı ve Ticaret	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	74
BABİLLİLER DÖNEMİ	74
I. Eski Babil Devleti.....	74
I. 1. Eski Babil Devletinin Ekonomik Yapılanması.....	78
I. 2. Eski Babil Devletinde Vergi	86
I. 3. Eski Babil Döneminde Ticaret ve Zanaat.....	88
I. 4. Eski Babil Döneminde Ulaştırma	95
I. 5. Eski Babil Döneminde Borç ve Faiz.....	97
I. 6. Eski Babil Döneminde Metallurji.....	102
I. 7. Eski Babil Döneminde Dokumacılık	103
I. 8. Eski Babil Döneminde Balıkçılık.....	104
II. Orta Babil Dönemi	105
(Kaslar veya Kassitler Devleti).....	105
II. 1. Orta Babil Döneminde Ekonomik Yapılanma	107
II. 2. Orta Babil Döneminde Vergiler.....	108
II. 3. Orta Babil Döneminde Ticaret	109
III. Yeni Babil Devleti	111
III. 1. Yeni Babil Döneminde Ekonomik Hayat ve Ticaret	114
SONUÇ	119
EK'LER.....	123
KAYNAKÇA	131
ÖZGEÇMİŞ	137

KISALTMALAR

A.Ü.	:Ankara Üniversitesi
AÜDTCFD.	:Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
cm.	:Santimetre
Çev.	:Çeviren
km.	:Kilometre
km²	:Kilometrekare
m.	:Metre
m²	:Metrekare
mm.	:Milimetre
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
TTK.	:Türk Tarih Kurumu
vb.	:Ve başkaları, ve benzerleri, ve bunun gibi
[.....]	:Tabletteki kırık kısımlar

ÖZET

Kuzey Irak'ta Küçük Zap bölgesinde Barda-Balka adlı "atölye" veya "kamp alanı" günümüzden yaklaşık 80.000 yıl öncesine tarihlenir. Mezopotamya'nın Neolitik kültürünü en iyi yansıtan merkezlerden biri de Hassuna'dır. Kuzey Mezopotamya'da Hassuna kültürünün yerini Halaf kültürü aldı. Kuzeyde Halaf kültürü ile eş zamanlı olarak Güney Mezopotamya'da, ilk buluntu yerinden dolayı Ubeyd veya Obeyd olarak adlandırılan bir kültür gelişmekteydi. Bu yeni kültür, M.Ö. 6. binyılın sonlarına doğru kuzeye yayılarak Halaf kültürünün yerini almış ve bütün Mezopotamya'da benimsenmiştir.

Güney Mezopotamya, M.Ö. 4. binyılın erken dönemlerinden başlamak üzere yaklaşık bin yıllık zaman dilimini kapsayan Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 4000-3100), "Kent Devrimi" olarak adlandırılan bir dizi yeniliğe sahne olmuştur.

Sümer kent devletlerinin oluştuğu sıralarda, kent merkezinin ortasında yer alan tapınak sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi. Yazıya ilişkin en erken kanıtlar Uruk kentinde ele geçmiştir.

Büyüyen kentler ve gelişen sosyal yaşam, eksik olan temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmesini gerektiriyordu.

Her bölgenin gelirinin bir kısmının toplanarak başkente yollandığı ya da yerel Akkad idaresini desteklemekte kullanıldığı yeni bir vergi sistemi geliştirildi.

III. Ur Sülalesi devrinde görülen büyük fütuhat politikasıyla orantılı olarak ticari ilişkilerde de büyük bir gelişme görülür. III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra başlayan İsin-Larsa devrinde, memlekette ekonomik bir bunalım yaşanmıştır.

Hammurabi'nin de mensubu olduğu Eski Babil devleti zamanında da halk, daha çok tarımla uğraşıyordu. Eski Babil Devri'nde her şey gibi, ticaretle de reform yapılmış, Akdeniz ticareti Basra ticaretinin önüne geçmiştir.

Kas'lar döneminde bütün Güney Mezopotamya tek bir yönetim altında toplanmıştır. Yeni Babil Dönemi Babil'de temeli tarıma dayanan on iki yüzyıllık büyük bir ekonomik refah dönemini başlattı.

SUMMARY

Zap areas in northern Iraq in the small Balkan Bar-called "workshops" or "camp site" our days are about 80,000 years before the date. Reflecting Neolithic culture of Mesopotamia, the center one of the best Hassuna'dir. Halaf culture of northern Mesopotamia Hassuna culture took place. Halaf culture in the north and south at the same time in Mesopotamia, the first place because of artifacts or Obeyd called Ubaid culture had been developed. This new culture, BC 6. Towards the end of the millennium Halaf culture spread to the north took place in Mesopotamia and the whole was adopted.

Southern Mesopotamia, BC 4. starting from the early millennium, a thousand-year period covering the time period in the Uruk period (4000-3100 BC), "Urban Revolution" called for a series of innovations has been the scene.

Sumerian city-states formed in the order of the city center in the middle of the temple not only of religion, was also the center of the economy. Articles related to the city of Uruk in the early evidence is uncovered.

The social life of urban growth and development, basic need that is missing from the neighboring areas required to be obtained through trade.

A portion of the revenue collected in each region are sent to the capital used to support the administration or local Akad developed a new tax system.

III. The great conquest of the cycle seen in ur family policy in proportion to its trade relations are a big improvement. After the collapse of the family started the job III.Ur-Larsa periods, the country has experienced an economic depression.

Hammurabi'nin the member states of the Old Babylonian time, also, people were more engaged in agriculture. Like all things in the Old Babylonian Period, trade reforms were made in the Mediterranean trade before the trade became Basra.

Kas'lar during the whole of South Mesopotamia were collected under a single management .

A new foundation on agriculture in Babylon Babylonian period of twelve centuries, started a great period of economic prosperity.

ÖNSÖZ

Mezopotamya, ilk insan topluluklarının görüldüğü en eski çağlardan itibaren yerleşim yerlerine sahne olmuştur. Tarım, hayvancılık ve ilk ticari faaliyetleri de kapsayan, çok çeşitli üretim süreçlerinin temeli Mezopotamya'da atılmış ve diğer Yakınoğu ülkelerine buradan yayılmıştır. Mezopotamya'ya yerleşen insanların üstün kabiliyetleri ve toprağın da çok verimli olması eskiçağlarda buraların, daima dünyanın diğer bölgelerinden daha fazla nitelikli nüfusu barındırmasına ve iktisadi olarak gelişmesine sebep olmuştur.

İlk devletler ve imparatorluklar Mezopotamya'da kurulmuş, iktisadi sistemlerin temeli burada atılmıştır. Mezopotamya'da kurulan ilk şehir devletlerindeki ekonomik canlılık o zamanlarda dünyanın başka hiçbir yerinde bilinmemektedir. Daha sonraları kurulan imparatorluklarla da kendi memleketlerinde bulunan doğal zenginliklerden en üst düzeyde faydalandıkları gibi, çeşitli ülkelerin zenginliklerinin buralara aktarıldığı görülmektedir. Burada kurulan medeniyetler başta Anadolu olmak üzere dünyanın diğer bölgelerini de derinden etkilemiştir. O nedenle Mezopotamya'nın iktisadi faaliyetlerini incelemek eskiçağ tarihinde bize göre önemli bir konudur.

Mezopotamya tarihi incelenirken başvuru başlıca kaynaklar arkeolojik buluntular ve çivi yazılı belgelerdir. Mezopotamya'da arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılan çok fazla sayıda belge olduğundan, bu alanla ilgili çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Bizde ulaşabildiğimiz kadarıyla bu belge ve bilgilerden yararlanarak en eski çağlardan başlayıp, Mezopotamya'da kurulmuş olan Sümer, Akkad ve Babil medeniyetlerinin iktisadi yapısı hakkında kendimize göre yorum ve değerlendirmelerde bulunmaya çalıştık.

Bu çalışmamızda benden yardımlarını esirgemeyen Akdeniz Üniversitesi Öğretim Üyeleri Yrd. Doç. Dr. Fatih ONUR, Doç. Dr. Murat ARSLAN ve Fırat Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Yüksel ARSLANTAŞ hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Murat KAPLAN

Antalya 2010

GİRİŞ

Mezopotamya, Hellence mesos (orta) ve potamos (ırmak) sözcüklerinden türetilmiş, antik yazarların, bugünkü Irak topraklarının bir kısmını kapsayan, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan bölgeyi tanımlamak için kullandıkları bir addır¹.

Bu adla tanımlanan yerler zaman içinde genişlemiştir. Günümüzde Mezopotamya adı, kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zağros Dağları, batıda ise Suriye Çölü tarafından çevrelenen alan için kullanılır².

Bölgenin Fırat ve Dicle ırmaklarının birbirine en fazla yaklaştıkları günümüzdeki Bağdat bölgesine kadar olan bölümüne Kuzey Mezopotamya, bu bölgeden Basra Körfezi'ne kadar olan bölümü ise Güney Mezopotamya olarak adlandırılır. Başka bir ifadeyle, Doğu Akdeniz kıyılarından, Dicle Fırat vadisine uzanan ve Basra Körfezi'ne ulaşan, toprağın çok verimli olması ve Hilal şekline benzediği için "Verimli Hilal" olarak adlandırılan alanın bir bölümünü kapsamaktadır. Mezopotamya'nın büyük bir bölümü Irak topraklarının içerisinde kalmaktadır³.

Mezopotamya genel bir bakış açısıyla, Toroslar ve Zağrosların etekleriyle Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bereketli topraklar olarak görülse de, doğal çevre ortamı ve iklim türleri bakımından birbirinden farklı bölgelere ayrılmaktadır⁴. Farklılıkların olmasına rağmen, Dicle ve Fırat nehirlerinin bu coğrafyadaki yerleşmelerde temel unsur olması bu coğrafyanın ortak bir tarihle birbirine bağlanmasına neden olmuştur⁵.

İklimsel ve coğrafi açıdan kabaca üç bölgeye ayrılır. Bunların en kuzeyde olanı; modern Irak'ın kuzeyinde ve doğusunda bulunan ve en eski yerleşim kanıtlarının bulunduğu bölge olan Toros ve Zağros dağlarının eteklerini içine almaktadır. Burası suyu, otlığı, av hayvanları, meyvesi, fındığı ve yabani tahılları bol olan, dağların arasında kalan korunaklı bir vadiler bölgesidir; Paleolitik dönem (Eski Taş Çağı) sonu ile çömlekçilik öncesi Neolitik dönemdeki (Yeni Taş Çağı) ilk yerleşik yaşam girişimleri için birçok bakımdan ideal bir bölgedir. Ancak kışlar serttir ve vadiler arasında, dağların bir tarafından

¹ Köroğlu 2006, 13. ; İplikçioğlu 1994, 45. ; Memiş 2007, 7.

² Köroğlu 2006, 13.

³ Gündüz 2002, 7.

⁴ Oates 2004, 11-12.

⁵ Frangipane 2002, 36-39.

diğerine iletişim zordur. Toprak çok zengin olmasa bile, sınırlı ölçüde tahıl yetiştirilmesi mümkündür; bol miktarda taş ve kereste kaynağının yanı sıra, kuzeydoğuda bakır ve katran gibi cevher yatakları vardır. Renklendirme için kullanılan galen, malakit (malahit) ve aşı boyası gibi doğal kaynaklar da bulunmaktadır⁶.

İkinci bölge, Toroslar'ın eteklerinin güneyinde, Dicle ve Fırat nehirlerinin arasında uzanan yaylayı, Hit'ten Samarra'da bulunan Dicle'ye kadar bir hattın kuzeyini ve Dicle'nin doğusundaki ovayı kapsar. Bunlardan ilk bölge, Cebel Sincar olarak bilinen tepeleri de kapsayan, 200 mililitre eş yağış eğrisi ile eşit olmayan iki parçaya ayrılır. Buranın kuzeyinde yağmura dayalı tarım yapılabilmektedir. Günümüzde bu hat Cebel Sincar'ın güneyinde uzanmaktadır, ancak tarihöncesi dönemlerdeki gerçek konumunun birkaç kez değişmiş olduğu kanıtlanmıştır. 7. bin yılın büyük bir kısmını kapsayan Hassuna döneminde, Cebel Sincar'ın güneyindeki bölgede yoğun yerleşim olduğuna dair kanıtlar, zaman zaman bu hattın şimdiki konumunun oldukça güneyine kaydığına işaret etmektedir⁷.

Bu alanın doğal kaynakları çeşitlilik gösterir, ancak dağların eteklerinde yer alanlardan daha kısıtlıdır. İyi, alüvyonlu toprak sınırlıdır; ancak sulamayla verimin artırılması mümkündür ve nispeten bol otlak vardır. Yapılar için taş ve bir miktar kereste bulunur. Cezire'de eskiden geyik ve yaban eşiği sürüleri vardır; yaban domuzu ve bazı avcı hayvanlar ise nehirlerin kıyılarındaki sık çalılıklarda bulunabilir. Maden yatakları yoktur; ama Hit'te önemli katran yatakları, Tatar vadisinin çukur kısmında ise kükürt mevcuttur. Katran su geçirmezlik özelliği olduğu için yapıştırıcı harç olarak kullanılırdı⁸.

İkinci bölgede en verimli topraklar Dicle ile Zagros dağları arasında yer alır ve Yüksek verim elde etmek için sulamanın şart olmadığı zengin bir tahıl bölgesidir⁹.

Üçüncü bölge, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan düz, alüvyonlu ovanın oluşur. Bu ovanın tamamı, yağmura dayalı tarım alanının dışında kalmaktadır ve buradaki yıllık yağış miktarı 150 milimetreden azdır. Yağmur sadece kış aylarında yağmakta ve yazları sıcaklık son derece yükselmektedir. Ancak, Basra körfezi ile Babil arasında kalan bölge, Fırat ve Dicle ırmaklarının on binlerce yıl taşıdıkları alüvyonlarla dolmuş, oldukça bereketli bir alandır. Nil'in Mısır'a verdiği hayatı, Dicle ve Fırat burada Mezopotamya'ya vermiş ve kent yaşamının gelişmesi için uygun bir ortam yaratmıştır. Erken Sümer

⁶ Crawford 2010, 7.

⁷ Crawford 2010, 8.

⁸ Crawford 2010, 8.

⁹ Crawford 2010, 8.

Hanedanları tarafından kurulan birçok kentin bulunduğu bu verimli topraklar, Sami toplumlarının Mezopotamya'ya gelişinden sonra Akad ve Babil Krallığı'nın da gelişmesine zemin hazırlamıştır¹⁰.

Sulama tekniklerinin gerekleri nedeniyle, güneyde bulunan alüvyonlu ovadaki ilk yerleşimler, nehir yatakları boyunca ve oldukça dar şeritler halinde yoğunlaşma eğilimindedir; bazen üç dört kasaba birbirine oldukça yakın kurulmuş, bazen de Uruk gibi, tek bir büyük kente bağlı bir dizi ufak kent ve köyden oluşmuştur¹¹.

Mezopotamya'nın coğrafi şartları burada kurulan devletlerin siyasi hayatı üzerinde etkiler yapmıştır. Mezopotamya'nın Asya ile Akdeniz arasında bulunması, Asya, Arabistan ve Hint-Ari kökenli kavimlerden birçok göç almasına neden olmuştur. Yerleşik düzene geçtikten sonra bu kavimlerin hemen hemen tümü belli farklı bir takım davranış biçimleri içine girmişlerse de, bu farklı davranış biçimleri bu kavimleri genellikle önce savunmadan yayılmaya ve sonuçta büyük devletler kurmaya yöneltmiştir¹².

Mezopotamya şehirlerinde sürekli bir karışma ve melezleşme meydana gelmiştir. Eski Mezopotamya Medeniyeti, Ural-Altay dil grubunu konuşan Sümerlilerin, Sami, Akad ve Babillilerin ve bir de Hint-Ari kavimlerin müşterek malıdır¹³.

Mezopotamya tarihinin ana dönemleri şöyle sıralanmaktadır: M.Ö. 4. ve 3. binyılda Sümerliler ve Kent Devletleri, M.Ö. 3. binyılda Akadlar (Doğu Samiler), M.Ö. 2. binyılda Babilliler (Batı Samiler), M.Ö. 1. binyılda Asurlular ve Aramiler; M.Ö. 2. binyılda Hititler (Anadolu) ve Kaslar-Gutiler (Zağros Dağlarında) Mezopotamya tarih sahnesinde görünen diğer kavimler arasındadırlar¹⁴.

Sümerlilerin ülkesi denilen Güney Mezopotamya'nın ilk yerleşik halkının, İran'dan geldikleri, Sümer dilinden farklı bir dille konuştukları ve Sami olmadıkları belirlenmiştir. Varlıkları ilk kez, 1919-24 yıllarında İngilizlerin ve 1937'de Amerikalıların Tell El-Ubeyd köyünde yaptıkları kazılarda ortaya çıktığı için bu halka Ubeydliler (Obeydliler) ya da kimi zaman "İlk Sümerliler" (Proto Sümerians) adı verilmektedir¹⁵. Dilleri Sümer dilinden

¹⁰ Köroğlu 2006, 1. ; Memiş 2007, 11. ; Kinal 1983, 11-12.

¹¹ Crawford 2010, 11.

¹² İplikçioğlu 1994, 47.

¹³ Kinal 1983, 14-20.

¹⁴ Yıldırım 1996, 20. ; İplikçioğlu 1994, 47.

¹⁵ Gündüz 2002, 9.

farklı olduğu tespit edilen bu halka Fırat nehrinin kıyısında yaşadıkları için Proto-Fıratlılar da denilmiştir. Mezopotamya'nın Neolitik devir kültürü bu kavme ait olduğu anlaşılmıştır¹⁶.

Obeyd döneminin sonlarına (yaklaşık M.Ö. 4000'lerde) Mezopotamya'da çömlekçi çarkı, silindir mühür ve yüksek mabet gibi birtakım yeni kültür unsurlarıyla karşılaşmaktadır ki, bunların, M.Ö. 4. binyılda Mezopotamya'ya gelen Sümerlilere ait olduğu anlaşılmıştır¹⁷.

Sümerlilerin Mezopotamya'ya nereden geldikleri hususunda kesin bilgiler bulunmamaktadır. Dillerinin Asya kökenli olması Asya kökenli olduklarını göstermiştir. Ayrıca onların mabetlerini yığma tepeler üzerine inşa etmeleri de dağlık Asya'dan geldiklerine tanıklık etmiştir. Sümerliler yeni vatanlarında, yani sıcak bir iklimin sürdüğü Mezopotamya'da, eski bir alışkanlığın devamı olarak, yapağıdan (koyunyünü) yapılmış elbiseler giymeleri de, onların soğuk ve dağlık bir bölgeden buraya geldiklerine delil olarak görülmüştür. Ayrıca Sümerlilerin inşaat tarzlarının ahşap olması da bunu desteklemiştir. Sümerlilerin Güney Mezopotamya'ya deniz yoluyla geldikleri düşünülmektedir. Mezopotamya'nın ilk ilmi tarihini yazan Babilli rahip Beressos (M.Ö. 3. yüzyıl) "Babiloniaca" adlı eserinde, Sümerlilere "şehir ve ev kurmayı, yazı sanatını" tek kelime ile medeniyeti, denizden gelen OANNES isimli yarı insan yarı balık bir yaratığın öğrettiğini söylemiştir. Gerek arkeolojik deliller, gerekse Beressos'un yukarıdaki ifadeleri, Sümerlilerin Asya'dan Mezopotamya'ya deniz yolu ile gelebilecekleri kanaatini güçlendirmiştir¹⁸.

Kanallar açarak bataklıkların kurutulması, tarımın sulanması, ulaşımın sağlanması, suların önüne set koyarak bir tür baraj yapılması, yolcuların her türlü rahat edecekleri han veya motellerin yapılması Sümerlilerde başlamıştır¹⁹.

Yüzyıllar boyunca batı kültürünün temeli Yunanlılara dayandırılmıştır fakat Sümerlilerin kültürü meydana çıkmaya başlayınca Batı dünyasının gelişmesinin ana kaynağının onlarda olduğu anlaşılmıştır²⁰.

¹⁶ Kramer 2002(a), 62. ; Lansberger 1944, 419-437. ; Gündüz 2002, 9. ; Köroğlu 2006, 39

¹⁷ Lansberger 1945, 137-158.

¹⁸ Memiş 2007, 21-25. ; Kınal 1983, 18-19.

¹⁹ Çığ 1994, 236.

²⁰ Çığ 2008, 48.

Mezopotamya medeniyetinin oluşmasında payı olan bir diğer kavim de Samilerdir. Eski Mezopotamya'da muhtelif zamanlarda muhtelif Sami kabilelerinin göçtükleri anlaşılmıştır. Mezopotamya'ya üç büyük Sami göçü olmuştur. Bunlardan birincisi yaklaşık M.Ö. 2500 yıllarında olduğu tahmin edilen Akkadların göçüdür. Bu kabileler, Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştığı yerlerde Bağdat civarındaki Kiş şehrine yerleşmişlerdir. İlk defa Mezopotamya'da büyük bir büyük imparatorluk kurmuşlardır²¹.

M.Ö. yaklaşık 2000'lerde vuku bulan ikinci Sami göçü ise Mezopotamya'ya Sümerlilerin batılı anlamında MAR.TU'lar dedikleri Amurrular olmuştur. Amurrular, İbraniler ve Fenikeliler gibi, Sami dillerin doğu lehçesini konuşmuşlardır. Üçüncü büyük Sami göçü, M.Ö. 14. yüzyılda başlayıp 9. yüzyıla kadar mütemadi bir sızıntı halinde devam eden Arami kabilelerinin göçleridir²².

Hayvancılıkta uzmanlaşan Sami toplumları Sümerlilere göre daha dinamik, daha kalabalık ve sürekli olarak yeni göçlerle beslenmişler, Sümerlilerle olan ilişkileri sayesinde Mezopotamya'da büyük medeniyetler kurmuşlardır. Sümerlilerde Samilerin olağanüstü canlılıklarından yararlanmışlardır²³.

Mezopotamya medeniyetinin oluşmasında katkısı olan kavimler arasında Hint-Ari dil konuşan kavimlerde vardır. Bu kavimlerden Mezopotamya'da Mitannilerin Hintli kavimlerden oldukları tespit edilmiştir. Mitanniler Mezopotamya kültürüne Kaslarla birlikte at kültürünü yani atçılığı katmışlardır. At kültürüne uygun olarak, Mezopotamya'da o zamana kadar tatbik edilen idare sistemi değişmiş, atın, hafif at arabalarında kullanılması ile savaş tekniği değişmiş ve böylece Feodalizm denilen derebeylik rejimi kurulmuştur²⁴.

Barışçıl bir yolla Mezopotamya'ya Orta Asya'dan göç ettikleri düşünülen ve daha sonra Mezopotamya'yı ele geçirip yaklaşık altı yüzyıl idare ettikleri anlaşılan Kaslar veya Kassitler de Mezopotamya tarihi açısından önemli kavimlerdendir²⁵.

Mezopotamya bir coğrafi terim olmakla birlikte, burada gelişen Sümer, Akkad, Babil ve Asur gibi uygarlıklardan günümüze ulaşan bileşik kültürel bir kimliği de ifade

²¹ Bilgiç 1963, 103. ; Oates 2004, 22.

²² Kinal 1983, 18. ; Günaltay 1937, 282.

²³ Bottero 2005, 27. ; Oates 2004, 22.

²⁴ Kinal 1983, 19.

²⁵ Balkan 1948, 724.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. MEZOPOTAMYA'DA TARİH ÖNCESİ EKONOMİK HAYAT

İnsanoğlunun uzak geçmişi üretilen taş aletlere göre Paleolitik (Eski Taş), Mezolitik (Orta Taş) ve Neolitik (Yeni Taş) Çağ olarak adlandırılmıştır. Günümüze 400.000 yıl önce başlamış olan Paleolitik dönemde insanlar değişken iklim koşullarına uyum sağlamaya çalışarak temel ihtiyaçlarını doğada bulunan bitki ve meyveleri toplayarak, yaptıkları taş aletlerle balık ve diğer hayvanları avlayarak sağlamışlardır. Paleolitik dönemde başlayan bu toplayıcılık ekonomisi insanın gezegenimiz üzerindeki ömrünün yüzde 98'ni tutan bir zaman kesimi boyunca dünya üzerindeki tüm insan topluluklarının geçim yolu olmuştur²⁷.

Mezopotamya'da insan varlığının izlerine Paleolitik Çağ'dan itibaren rastlanmaktadır. Bu dönemde çeşitli mağaralarda konaklayan toplulukların izlerine rastlanılmıştır. Musul yakınlarında, Kuzey Irak'ta Küçük Zap bölgesinde Barda-Balka adlı "atölye" veya "kamp alanı" günümüzden yaklaşık 80.000 yıl öncesine tarihlenmektedir. Büyük Zap ırmağı vadisinde bulunan Şanıdar Mağarası ise uzun bir zaman dilimi boyunca iskan edildiği anlaşılmıştır. Burada, insan iskeletlerinin yanı sıra, taş aletler ve hayvan kemikleri bulunmuştur. Buralara ilk yerleşen insan öbeklerinin büyüklükleri konusunda kesin kanıtlar yoktur. İnsanların sıcak mevsimlerde açıkta konakladıklarını gösterir bir yer bilinmemektedir²⁸.

Paleolitik dönemde Mezopotamya'da yapılan aletler ile Suriye-Filistin, Anadolu ve İran'da üretilenler arasında benzerlikler saptanmıştır. Bu da bölgedeki insanların izole bir yaşam sürmüyüp komşu bölgelerle ilişkide olduklarını göstermektedir²⁹.

Yaklaşık 12 bin yıl öncesine kadar dünyanın kuzey yarım küresinde, oldukça farklı çevre ve iklim koşulları hüküm sürmüştü, buzul ve buzul arası dönemler yaşanmıştır. Bu dönemlerden sonra iklim değişmiş ve günümüzdene yakın koşullar oluşmuştur. Epipaleolitik olarak da adlandırılan Mezolitik dönem Paleolitik'ten Neolitik Çağ'a geçiş aşamasıdır. Bu dönemde insan toplulukları tarıma alınabilecek bitkilerin ve evcilleştirmeye uygun hayvanların daha çok olduğu bölgelerde uzun süre yaşamaya, basit barınaklar yapmaya başlamışlardır. Mezolitik Çağ insanların en

²⁷ Childe 1998, 25. ; Nissen 2004, 20-21. ; Sevin 2003, 7-8. ; Köroğlu 2006, 37-38.

²⁸ Nissen 2004, 20-21; Köroğlu 2006 16-18.

²⁹ Nissen 2004, 20-21; Köroğlu 2006, 16-18.

önemli özelliği “mikrolit” denilen obsidyen, çakmak taşı vb. taşlardan yapılan küçük taş aletleridir³⁰.

Mezopotamya’da Mezolitik dönemle ilgili bilgilerin önemli bir bölümü, Doğu Akdeniz kıyı şeridinde yapılan çalışmalardan kaynaklanmaktadır. Burada, kısa süreli yerleşimcilerin geliştirdikleri kültürler Kebara ve Natufien olarak adlandırılır³¹.

Doğu Akdeniz’de, arkeolojik olarak taş alet buluntu topluluğu içinde mikrolitlerin belirgin artışıyla kendisini gösteren Kebara kompleksi olarak adlandırılan Mezolitik dönemin başlangıç aşaması, yaklaşık 19.000 ile 14.500 yıl öncesine tarihlenmektedir. Yerleşmeler vadilerin yakınlarında bulunmaktadır. Kebara yerleşmelerinin boyutu 25 ile 100 m² arasında değişmektedir. Bu dönemde çok sayıda kemik aletler de bulunmuştur³².

Filistin’de Kebara Dönemi’ne ait arkeolojik kalıntılara göre, bu dönemde kalıcı yerleşim yerlerinin yaygınlaştığı görülmektedir. Kebara döneminde görülen öğütme taşlarının varlığı insanların bitki ve tahıl tükettiklerini ve hayvan varlığı kayıtlarının değerlendirmesine göre de, alageyik, yaban domuzu, kızıl geyik ve karaca gibi hayvanları avlayıp beslenmelerini sağladıkları görülmektedir³³.

Vahşi hayvanları avlayarak ve yabani bitkisel besinleri toplayarak geçimlerini sağlayan, yaklaşık M.Ö. 11.000 ile 9300 yılları arasında yaşayan, Natufien mağarasının sakinleri oldukları için Natuf kültürü (Natufien kültürü) denilen Mezolitik dönem kültürü, tüm Filistin ve Levant boyunca yayılmıştır. Bu kültürde bağlantılı merkezler Suriye’de Fırat’tan daha doğuda da bulunmuştur³⁴.

Suriye’de Fırat vadisinin kenarında yer alan Tell Abu Hureyra Epipaleolitik yerleşiminden elde edilmiş çok miktarda etnobotanik veri hiçbir tarıma alınmamış çeşitli tahılların varlığını göstermiştir. Yukarı Fırat üzerindeki Abu Hureyra yerleşmesi, radyo karbon tarihlemesiyle günümüzden 11.200-10.000 yıl öncesine tarihlenmiştir; yani bu yerleşme Doğu Akdeniz’deki Natufien yerleşmeleri ile kabaca çağdaştır. Bazı yerel düzeltmelerle, bu tarım öncesi geçim modeli (yoğun besin toplayıcılığı) Ortadoğu’daki bütün Natufien tipi yerleşmeler sahasına genişletilmiştir. Bu ekonomi tipi geniş ölçüde, doğal durumunda bulunan ve kendi kendine yetişen

³⁰ Sevin 2003, 14-15.

³¹ Köroğlu 2006, 16-18.

³² Dolukhanov 1998, 189.

³³ Roaf 1996, 27. ; Dolukhanov 1998, 191.

³⁴ Roaf 1996 27. ; Dolukhanov 1998, 191.

yabani tahılların hasadını içine alacak biçimde, yenilebilen yabani bitkilerin toplanmasına dayanmaktadır³⁵.

Neolitik Çağ yani Yeni Taş Devri, insanlığın kültürel gelişimindeki en önemli süreçlerden biridir. Bu dönemde çağımızın sosyal ve ekonomik düzeninin temeli oluşmuştur. “Neolitik Devrim” olarak nitelendirilen Yeni Taş Devri’nde insanlar taş temelli, kerpiç veya saz ve çamur duvarlı evlerden oluşan ilk köyleri kurmuşlardır. Bazı bitkileri tarıma alarak ilk düzenli üretimi gerçekleştirmişler, koyun, keçi ve sığır gibi hayvanları evcilleştirmişlerdir. Ayrıca günlük hayatta çanak çömlek kullanımı bu dönemde ortaya çıkmıştır³⁶.

Üretimci ekonominin başladığı bu dönemde insanların sayısında çok büyük bir artış görülmüş ve uygarlıkların üzerinde yükseleceği temeller atılmıştır. Avcılığın ve toplayıcılığın yerlerini nasıl ve ne zaman ve nerede çiftçiliğe ve çobanlığa bıraktıkları belli değildir. İnsanların Paleolitik Çağ başlarında, bitkilerin yetişip gelişmesi konusunda bir takım temel bilgilere sahip oldukları, hasat yaptıkları yerde dökülen tohum ve çekirdeklerin yeşerdiğini gözlemlemiş oldukları düşünülmektedir³⁷. Ancak çiftçiliğe ve çobanlığa geçişin en erken ve en önemli örnekleri M.Ö. 8500-7000 dolaylarında Ortadoğu’da gerçekleşmiştir. Bu süreç M.Ö. 12.000’den 8.000’e kadar, yaklaşık dört binyıl sürmüştür³⁸. Tahıl tarımı, göçler ve benimsemeler yoluyla, buradan Avrupa’ya Hindistan’a, Çin’e ve Afrika’nın bazı yerlerine yayılmıştır³⁹.

Mezopotamya’da Neolitik dönemin en ünlü yerleşmelerinden biri, 20. yüzyıl ortalarında kazılan, Kuzey Irak’taki Ceremo’dur (Kale El Jarmo). Burada Neolitik süreçte başlayan uzun bir yaşamın izleri saptanmıştır. Burada, sınırlı miktarda çanak çömlek içeren beş katmanın altında, besin üretimi yüksek oranlara varan kalıcı bir yerleşimin tartışılmaz kanıtına karşın, seramik içermeyen on bir tane katman bulunmuştur⁴⁰. Kale El Jarmo’da insanların, duvarları sıkıştırılmış çamurdan yapılmış, dörtgen planlı evlerde oturdukları, arpa, buğday, mercimek ve bezelye gibi taneli

³⁵ Dolukhanov 1998, 203.

³⁶ Sevin 2003, 18.

³⁷ Nissen 2004, 25.

³⁸ Frangipane 2002, 41. ; Sevin 2003, 19-20.

³⁹ McNeill 2008, 21.

⁴⁰ Nissen 2004, 25.

bitkiler yetiştirdikleri ve koyun, keçi ve sığır gibi hayvanları besledikleri anlaşılmıştır⁴¹.

Mezopotamya'da köy yaşamının başlangıcıyla, yazılı belgelerin ortaya çıkışı arasındaki (yaklaşık M.Ö. 7000-4000) gelişmeler, arkeologlar tarafından taş alet veya madencilikte kat edilen aşamayı gösteren adlarla değil de, yerleşim karakterleri, ev plan tipi, üretim teknolojisi ve moda olan çanak çömlek tipleri gibi ortak kültürel unsurları tanımlayan adlarla anılır.

Bunlar; M.Ö. 7. binyılda kuzey Mezopotamya'nın yağmurla beslenen alanlarında Proto-Hassuna ve Hassuna, 7. binyılın sonlarında Samarra, kuzey Mezopotamya M.Ö. 6. binyılda ortaya çıkıp çok geniş bir yayılma alanı gösteren Halaf ve M.Ö. 5000'lerde Güney Mezopotamya'da ilk kalıcı yerleşmelerin kurulduğu M.Ö. 4500'lerde kuzeyde Halaf kültürünün yerini alan Obeyd dönemleridir.

I. 1. Hassuna ve Samarra Dönemleri

M.Ö 7. binyılın ilk yarısına tarihlenen Erken Neolitik dönemde bugünkü Irak'ta yağmurla beslenen tarım kuşağında yerleşmeler yaygınlaşmıştır⁴². Kültürleri gelişerek daha sonraki Hassuna kültürünü yarattığı için bu ilk erken Neolitik merkezlere Proto-Hassuna denilmiştir.

Hassuna'daki kültürün başlangıcı M.Ö. 6500 yıllarıdır. Artık bu dönemde insanlar çanak çömleği keşfetmişlerdir. Bu malzeme eski çağların tanıtılmasında en büyük rolü oynamıştır⁴³. Arkeolojik açıdan incelenmesi ile çanak çömlek, kronolojik aşamaları tanımlamaya ilişkin esasların oluşturulması bakımından en yaygın kültürel arkeolojik buluntu topluluğu ögesidir. Çanak çömlek hareketi ayrıca çeşitli topluluklar arasındaki kültürel ve ekonomik etkileşimi en açık şekilde göstermesi açısından ele alınır⁴⁴.

Gerek Proto-Hassuna, gerekse Hassuna tabakalarından buluntular arasında kilden sapan taneleri, yontma taştan çapalar, kilden çift konik ağırşaklar (keten ya da yünden iplik eğirmek için) ve baskı mühür oldukları belirlenen birkaç oyma, taş boncuk ya da pendentif vardır. Bu dönem arkeolojik buluntuları arasında alet ve takılarda bakır cevheri ve bakır madeni kullanılmıştır. Bu dönemde insanlar bakırı

⁴¹ Childe 1998, 50. ; Köroğlu 2006, 39-40.

⁴² Roaf 1996, 47.

⁴³ Yıldırım 1996, 17.

⁴⁴ Dolukhanov 1998, 362.

döverek işlemenin yanı sıra, eriterek şekillendirmeyi de başarmışlardır. Keramikler için iki metre çapındaki büyük kubbeli fırınlar kullanılmaktadır ve hububatları depolamak için büyük silo ve depo kapları bulunmaktadır. Kuzey Irak'ta bu dönemden firuze (turkuvaz), neceftaşı (dağ billuru, kayaç kristali), obsidyen ve deniz kabukları bulunmuştur⁴⁵.

M.Ö. 7. binyılın sonlarına doğru, Hassuna, Şimşara ve Yarım Tepe gibi merkezlerin üst kısımlarında Hassuna çanak çömleğinin yanı sıra, yeni keramik türleri ortaya çıkmıştır. İyi pişirilmiş, koyu kahverengi boyalı, çoğu kez olağanüstü desenlerle bezeli bu keramikler "Samarra Kültürü"ne aittir. Samarra güneyde ve Dicle'nin kıyısındadır. Samarra merkezleri Irak'ın ortasında bir şerit biçiminde dizilmişlerdir. Dicle Irmağı'na bakan Telü'ül Savvan'daki büyük merkezdeki alt tabakalar radyo karbon tarihlenmesine göre M.Ö. 6300'e kadar gitmektedir. Samarra merkezlerindeki bitki kalıntıları arasında kızıl buğday, emmer, ekmeklik buğday, iki sıralı ve altı sıralı arpa bulunuyordu. Keten (ya da keten tohumu) bulunması ve tohumların büyüklüğü, bu insanların sulama yaptığını düşündürmüştür. Sulama kuru tarım alanlarındaki verimi artırarak buralarda daha büyük bir nüfusun barınmasını ve ilk kez yetersiz yağış alan yerlerde tarım yapılmasını olanaklı kılmıştır⁴⁶.

I. 2. Halaf Dönemi

Kültür adını, ilk kez bulunduğu Yukarı Habur bölgesindeki Tell Halaf adlı yerleşmeden almıştır. Kuzey Mezopotamya'da Hassuna kültürünün yerini Halaf kültürü almıştır. Halaf kültürü 600 yıl kadar, bugünkü Kuzey Irak ve Suriye'nin tümünü ve Güneydoğu Anadolu'yu kapsayacak kadar bir bölgede temsil edilmiştir, etkileri Akdeniz kıyısından orta Zağros yaylalarına kadar uzanmıştır⁴⁷. Bu döneme ilişkin merkezler arasında Yarım tepe, Arpaciyah, Tell Halaf, Tell Brak, Çagar Bazar, Griki Hacıyan, Samsat, Kahramanmaraş'taki Domuztepe ve Şanlıurfa-Kazane sayılmaktadır⁴⁸.

Bu dönemin insanları Hassuna döneminde yaşayan insanların yetiştirdikleri ile aynı bitkileri yetiştirmişlerdir: Temel ihtiyaçlar, buğday, arpa, mercimek, karaburçak, nohut ve keten gibi bitkileri yetiştirerek karşılanmıştır. Halaf yerleşmelerinin dağılımı kuru tarım alanları içinde kaldığından, büyük olasılıkla tarımda büyük ölçekli

⁴⁵ Roaf 1996, 47. ; Köroğlu 2006, 43.

⁴⁶ Roaf 1996, 47-48. ; Şenel 1995, 186.

⁴⁷ Roaf 1996, 48-49. ; Köroğlu 2006, 45.

⁴⁸ Köroğlu 2006, 45.

sulamaya pek gerek duyulmamıştır. Evcil hayvanlardan olağan beş tür, -koyun, keçi, sığır, domuz ve köpek- beslemişlerdir, ama yaban hayvanlarını da avlamışlardır⁴⁹.

Bu kültür bölgesindeki yerleşme merkezleri hala köy niteliğindedir. Ama Arpacıyah'da bazı sokakların çakıl taşlarıyla döşenmiş olduğu saptanmıştır. Bu da bazı beledi işlerin ortak bir şekilde ele alındığını göstermiştir. Bu kültürde, bugün hala Harran Ovası'nda rastlanılan ve arkeologların tholos (çoğulu tholoi) dedikleri, arı kovani kubbesi biçiminde yapılmış kubbeli yuvarlak evlerin yaygın olduğu saptanmıştır⁵⁰.

Bu kültürde en büyük özellik olarak pişmiş topraktan imal edilen çanak-çömlekçilik sanatı görülmüştür. Bu çanakçılığı, M.Ö. 5300 yıllarında bölgeye dışarıdan gelen ve barışçı yollarla yerleşerek eski yerel nüfusla karışan insanların getirdiği sanılmaktadır⁵¹.

Halaf kültüründe başarılı tarımsal faaliyetlerin sonucunda nüfus artmış ve Musul yöresinden, kuzeyde Van'a, Diyarbakır'ın kuzeyine, batıda Gaziantep ve Antakya'ya doğru genişlemiştir. Eski yerleşme merkezlerindeki nüfus arttıkça, köyün etrafındaki arazi imkanları zorlandığı için, nüfusun bir kısmı köyden ayrılmış, gidip uzak bölgelere yerleşmiştir⁵².

Halaf kültüründe bitkisel üretimin yanında ve gıda ve eşya üretimi kaynakları açısından bitkisel üretim kadar önemli olarak, ehlileştirilmiş koyun, keçi ve domuz yetiştiriciliği yapılmıştır. Sığır yeni yeni ehlileştirilmektedir. Bitki tarımı kuru (yağmur suyuna bağımlı, sulamasız) tahıl üretimine ki, büyük ölçüde arpa ve buğday üretimine dayanmaktadır. Yerleşik hayvan ve bitki üretimi avcılıkla desteklenmiştir. Ayrıca, bu kültürü üreten insanların, çok sınırlı da olsa, bakır, kurşun ve takı eşyaları, iğneler şeklinde altın kullanmışlardır⁵³.

Halaf kültüründe görülen üretimdeki çeşitlilik Mezopotamya'da medeniyetin ilk olarak dağ eteklerinde başladığını ve daha sonra nehir kenarlarına indiğini göstermiştir. Ancak nehir kenarlarındaki topraklarda, dağ kavimlerinin ellerinde

⁴⁹ Roaf 1996, 48-49. ; Köroğlu 2006, 45.

⁵⁰ Oppenheim 1985.

⁵¹ Oppenheim 1985.

⁵² Oppenheim 1985.

⁵³ Oppenheim 1985.

bulunan maden ve taş mübadele edilecek maddeler yetiştirildikten sonradır ki, nehir vadilerinde yeni ve büyük medeniyet başarıları ortaya çıkabilmiştir⁵⁴.

I. 3. Obeyd Dönemi

Güney Mezopotamya'da en erken yerleşmeler, kuzeyden farklı olarak, Neolitik dönemin sonlarında başlamıştır⁵⁵. 1950'li yıllara kadar, M.Ö. 5000'ler ve 4000'lerde, Dicle ve Fırat nehirlerinin alüvyon birikintisi henüz oluşmadığı için, bugünkü Güney Mezopotamya'nın yer yer deniz olduğu, yer yer de insan yerleşmesine uygun olmayan alçak alüvyon adalarından oluştuğu düşünülmektedir. Ancak 1952 yılında bazı jeolojik araştırmalar, Sümer uygarlığının üzerinde oluştuğu bölgenin M.Ö. 4500-4000 yıllarından çok daha önce de su üstünde olduğunu; bu bölgedeki insan yerleşmelerinin tarihinin çok eski dönemlere gidebileceğini, daha önceki muhtemel yerleşmelerle ilgili kalıntıların bulunmayışının, deltanın bu uç bölgesinde, üstte alüvyon biriktikçe alttaki kaya tabakalarının batmakta olmasıyla açıklanabileceğini ima eden araştırma sonuçları elde edilmiştir⁵⁶.

Kuzeyde Halaf kültürü ile aynı zamanda ortaya çıkan ve Güney Mezopotamya'da, ilk buluntu yerinden dolayı Ubeyd veya Obeyd olarak adlandırılan bir kültür M.Ö. 4500'lerde kuzeye yayılarak Halaf kültürünün yerini almış ve bütün Mezopotamya'da benimsenmiştir⁵⁷. Kuzey Mezopotamya'da Musul'un kuzeydoğusunda Neolitik devirde kurulan Tepe Gavra yerleşmesinde yapılan arkeolojik kazılarda Obeyd kültürüne rastlanılmıştır⁵⁸.

Uzmanlar Obeyd dönemini erken ve geç olmak üzere birkaç evreye ayırmışlardır. İlk evreye ait dört yerleşme, Eridu, Usayla, Ur ve Tell El-Ubeyd bilinmektedir. Bunlar su kenarlarında kurulmuş yaklaşık 1 hektar boyutunda yerleşmelerdir⁵⁹.

Güney Mezopotamya'da alüvyonlu topraklarda kurulan Obeyd yerleşmelerinde bu dönemde sulu tarım yaygınlaşmıştır. M.Ö. 5000'li yıllardan itibaren görülen bu kültür, bataklık, sazlık alanlar arasında gelişmiş olan bir tarım ve köy kültürüdür⁶⁰.

⁵⁴ Lansberger 1944, 419-437.

⁵⁵ Köroğlu 2006, 46.

⁵⁶ Oppenheim 1985. ; Kuhrt 2009(a), 23-24. ; Kramer 2002(a), 60-61.

⁵⁷ Köroğlu 2006, 46. ; Mierop 2006, 35.

⁵⁸ Dolukhanov 1998, 357-360. ; Köroğlu 2006, 46-47.

⁵⁹ Dolukhanov 1998, 357-358. ; Köroğlu 2006, 46-47.

⁶⁰ Oppenheim 1985.

Geç Obeyd döneminde insanlar güneydeki merkezlerde kanallar kazarak sulu tarımda çok büyük ilerlemeler gerçekleştirmişlerdir. Köy halkı toprağı ekip biçmekte, koyun, keçi, ve inek gibi süt veren hayvanları yetiştirmektedirler. Bu dönem de yerel mevcut kaynakların kullanımına çok önem verilmiştir. Yöresel mevcut ağaçlar, hurma palmyeleri yiyecek, yapı ve yakıt araçları olarak kullanılmışlardır. Hasadı yapılan çeşitli bitkiler mercimek, keten, arpa ve buğdayı içermektedir. Ürün hasadında ve sazları kesmek için kullanılan kilden oraklar, baltalar, çekiçler yapmışlardır. Günlük ihtiyaçlar için kolayca erişilebildiğinden çoğu insanın basit üretim malzemelerine sahip oldukları anlaşılmıştır⁶¹.

Erken Obeyd seramiği el ile yapıldığı halde, Geç Obeyd seramiklerinin bir kısmı elle, bir kısmı da çarkta imal edilmişlerdir⁶². Obeyd döneminin en önemli yeniliği çömlekçi çarkının bulunmasıdır. Ekonomi tarihinde tekerleğin icadı kadar çömlekçi çarkının da değeri büyüktür. Dikkat çeken diğer bir yenilik ise yüksek mabetlerdir⁶³.

Bu aşamadan sonra güneyin ekonomik ve sosyal yapısı yağmurla tarım yapılabilen kuzey bölgelerinden belirgin bir şekilde ayrılmıştır. Tarımsal üretimdeki başarı nüfusun artmasına neden olmuş ve birçok büyük ve küçük yerleşme ortaya çıkarmıştır. Eridu yaklaşık 12 hektara ulaştığı, Ur'un alanının 10 hektar olduğu düşünülmektedir. Güney Mezopotamya'nın bütün nüfusu 2500-4000 civarında ya da km² başına 20 kişi olarak hesap edilmiştir⁶⁴.

Obeyd kültürünün M.Ö. 4500-4000 yıllarında tüm Mezopotamya'ya yayılması ile Sümer Uygarlığı'nın temelleri atılmış ve o tarihten başlayarak Mezopotamya'yı Yakınoğu Uygarlığı'nın merkezi yapan yeni bir dönem başlamıştır⁶⁵.

Bu dönemde Tholos tipi ev yapımı son bulmuş, çok renkli bezemeleri olan Halaf çanak çömlek geleneğı de bu süreçte yeni bir gelenekle yer değiştirmiştir. Evler kerpiçten ve kamıştan yapılmıştır⁶⁶.

Bu dönemde güneydeki Ebu Şahreyn'de (Eridu) ve kuzeydeki Tepe Gavra'da tapınaklar ortaya çıkmıştır. Eridu tapınaklarında bulunan mühürlerin varlığı, tapınak

⁶¹ Pollock 1999, 81-83.

⁶² Kınal 1983, 30. ; Memiş 2007, 17-18.

⁶³ Yıldırım 1996, 18-19.

⁶⁴ Dolukhanov 1998, 357-360

⁶⁵ Dolukhanov 1998, 357-360. ; Lansberger 1944, 419-437.

⁶⁶ Dolukhanov 1998, 359. ; Oppenheim 1985. ; Köroğlu 2006, 46- 47.

görevlilerinin ticari işlem yetkilerinin olduğunu göstermektedir. Tepe Gavra tapınaklarında, çok sayıda öğütme taşları, yontulmuş taş malzemeler ve hoş bir şekilde işlenmiş çömlek ve mühürler bulunmuştur. Tapınaklar evlere göre daha özenle inşa edilmişlerdir⁶⁷.

Yerleşmeler tapınak merkezli kurulmuş ve yayılmıştır. Geniş ve uzun sulama kanallarının yapılması ve daha sonraki Sümer tapınaklarını oluşturan unsurlarla yapılmış tapınaklar, insanların bir köy kültürü içerisinde beklenebilecekten daha büyük ölçülerde işbirliğine girdiklerini göstermektedir⁶⁸.

Bu ilk toplumun en önemli niteliklerinden biri de toplumsal iktidarın kurumsallaşmasıdır. Tapınaklar bunun en iyi kanıtıdır. Obeyd yerleşmesinde ortaya çıkan bu kültürün sosyo-politik yapısı, akrabalık ilişkileri üzerine kurulu, küçük yerel topluluklardan –şeflikler- oluşmakta olup, Obeyd toplumunda yerleşmelerin yönetimi, egemen sosyo-ekonomik konum ile piramidin tepesindeki bazı aile veya ailelerin üstünlüğü şeklindedir⁶⁹.

Obeyd kültürü M.Ö. 4500-4000 yılları arasında Dicle ve Fırat nehirleri boyunca ilerleyerek Anadolu yaylarına ulaşmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Malatya'da bulunan Değirmentepe yerleşmesi, Güneydoğu Toroslar'daki bakır yataklarını işletmek için bu bölgeye yakın yerde konumlandırılmış bir Obeyd kolonisi olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca Obeyd kültürü Kilikya bölgesi Mersin-Tarsus bölgelerine de yansımıştır. Obeyd keramiklerinin bulunduğu alan Basra Körfezi'nin şimdiki Suudi Arabistan, Bahreyn ve Katar gibi aşağı bölgelerine, öte yandan Birleşik Arap Emirlikleri'ne kadar doğuya uzanmaktadır⁷⁰.

Bu dönemin sonlarına doğru Mezopotamya'da başlayan kültür değişimi, çok geçmeden köy toplumundan kent toplumuna geçişi sağlayacak, bu ise başta yazının keşfedilmesi gibi pek çok yeniliğe zemin hazırlayacaktır. Bütün bu yeniliklerin temelinde Mezopotamya'ya yeni göç eden Asya kökenli bir kavim olan Sümerlilerin önemli bir payı vardır⁷¹.

Arkeologlar Obeyd kültürü ile yazılı tarih dönemi uygarlığı; yani Erken Hanedanlar dönemi arasındaki kültürleri, Uruk ve Cemdet Nasr adı verilen iki

⁶⁷ Pollock 1999, 87.

⁶⁸ Frankfort 1989. 70-71. ; Kuhrt 2009(a), 27.

⁶⁹ Elarslan 2007, 1-14.

⁷⁰ Roaf 1996, 57-58. ; Elarslan 2007, 1-14.

⁷¹ Memiş 2007, 19. ; Kinal 1983, 34.

aşamayla incelemişlerdir. Bu iki aşama da, yalnızca Sümer'de değil, sonraki Akkad'da, Dicle ile Diyala nehirlerinin birleştikleri Bağdat yakınlarındaki yere kadar kuzeyde uzak noktalarda ve Fırat'tan Habur nehrinin ağzının karşısındaki Mari'ye kadar uzanan bölgede de temsil edilmektedir⁷².

I. 4. Uruk Dönemi

M.Ö. 5. ve 4. binyıllarda (yaklaşık M.Ö. 4000-3100) Ortadoğu'nun toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmesinde başlıca rol Güney Mezopotamya'nın alüvyon ovasına kaymıştır. İnsanlık tarihinin ikinci önemli devrimi bu bölgede olmuştur. Bu devrim "Kent Devrimi" ve ilk sınıflı toplumun ortaya çıkışıdır. Bu yeni dönem adını, dönemi karakterize eden ilk bulguların ortaya çıkarıldığı Uruk kentinden almıştır⁷³.

Literatürde büyük şehir demek genellikle beş binden fazla insanın yaşadığı, kamu binaları, tapınakları, işyerleri olan bir şehir demektir. Genellikle buralarda hiyerarşik bir düzen vardır. Şehir, bölgesinde, yerel köylere ve kasabalara merkez konumunda olan yerleşmelerdir. Kentsel yaşamı kırsal yaşamdan ayıran nokta kendine değilde merkeze hizmet vermektir. Bütün bu etmenlerle güney Mezopotamya bu dönemde diğer yerleşim biçimlerinden ayrılıp dünyada ilk kez şehir denilebilecek kadar büyük yerleşimlerin yanı sıra, kasaba, köy ve mezra tipi yerleşimlere sahne olmuştur⁷⁴.

Uruk, Basra Körfezi'nin başındaki bataklıkların hemen iç kesimlerinde bir yerleşme yeridir. Tarımı, Fırat'ın bir kolunun ya da kollarının, bol miktarda tahıl ve meyve, özellikle de hurma ekilebilmesini sağlayan ve suları ile yapılan sulamaya bağımlıdır. Sulama yapılan alanların arasında, avcılığın yanı sıra koyun ve keçi yetiştiriciliği yapılan bozkır vardır. Yakınlarında bol miktarda balık ve ev kuşu bulunan ve sütleri için manda yetiştirilen bataklıklar vardır. Bu ekolojik nişlerin sağladığı gıda çeşitliliği üreticiler arasında işgücü uzmanlaşmasının oluşmasını sağlamış, kolayca ulaşılabilen kaynakların kullanımı balıkçıların, çiftçilerin, bostancıların, avcılarının ve hayvancıların üretkenlikleri arttırmıştır⁷⁵.

Üretim fazlaları, kendileri gıda üreticisi olmayan tam zamanlı uzmanların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu insanların bazıları yüksek düzeyde teknik beceri sahibiyken, diğerleri ortaya çıkmakta olan karmaşık toplumların gerektirdiği idari

⁷² Childe 1998, 83-84.

⁷³ Dolukhanov 1998, 355. ; Crawford 2010, 17.

⁷⁴ Collins 2000, 59-60.

⁷⁵ Mierop 2006, 42-43. ; Gündüz 2002, 14.

uzmanlığı sağlamıştır. Bu tür uzmanlaşmaların sonucu daha katmanlı bir toplum doğurmuştur⁷⁶.

Başlangıçta Uruk, ötekiler gibi, neolitik bir çiftçi köyü olarak kurulmuştur. Sulak ve bataklık arazide bulunan Uruk ve öteki köyler, kamıştan yapılmış kulübelere ve samanla karıştırılan balçığın güneşte kurutulmasıyla elde edilen kerpiçle inşa edilmiş evlerden oluşmuştur. Ancak bu yerleşme yerinin daha sonraları, yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkan tapınakların etrafında gelişen ve genişleyen bir şehir alanına dönüştüğü görülmektedir⁷⁷.

Şehrin o dönemde çok önemli sembolik bir anlamı vardır Şehir, üretim ve gücü kültüre dönüştürür, kültürde kendi içerisinde bağlantılı parçalara ayırabilirdi. Bir bölgeye insanları yerleştirmek kentsel yaşamın oluşturulmasında tek başına çok geçerli bir şey değildir. O toprakta yaşayan yerli halkın bu insanları onaylaması birleştirme ideolojisinin temelidir. Eskiçağda bu birleştirme ideolojisinin temeli din adamları tarafından oluşturulmuştur. Tapınakları yöneten rahipler kendilerini yeryüzünde tanrının temsilcileri olarak tanıtmış ve halka kabul ettirmiş, üretim araçları ve işgücü oluşturmada bir tür otorite sağlamışlardır⁷⁸.

Aşağı Mezopotamya kentlerinde ortaya çıkan en erken kamu yapıları tapınaklardır. Uruk kentinde ortaya çıkarılan Eanna Tapınak kompleksi ve Anu Tapınağı (Beyaz Tapınak) boyutları bakımından Obeyd dönemine ait yerleşmelerde (Eridu'da) ortaya çıkarılan tapınaklara göre daha anıtsaldır. Mezopotamya tapınakları başlangıcından itibaren salt bir tapınım merkezi değil, aynı zamanda siyasi ve ekonomik gücün odaklandığı yerlerdir⁷⁹.

Tapınakların temel ekonomik geçim kaynakları, sahip oldukları arazilerdir. Siyasi sosyal ve ekonomik örgütlenmenin, dolayısı ile kurumsallaşmanın ilk mekanı olan tapınaklarda bu düzeni oluşturan ve idamesini sağlayan rahiplerdir⁸⁰.

Geç Uruk Dönemi'nde (M.Ö. 3500-3100) Uruk kentinin 2,5 km²'lik bir alanı kapladığı düşünülmektedir. Bu dönemde kent nüfusuna ilişkin bazı etnografik veriler ışığında hektar başına 100-200 kişinin düştüğü varsayılmaktadır. Kamu yapılarının 20 hektarlık bir alanı kapladığı ve geriye kalan 230 hektarlık alanın iskana ayrıldığı

⁷⁶ Crawford 2010, 19.

⁷⁷ Gündüz 2002, 11-13.

⁷⁸ Collins 2000, 59-60.

⁷⁹ Çevik 2005, 34-35.

⁸⁰ Çevik 2005, 34-35.

düşünülmüş, M.Ö. 4. binyılın sonunda Uruk kentinin nüfusunun 25.000-50.000 civarında olduğu hesaplanmıştır. Uruk bu dönemde kendisinden iki bin yıl sonra kurulan, eskiçağın önemli kentleri arasında sayılan Roma, Atina, Kudüs gibi kentlerden daha büyüktür⁸¹.

Tapınağın başlangıçtaki mütevazı boyutlarının Uruk Dönemi'nden itibaren giderek anıtsal forma kavuşması, bir anlamda tapınağın topluluk üzerindeki üstünlüğünü de yansıtmaktadır. Özellikle Anu Tapınağı, 4. binyılın sonunda yüksekliği 13 metreye ulaşan bir platform üzerine inşa edilmiş olup daha sonraki üç bin yıl boyunca Mezopotamya kentlerinin silüetine hakim olacak olan zigguratların ilk öncülerinden birini oluşturmaktadır⁸².

Bu anıtsal tapınaklarda ve tapınak kulesinde, kerpiç, Suriye veya İran dağlarından ithal edildiği anlaşılın kereste ve çam ağaçları, tapınakların duvarlarına sıkıştırılmış çok sayıda kase, yine Mezopotamya'ya dışarıdan getirtilen lacivert taş, gümüş, kurşun ve bakır kullanılmıştır. Bütün bunlar tapınak merkezli ticari faaliyetlerin ve geniş bir nüfus yoğunluğunun ve işgücünün kanıtıdır⁸³.

Nüfusun büyük çoğunluğu, aktif olarak tarımla uğraşmışlardır. Ama kentin coğrafi çevresinde merkez rolü üstlenmesi sonucunda kent nüfusunun küçük bir kesimi tarım dışı işlerde uzmanlaşmaya başlamıştır. Üretim sektörü içerisinde uzman zanaatkar çeşitliliğinde artış yaşanmıştır⁸⁴.

Bu dönemde artık insanlar günlük ihtiyaçlarını kendileri üretmeyip, uzman zanaatkarlara başvurumaktadırlar. Kent merkezlerindeki zanaat ustaları lüks eşyaların olduğu kadar, günlük ihtiyaçları kolaylaştıran ürünlerin üretiminden de sorumludurlar. Ve bu uzmanlar işlerini artık belirli atölyelerde yapmaktadırlar⁸⁵.

Uruk kenti sakinlerinin çoğu, üyeleri ayakta kalmak için tümüyle tapınağa bağımlı olan tapınak örgütünün bir parçasıdır. Katı hiyerarşik çizgiler içerisinde örgütlenmişlerdir. İlk kez Uruk döneminin sonunda ortaya çıkan daha sonraları devamlı kopyalanan "standart meslek listesi" denen metin kent hiyerarşisinin en önemli kanıtıdır. Listede, önce en yüksek görevleri ellerinde tutanların işaretleri gelir. Onları memurlar, din adamları ve uzmanlık gerektiren mesleklerin adları izlemektedir.

⁸¹ Nissen 2004, 83-84. ; Çevik 2005, 26-27.

⁸² Çevik 2005, 34-35.

⁸³ Childe 1998, 84.

⁸⁴ Mierop 2006, 44.

⁸⁵ Pollock 1999, 98-99.

En sonda ise basit uğraşların işaretleri gelmektedir. Bu listede ayrıca her makam ve mesleğin kendi içinde de ayrı rütbeleri vardır. Listede rahipler, bostancılar, aşçılar, demirciler, kuyumcular, çömlekçiler, bahçıvanlar, fırıncılar vb. için kullanılan isimler vardır⁸⁶.

Uruk'ta küçük bir alanda uzmanlaşmış bir metal eritme atölyesi olarak yorumlanmış bir yer keşfedilmiştir. Burada 50 cm derinlikte, tümünde yanık izleri görülen ve içleri kütle dolu bir dizi delikle çevrili kanallar bulunmaktadır. Burası ergimiş metalin deliklerdeki kalıplara dökülmek üzere kanallardan kepçe ile toplandığı bir atölyenin kalıntıları olarak yorumlanmıştır. Burada uzmanlar tarafından bir tür seri üretimin yapıldığı sanılmaktadır⁸⁷.

Uruk'un kendisinde sadece tarımı, hayvancılığı ve el sanatlarını değil, aynı zamanda ticareti de denetim altında tutan, hammaddeden pek yoksun bu topraklara hammadde sağlayan, büyük ekonomik bir birim olan Eanna Tapınağı'dır⁸⁸.

Ekonomik birimlerin büyüklüğünü doğrulayan ve aynı zamanda Uruk'un ekonomik örgütlenmesinin nitelikleri konusunda bilgileri genişleten başka bir çeşit buluntu da arkeologlar arasında "devrik ağızlı kaseler" diye bilinen seramik kaplardır. Bu kaplar çok büyük miktarlarda bulunmuştur. Sadece katı madde kabı olarak kullanılacak milyonlarca sayıda ve aynı boyda kaseinin ucuz ve hızlı üretilmesi, hemen belirli bir ekonomik örgütlenmenin bir parçası olduğunu göstermiştir. Daha sonraki dönemlerin yazılı metinlerinden, büyük ekonomik birimlerde kalabalık işçi ordularının ücreti, mal ile yani çoğu tahıldan oluşan gündelik tayın ile ödendiği öğrenilmiştir. Bu kaplarında erzak kapları olduğu anlaşılmıştır⁸⁹.

Mezopotamya tapınağı ekonomik bir organ gibi işlemiştir. Hem tarımsal ürünlerin hem de destek verdiği zanaat ve endüstri ürünlerinin toplanması ve üretim fazlasının dağılımıyla ilgilenen bir merkezi otorite konumundadır⁹⁰.

Aşağı Mezopotamya hammadde açısından yoksun bir ülkedir. Sulu tarım sayesinde bereketli ovoidan elde edilen tarımsal ürün ve deri, kuru balık gibi hayvansal ürünler dışında, bölgede kereste, bitümen, değerli taşlar, kalay ve bakır gibi can alıcı temel hammadde kaynakları bulunmamaktadır.

⁸⁶ Mierop 2006, 47-48. ; Pollock 1999, 98-99. ; Nissen 2004, 93.

⁸⁷ Nissen 2004, 93. ; Mierop 2006, 44- 45.

⁸⁸ Nissen 2004, 96.

⁸⁹ Nissen 2004, 96-97. ; Pollock 1999, 95.

⁹⁰ Oates 2004, 26. ; Pollock 1999, 114-115.

Arkeolojik kanıtlar Geç Uruk Dönemi'nde hammadde kaynaklarının doğuda İran, kuzeyde Suriye ve Anadolu'dan ticaretle elde edildiğini göstermektedir. Akkad kralı Lugal-anne-mundu ile Uruk kralı Lugal-zaggisi'nin Amanoslara ve yukarı memleketlere kadar vardıklarını bildiren ifadelerinin dışında, Anadolu hakkında M.Ö. 3. binyılın ortaları için esaslı bilgiyi Akkadlı Sargon ile haleflerinin buraya seferlerini anlatan kaynaklardan edinilmiştir⁹¹.

Geç Uruk döneminde Güney Mezopotamya'nın etkinliği Anadolu yörelerine kadar olan ve Dicle-Fırat tarafından sulanan topraklara, Akdeniz'e ve İran Yaylası'na kadar uzanmıştır. Kuzeyde ve doğuda Urukluların geniş kitleler halinde yayılmasının ekonomik sebebi, bu bölgede üretilen tarımsal ürünlerden, küçük ve büyükbaş hayvanlardan, bira ve şarap gibi bölgede üretilen ürünlerden oldukça iyi yararlanmalarıdır. Ürünlerin değişik tokuşu, bölgeler arası karşılıklı etkileşimi doğurmuştur. Uzun mesafelere ağır yüklerin taşınmasını kolaylaştıran eşeklerin kullanılması bu yayılımı arttırmıştır. İthal edilen ürünler bu dönemde Obeyd döneminden daha fazla değişik türdedir. Bunlar, lacivert taşı, akik taşı, bazalt, mermer, kireç taşı (tebeşir) altın, gümüş ve bakırı içermektedir⁹².

Uruk'un kendine özgü kültürel özelliklerinin, kuzeydeki yerleşim yerlerinde çeşitli oranlarda bulunması, kurulan ticari ilişkilerin en somut kanıtları olarak görülmüştür. Bu kanıtlar:

- a. Keramik (Devrik ağızlı kaseler, kaba saksı biçiminde çömlekler, saksı astarlı çömlekler, kırmızı astarlı dört kulplu çömlekler, insize bezemeli dört kulplu çömlekler.)
- b. Mimari araçlar (Bir orta koridor ve iki yan odaya sahip evler.)
- c. İdari araçlar (Silindir mühürler, sayısal tabletler, içinde hesap taşları bulunan kil topaklar) olmak üzere üç başlıkta toplanmıştır.

Devrik ağızlı kaseler, basit kalıplarla merkezi otorite kontrolündeki atölyelerde geniş çapta üretilen ilk seri üretim zanaat mallarından birini temsil etmektedir⁹³.

Geç Uruk döneminde, kabuklardan, kemikten, seramikten ya da çeşitli taşlardan (örneğin; katenliyen, lapislazuli, kristal) yapılmış ve üzerine bir sahnenin

⁹¹ Bilgiç 1948, 489-516. ; Arslantaş 2008, 12,13.

⁹² Roaf 1996, 63. ; Frangipane 2002, 207. ; Collins 2000, 58. ; Pollock 1999, 113-114.

⁹³ Çevik 2005, 41-42.

ayna görüntüsü halinde kazındığı silindir mühürler ilk kez ortaya çıkmıştır⁹⁴. Mühürler, uygarlıkla birlikte tapınağın ya da özel kişilerin mülkünü işaretleyen araçlar sayılıp mülkiyetin gelişmesinin kanıtları olarak yorumlanmışlardır⁹⁵.

Kimi tasvirlerde tekstil dokumacılığı yapan insan, büyük olasılıkla kadın grupları tasvir edilmiştir. Daha sonraki üçüncü bin yıla ait metinlerden öğrenildiğine göre merkezi olarak idare edilen tekstil faaliyetleri ekonomide hayati bir rol oynamıştır. Bu dönemdeki tekstil üretimi ve sektörde çalışan kadınların rolü 3. binyıldaki geniş çaptaki üretim yapısının temelini oluşturmuştur⁹⁶.

Yazıya ilişkin en erken buluntular Uruk kentinde ele geçmiştir. Uruk'ta ele geçen 5.000'e yakın tabletin hepsi, Eanna Tapınak kompleksinin tüm alanına yayılan çöplük tabakalarında, keramik parçaları, kemik, kül ve kırık kil mühürlerle beraber bulunmuştur (M.Ö. 3200). Yaklaşık bir yüzyıl sonra Uruk ile kuzeydeki Kiş yakınlarında, özellikle Cemdet Nasr sitinde ikinci koleksiyonun depoları bulunmuştur; bu tabletlere sonradan aynı sitin adıyla, Cemdet Nasr tabletleri adı verilmiştir. Sümerlilerin bu dönemde yazıyı icat etmelerindeki amaç tamamen ekonomik nedenlerdendir. Bu belgelerde, tümü ekonomi ile ilgili nesnelere olan sığır, koyun, balık gibi hayvanların resimleriyle adetleri, tahıl ürünlerinin miktarı veya saban, balta, keski gibi aletler gösterilmiştir⁹⁷.

Güneyde Ur'da çıkarılıp Ur tabletleri olarak adlandırılmış bölüm M.Ö 2700 civarına tarihlenmiştir. Fara'da (Abu Şalabih'te) keşfedilen bölüm ise M.Ö. 2600'e aittir. Uruk, Cemdet Nasr ve Ur şehirlerinden çıkarılan tabletler, herhangi bir tarihi belge içermemektedirler. Tarihi belgelere ilk örnek, Er Hanedanlar Dönemi'nde yaklaşık 2600'lere tarihlenmektedir. Fara'da ortaya çıkan tabletler Sümer yazısının gösterdiği gelişim için iyi bir örnek oluşturmaktadırlar⁹⁸.

En eski yazılı belgelerin başlangıç işlevi, kullanılan serveti kaydetmek ve hesabını tutmak gibi amaçlarla kullanılan silindir mühürlerle aynıdır. Bu belgelerle, üretime, dağıtıma, özellikle mülkiyetle ilişkili olan toplumsal hak ve yükümlülüklerle ilişkin kayıtlar tutulmuştur. Bu belgelerin tapınakta toplanması, buraların hem özel

⁹⁴ Mierop 2006, 45.

⁹⁵ Şenel 1995, 251.

⁹⁶ Nissen 2004, 97. ; Collins 2000, 58-59.

⁹⁷ Çığ 2007, 170.

⁹⁸ Hırçın 1998, 4. ; Bottero 2003, 93. ; Çevik 2005, 36.

hem de devlet mülkiyetine ilişkin siyasal, ideolojik ve ekonomik gücün bir araya geldiği merkezler olduğuna işaret eden bir gösterge olarak kabul edilmektedir⁹⁹.

I. 5. Cemdet Nasr Dönemi

Güney Mezopotamya'da Geç Uruk Dönemi'ni Cemdet Nasr Dönemi (yaklaşık M.Ö. 3100-2900) izler. Bu dönemde Uruk önemini korumuştur. Cemdet Nasr'da, bir yönetim binası olduğu sanılan büyük bir yapıda Uruk türü kazılı tabletlerle birlikte gelişmiş boyalı çanak çömlek bulunmuştur. Uruk döneminin standart çanak çömleği yerine Cemdet Nasr döneminde kırmızı siyah renkte, geometrik ve doğadan alınmış motiflerle süslü yeni bir tür yaygınlaşmıştır. Bu yeni modanın bulunduğu ilk kent olan Bağdat'ın 100 km. güneyindeki Cemdet Nasr kenti bu tarihsel döneme de adını vermiştir¹⁰⁰.

Uruk devrinde ve onun daha ileri bir aşaması olan Cemdet Nasr devrinde Sümer sitelerinde görülen uygarlık, en eski ve ilk yazılı uygarlıktır. Yani, Uruk ve Cemdet Nasr kültürleri Protohistorik kültürlerdir; yazının yeni başladığı ve tam gelişmediği dönemlerdir. Bu nedenle bu devirlerin tarihi arkeolojik malzemenin ve Sümer mitolojilerindeki eski devirlere ait kayıtlara göre açıklanmıştır. Örneğin Sümerlilerin günlük yaşantıları ve dini inanışları, vazolar üzerindeki tasvirlerden ya da silindir mühürler üzerindeki resimlerden anlaşılmıştır¹⁰¹.

Cemdet Nasr aşamasıyla, artık kesin olarak kent toplumuna, uygar toplumuna geçilmiştir¹⁰². Burada bir tablet üstündeki mühür baskısında Ur, Larsa, Uruk, Zabalam ve Umma ya da Akşak gibi birkaç kentin tanrılarının simgesinin bulunmuştur. Bu da bir kent devletler birliğinin varlığını düşündürmektedir. Kuzey Mezopotamya'da güneyden etkilenen kimi yerleşmeler terk edilmiş, diğerleri ise Geç Uruk'tan türemiş özellikler taşıyan kendi yerel bağımsız kültürlerini geliştirmişlerdir. Bu bölgede kent yaşamından vazgeçildiği sanılmaktadır¹⁰³.

Bu ileri Uruk kültürüne bizzat Uruk'tan başka Ur'da, Lagaş ve Fara'da, Diale bölgesinde Eşnunna (Tel Asmar), Hafaca, ve Tel Agrebe; yukarı Dicle bölgesinde ise Tepe Gavra, Tel Brak, Çağar Bazar, Ninive ve Tel Billa ile Mari'de bu safhanın yaşandığını gösteren deliller ortaya çıkmıştır. Bundan başka bu medeniyet

⁹⁹ Dolukhanov 1998, 376-377.

¹⁰⁰ Köroğlu 2006, 55.

¹⁰¹ Yıldırım 1996, 26.

¹⁰² Şenel 1995, 191.

¹⁰³ Roaf 1996, 68-69.

Mezopotamya sınırlarını aşarak doğuda Sus II (kendine mahsus bir yazı ile) ve Mısır'da (Negada II) hatta Anadolu'ya Mersin ve Sakçagözü'ne kadar yayılmıştır¹⁰⁴.

Uruk devrinde başlayan Sümer şehir devletleri medeniyeti, Cemdet Nasr devrinde dört bir yöne yayılmıştır. Bu şüphesiz ticaret yolu ile meydana gelmiştir. Cemdet Nasr döneminde ticaret zanaat gelişmeye başlamıştır. Uruk döneminde başlayan öküz ya da atların çektiği arabalar ulaşımı kolaylaştırmıştır¹⁰⁵.

Uruk'ta bulunan isim listelerinde bu devirdeki Uruk sakinlerinin büyük çoğunluğu ziraat ve hayvancılıkla meşgul olduğu görülmektedir. Bu isim listeleri yazılı tabletlerde silah adamları ve onlara bronzdan silah yapan zanaatkarlar, demirciler, marangozlar, çobanlar ve balıkçılar gibi meslek isimleri geçmektedir. Bu döneme ait isim listeleri arasında bir bakır ingotu resmi bulunması Sümerlilerin bakırı işlemesini bildiklerini göstermiştir. Hatta Fırat adının, bakır anlamına gelen URUDU-URUTTU (sonraları Purattu) kelimesinden geldiği sanılmaktadır¹⁰⁶. Ayrıca Cemdet Nasr'da çok büyük bir platform üzerinde yükselen kulenin tepesinde bir tapınağın varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bu tapınakta tapınak görevlileri ve din adamları için bir avluya açılmış sıra sıra odalar, bakır ve gümüş kaplar bulunmuştur¹⁰⁷.

Cemdet-Nasr kültürü en yüksek devrine ulaşmış ve daha sonra gerileme dönemini yaşamış ve bu kültür ortadan kalktıktan sonra arkeologların Erken Hanedanlar Dönemi ismi verdikleri yeni bir dönem başlamıştır. Bu devirde yapı sistemi, keramik, kıyafet ve mühür motifleri tamamıyla değişir. Bu devirde Sümerliler iktisadi ve diğer alanlarda en başarılı dönemlerini yaşamışlardır¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Kinal 1983, 42.

¹⁰⁵ Şenel 1995, 191.

¹⁰⁶ Kinal 1983, 44-45.

¹⁰⁷ Şenel 1995, 191.

¹⁰⁸ Lansberger 1944, 419-437.

İKİNCİ BÖLÜM

I. SÜMER KENT DEVLETLERİ

Mezopotamya'nın Cemdet Nasr dönemi sonrasındaki yaklaşık 550 yıllık bölümü (yaklaşık M.Ö. 2900-2350) arkeolojik belgelere dayanarak, Erken Hanedanlar Dönemi veya Er Sülaleler dönemi adı altında incelenmiştir¹⁰⁹.

Güney ve Kuzey Mezopotamya'nın kazılan bütün tepelerinde bu devre ait tabakalarda görünen bu yeni kültür, Mezopotamya'ya Sami kavimlerin bu devirde gelmiş olmalarıyla izah edilmiştir. Cemdet Nasr Devri'ne ait siyah bir bazalt parçası üzerindeki av sahnesinde ok ve yayla silahlanmış sakallı kişiler tasvir edilmiştir. Bundan önceki devre ait eserlerde görülen Sümerliler, sakalsız ve saçları tıraşlıdır. Ok ve yayın bilhassa Sami Akkadlar tarafından kullanıldığına dayanarak, Samilerin Er Sülaleler devrinde Mezopotamya'ya geldikleri kabul edilmektedir. Ur'da mezarı bulunan kraliçe Puabi adının Sami olduğu anlaşıldığı gibi, Er Sülaleler devrine ait kral listelerindeki isimler arasında da Sami adlar görülmektedir¹¹⁰.

Er Sülaleler (Erken Hanedanlar Dönemi) Dönemi olarak adlandırılan bu dönemde, Sümerliler tarafından kent devletleri kurulmuştur. Her devlet, çevre araziler ve kendisine bağımlı kasaba ve köylerle birlikte, bir veya birkaç kentten meydana gelmiştir¹¹¹. Şehir devleti bir siyasi kavram olarak ilk kez bu dönemde şekillenmiştir¹¹².

Mezopotamya Er Sülaleler Devri ile birlikte yepyeni bir dönem başlamaktadır. Bu devrin olaylarını anlatan birçok belge vardır. 2600 yıllarına tarihlenen, Şuruppak (Fara) arşivi denilen belgeler ile I. Lagaş sülalesine ait belgeler ayrıntılı bilgileri içermektedirler. Bunlardan başka daha sonraki dönemlerde yazılmış olmakla beraber, eski devirlerden söz eden mitoslardan, destanlardan menkıbelerden ve ağıtnamelelerden, bu devrin tarihine ait bilgiler çıkarılmaktadır¹¹³.

Bu devrin tarihi belgeleri arasında Sümer Kral Listesi siyasi tarih açısından önemli bir belgedir. Sümer kral listesi, Mezopotamya'da hegemonya kuran bütün sülaleleri, Tufandan (bütün dünyanın sular altında kalması) önceki Sülaleler ve

¹⁰⁹ Oates 2004, 24. ; Kinal 1983, 49. ; Memiş 2007, 30. ; Köroğlu 2006, 60.

¹¹⁰ Kinal 1983, 49. ; Memiş 2007, 30.

¹¹¹ Oates 2004, 24.

¹¹² Crawford 2010, 22.

¹¹³ Memiş 2007, 31. ; Kinal 1983, 49-50.

Tufandan sonraki sülaleler olmak üzere ikiye ayırmıştır. M.Ö. 4. binyılın sonları ve 3. binyılın ilk yarısında Sümer şehirlerinin siyasi tarihi hakkında, efsanevi bir anlatımla da olsa önemli ipuçları veren Sümer Kral Listesi'ne göre; krallık gökten iniyor, ilk zaman bölümünde 5 şehirde 8 kral 241.200 yıl krallık yaptıktan sonra Tufan ülkenin üstünü kaplıyor. Tufan geçtikten sonra yine krallık gökten iniyor ve çeşitli şehirlerde krallık kuruluyor. Bu krallarında saltanat yılları akıl almayacak kadar uzundur. Örneğin ilk krallığın indiği Kiş şehrinde 23 kralın saltanat süresi 24.510 yıl 3 ay, 3 gün imiş. Uruk şehrinde 12 kral 21.310 yıl, Ur kentinde 4 kral 177 yıl hüküm sürüyor. Bundan sonraki kralların saltanat sürdüğü yıllar gittikçe kısalıyor. Yine de bu 124 kralın saltanat süresi 49.551 yıl. Buna bir de Tufan'dan önceki süre eklenince 391.351 yıla varıyor Sümer tarihi. İlk yılların kralları kuşkusuz tamamıyla hayal ürünü olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o çağlarda henüz yazı yoktur. Yazılı belgeler başlayınca da süreler normale dönmüştür. Sümerliler bu kral listesini yapmadan önce bir yılın 12 ay, bir ayın 30 gün ve bir günün 24 saat olduğunu bilmektedirler. Buna göre, yazdıkları bu yılların ne kadar uzun zamanı kapsadığını bilmeleri gerekmektedir. Bu belgeyle kendi tarihlerinin çok eski olduğunu, Tufan'ın da yakın zamanda olmadığını anlatmak istemişlerdir¹¹⁴.

Tufan olayını ilk olarak Sümerliler yazmış ve kendi başlarından geçmiş gibi anlatmışlardır. Bu olay Tevrat'ta ve Kuran-ı Kerim'de de anlatılmıştır¹¹⁵. Fakat bu iki kutsal kitapta da Tufan'ın yeri ve zamanı belirtilmemiştir. Babil'de yaşayan Kalde'li rahip Berossos'da (M.Ö. 3. yüzyıl) Sümer kral listelerinin en geç kopyası olan "Canon Royal"den faydalanarak Mezopotamya'da Tufan'dan önce ve sonra yaşayan Sülalelerin listelerini vermiştir. Bu kaynaklar karşılaştırıldıktan sonra üç vesikada da listenin onuncu kralı zamanında Tufan'ın olduğu tahmin edilmektedir¹¹⁶.

Sümer şehirlerinin büyük çoğunluğu, Basra Körfezi'nin kuzey kıyısı ile Bağdat arasında kalan, doğuda İran (Zağros) dağları ve Batı'da Kuzey Arabistan çölüyle çevrili olan, Fırat ve Dicle nehirlerinin biriktirdiği alüvyon ovasındadır. Bu bölgede 18'i büyük, 35 kadar şehir ve kasabanın bulunduğu bilinmektedir. En önemli krallıklar arasında, kuzeyden güneye doğru Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adap, Zabalam, Şuruppak, Umma, Girsu, Lagaş, Badtibira, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu sayılmaktadır¹¹⁷.

¹¹⁴ Çığ 2009(a), 15-16. ; Günaltay 1937, 205. ; Oppenheim 1985.

¹¹⁵ Kitabı Mukaddes 1974, 5-8. ; Çığ 2009(a), 15. ; Çığ 2009(d), 71-72.

¹¹⁶ Kinal 1983, 51. ; Memiş 2007, 31-32.

¹¹⁷ Köroğlu 2006, 65.

Er Sülaleler Devri'nde Mezopotamya'da henüz kuvvetli bir devletin kurulmadığı, her şehirde bir sülalenin hüküm sürdüğü belirlenmiştir. Bu dönemde, Kiş, Uruk, I. Ur ve Lagaş Sülalelerinin ön plana çıktıkları görülmektedir. Er Sülaleler Devri ile birlikte kelimenin tam anlamıyla tarihi devirlere girilmiştir. Çünkü bu dönemde yazılı vesikalar yaygın olarak görülmektedir¹¹⁸.

I. 1. Sümer Kent Devletlerinin Genel Özellikleri

Sümer Ülkesi (Sümerce Ki-en-gi/Kengir) Mezopotamya'nın aşağı yarısından oluşur. Bu alan kabaca günümüz Irak'ının, Bağdat'ın kuzeyinden Basra Körfezi'ne kadar olan bölümüyle lokalize edilmiştir. Yaklaşık olarak 26 bin km² olan bir bölgedir¹¹⁹. Klasik çağlarda bu bölgeye Babylonia (Babil Ülkesi), Akkadlar döneminden sonra bölgenin kuzeyi Akkad (Sümerce Ki-uri veya sadece Uri) ve sonrasında Asur Ülkesi olarak adlandırılmıştır¹²⁰.

Sümer ülkesinin, ilk kurulan yerleşmelerin olduğu aşağı kısımları, Basra Körfezi'nin suları üzerinde, iki nehrin yukarılardan taşıyıp getirdiği milin sahili doldurması sonucunda oluşmuştur. Toprak çok verimlidir. M.Ö. 2500 yıllarına ait belgeler, bir arpa tarlasından alınan ortalama ürünün ekilen tohumun seksen altı katı olduğuna işaret etmiştir. Burada çiftçiler kolayca kendi aile ihtiyaçları üzerinde bir artı-ürün üretebilmişlerdir¹²¹.

Ur şehrinde kazı yapılan konut alanları, bir bütün olarak herhangi bir kent planlaması sistemine göre tasarlanmış olmayan, ilkel köy koşullarından büyüyerek gelişmiştir. Taş döşenmemiş sokaklar dar ve dolambaçlıdır, bazen çıkmaz sokaklar gelişigüzel yapılmış binalardan oluşan büyük bloklarda gizli evlere çıktığı görülmüştür; büyük evlerle küçük evler bir aradadır, birkaç tanesi tek katlı düz damlı iken, çoğu iki katlı, pek azı da üç katlıdır. Üzerine güneşlikler çekilmiş ve kenarlarına açık satış tezgahları dizilmiş sokaklar, günümüzdeki Ortadoğu kentlerinin pazarlarına benzetilmiştir¹²².

Ortalama bir Sümer evi, açık bir avlunun çevresinde toplanmış çeşitli odalardan oluşan, küçük, tek katlı, balçıkta bir yapıdır. İki katlı evlerin giriş katı bir kabul odası, mutfak hizmetkarlarının dairesi ve hatta bazen özel bir ibadethaneden

¹¹⁸ Yıldırım 1996, 27.

¹¹⁹ Kramer 2002(a), 13.

¹²⁰ Oates 2004, 11.

¹²¹ Childe 1998, 25.

¹²² Kramer 2002(a), 123-124.

oluşmuştur. Mobilya olarak alçak masalar, yüksek arkalıklı sandalyeler ve iskeleti tahtadan yataklar vardır. Evde kullanılan kaplar kilden, taştan ve bakırdan yapılmıştır; kamış ve tahtadan yapılmış sepetler ve sandıklar da vardır. Evin tabanı ve duvarları hasırlar, deriden yapılmış kilimler ve yünlü örtülerle kaplanmıştır. Her ne kadar görünüşe göre ölülerin gömülmesi için kent dışında özel mezarlıklar bulunmuşsa da, evlerin altında genellikle aile ölülerinin gömüldüğü bir mozolesi yer almaktadır¹²³.

Tapınak kentin en büyük, en yüksek ve en önemli binasıdır, çünkü Sümer dinsel önderlerince kabul edilen ve çok eski zamanlara kadar giden kuram uyarınca bütün kent, dünyanın yaratıldığı gün verildiği asıl tanrısına aittir. Ancak uygulamada tapınak toprağın sadece bir bölümüne sahiptir ve bu topraklar ortakçılara kiralanmaktadır; toprağın geri kalanı tek tek vatandaşların mülkiyetindedir¹²⁴.

M.Ö. 3. binyılın ortalarından itibaren Mezopotamya kentlerinde karşılaşılan ikinci kamu yapıları saraylardır. Tapınaklar gibi anıtsal boyutlara sahip olan saraylar da kent merkezine inşa edilmişlerdir¹²⁵. Bilinen ilk saray kalıntıları, Eridu, Kiş ve Mari şehirlerinin M.Ö. 2600-2500 dönemlerine aittir¹²⁶.

Tarımsal üretimde alınan ürünlerin çok fazla miktarda artması ile zenginleşen Sümer Kentleri, M.Ö. 3000-2000 arasındaki bin yıl içinde o çağlara göre önemli bir nüfus artışı olmuş, bu bölge dünyanın en büyük nüfus yoğunluğuna sahip bölgelerinden biri haline gelmiştir. Sümer ülkesindeki toplam yerleşik (yani göçebe-otlaticılar dışındaki) nüfus, 500.000 ile 1.000.000 arasındadır. Arka arkaya birçok defa yeniden yapılan bazı tapınaklarda her yeni yapımda inşaat sahasının, avluların, toplanma alanlarının tedricen genişletilmesi, şehir nüfuslarındaki artışı gösteren önemli arkeolojik bulgulardan sayılmaktadır¹²⁷.

Er Sülaleler devrine başlarken şehir devletlerinin başında bulunan siyasi iktidarın başı “ensi” unvanlı kişiler, rahipliği ve krallığı şahıslarında birleştirmiş kişilerdir. Kentin bütününe ilgilendiren yaşamsal önemde kararlar alınacağı zaman özgür vatandaşlar, “yaşlılar” adıyla bir üst meclis ve “erkekler” adıyla bir alt meclisten oluşan iki meclisli bir kongrede bir araya gelmişlerdir¹²⁸.

¹²³ Kramer 2002(a), 124-125.

¹²⁴ Kramer 2002(a), 104-105. ; Oates 2004, 26.

¹²⁵ Çevik 2005, 39.

¹²⁶ Oppenheim 1985.

¹²⁷ Oppenheim 1985.

¹²⁸ Kramer 2002(a), 104-105. ; Oates 2004, 26.

Sümerce meclis anlamına gelen “unken” (insanlar çemberi) sözcüğüne en eski metinlerde (Uruk IV) rastlanılmıştır¹²⁹. Sümerce bir şiirde de, Urukluların Kiş hanedanına tabi mi olmaları yoksa Kiş’lilerle savaşmaları mı gerektiği konusunun, ayrı ayrı toplanan yaşlılar ve gençler meclislerinde görüşüldüğü, yaşlıların tabiiyet pahasına barıştan yana bir görüş bildirdikleri, gençlerin ise savaşmak isteyen Gilgamiş adında bir Sümer kahramanını destekledikleri anlatılmaktadır¹³⁰.

Şehirler büyüdükçe ve teokratik monarşinin kurulmasıyla önce halk meclislerinde bulunan siyasi iktidar, krallık müessesesinin tekeli altına girmiştir¹³¹. Bundan sonraki dönemlerden anlaşıldığına göre meclis yinede yerel yönetimde etkili bir organ olduğu gibi, 2. binyılda bile krala mektup yazma, hukuki kararlar verme yetkisi olmuş, toprak satabilmiş ve etki alanında işlenen hırsızlık ve cinayetleri yargılayabilmiştir¹³².

Sümer kentlerinde görülen halk meclisi (gençler meclisi) ve yaşlılar meclisi, Eski Mezopotamya kentlerinin birçok bakımdan, daha sonraları ortaya çıkacak eski Yunan kentlerine benzediğinin göstergesi olarak görülmüştür¹³³.

İlk defa olarak Er Sülaleler döneminin ortalarında (yaklaşık M.Ö. 2450), saray ve mabet birbirinden ayrılmıştır. Bunun sonucunda kral sadece ve sadece devlet yönetiminden sorumlu olurken, dini işler rahipler sınıfına bırakılmıştır. Bu devirden itibaren Sümer şehirlerini idare eden krallar “LUGAL” unvanı ile anılmaya başlanmışlardır. “Büyük adam” anlamına gelen Lugaller, hemşerileri tarafından değil, tanrılar tarafından seçildiklerine inanmışlardır¹³⁴. Sümer krallarının, tanrının yeryüzündeki vekili sayılması Hıristiyanlıkta Papaya, İslam’da Halifeye geçerek devam etmiştir¹³⁵.

Nüfus dört sınıftan oluşmuştur: Soylular, sıradan yurttaşlar, yanaşmalar ya da köleler. Soylular hem özel bireyler olarak, hem de köleler ve özgür yanaşmalar ve hizmetkarlar tarafından işlenen aile mülkü olarak büyük yurtluklara sahiptir. Tapınak topraklarını denetleyenler de soylulardır. Kongrenin üst meclisi soylular sınıfının

¹²⁹ Oates 2004, 27.

¹³⁰ Oppenheim 1985. ; Kinal 1962, 646. ; Kramer 2002(b), 54.

¹³¹ Kinal 1962, 646.

¹³² Oates 2004, 27.

¹³³ Yıldırım 2004, 58.

¹³⁴ Frankfort 1989,105-106. ; Memiş 2007, 144. ; Kinal 1983, 121-122. ; Memiş 2006, 39.

¹³⁵ Çığ 2008, 50. ; Frankfort 1989, 107

üyelerinden oluştuğu anlaşılmıştır. Sıradan yurttaşlar kent devleti içinde bir birey olarak değil, bir ailenin üyesi olarak kendi toprak parçasına sahiptir. Kongrenin alt meclisini oluşturanlar sıradan yurttaşlardır. Yanaşmalar üç sınıftan oluşmuştur:

1. Tapınak yöneticileri ya da önemli zanaatkarlar gibi tapınağın hali vakti yerinde olan hizmetkarları.

2. Tapınak çalışanlarının oluşturduğu büyük kitle.

3. Soyluların hizmetkarları.

İlk iki kategorideki yanaşmaların çoğunun, tapınak arazisinde küçük toprak parçaları bulunduğu bilinmektedir (ama yalnızca geçici mülkiyet olarak), fakat bazıları da yiyecek ve yünden oluşan tayınlar almışlardır. Soyluların yurtluklarını işleyen yanaşmalara da benzer düzenlemelere göre ödemeler yapılmıştır¹³⁶.

Kölelik kabul edilmiş bir kurumdur ve tapınakların, sarayların ve zengin yurtlukların kendi çıkarları için sömürdükleri köleleri vardır. Kölelerin çoğu savaş tutsaklarıdır, ama bunların mutlaka yabancı değildir; çünkü savaşta yenilen komşu bir kentten gelen Sümerliler de olmuştur. Bunlardan başka maddi sıkıntılardan ve borçlarından dolayı köle olan insanlarda vardır¹³⁷.

Köle, başka herhangi bir eşya gibi sahibinin malıdır. Dağlanarak damgalanabilir, dövülebilir veya kaçmaya kalkarsa ağır cezalara çarptırılabilirdi. Kölelere bazı yasal haklarda verilmiştir: iş ilişkilerine girebilir, para ödünç alabilir ve özgürlüklerini satın alabilirlerdi. Erkek olsun kadın olsun eğer bir köle özgür bir insanla evlenirse çocukları özgür olurlardı. Kölelerin satış fiyatı piyasaya ve kölenin durumuna bağlıdır. Yetişkin bir erkek için ortalama fiyat bazen bir eşeğin fiyatından da düşük yirmi şekeldir (160 gram gümüş)¹³⁸.

Er Sülaleler Devrinin sonlarına doğru (M.Ö. 2550-2350) Lagaş Sülalesinin son kralı Urukagina, iktidarı yozlaşmış rahip yöneticilerin elinden alan bir asker yöneticidir; tabletlerinde, iktidara geldiği zaman memleketin içinde bulunduğu durumu tasvir etmiş, yapılan yolsuzlukları anlatmıştır. Aynı belgelerden sonradan kendisinin koydurduğu reformları dile getiren Urukagina, yasaları hakkında düşüncelerini anlatmıştır. Urukagina rejimi değiştirir, mülkiyet tarzını ortaya koyar.

¹³⁶ Kramer 2002(a), 109-110.

¹³⁷ Kramer 2002(a), 110.

¹³⁸ Kramer 2002(a), 110.

Sümer'de tapınağın gücü bu dönemde azalmıştır. Bu yönüyle Hukuk Devleti anlayışının ilk belirtileri sergilenmiş olduğu görülür¹³⁹.

I. 2. Sümer Kent Devletlerinin Ekonomi Politikası

Sümer kent devletlerinin oluştuğu sıralarda, kent merkezinin ortasında yer alan tapınak sadece dinin değil, ekonominin de merkezidir. Sümer şehir devletleri, “emekte ve nimette müştereklik” esasına dayanan bir rejimle yönetilmişlerdir. Toprak tanrıların malı sayılmış ve üretim tanrı için yapılmıştır. Sümer inancına göre, yeryüzündeki her şey tanrının malıdır; dolayısı ile kentin ve kent topraklarının da sahibi tanrıdır¹⁴⁰.

Rahip memurların denetiminde işlenen topraklardan elde edilen ürünler el birliği ile toplanmış ve mabet depolarına taşınan bu ürünler her ailenin ihtiyacı oranında paylaştırılmıştır. İhtiyaç fazlası ürünler dış ülkelere satılarak, oralardan maden, kereste ve taş gibi Mezopotamya'da bulunmayan maddeler satın alınmıştır¹⁴¹.

Tapınak gayrimenkullerinin toplam alanı kent devleti topraklarının büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Herhangi bir şekilde alınıp satılamayan ya da başkasına devredilemeyen bu tapınak toprakları üç kategoriye ayrılmıştır:

1. *Nigenna*: Tapınağın gereksinimlerinin karşılanmasına tahsisi edilen topraklar.

2. *Kurra*: Nigenna'da çalışan çiftçilere zanaatkarlara ve tapınağın yönetiminde çalışan personele hizmetlerinin karşılığında ödeme olarak verilen topraklar (bu topraklar miras olarak bırakılmıyor ve tapınak yönetimi tarafından şu ya da bu nedenle istendiği zaman başka bir toprakla değiştirilebiliyor ya da bütünüyle geri alınabiliyordu).

3. *Uru.Lal*: Çeşitli bireylere, ve özellikle de gelirlerine ek olması için tapınak personeline, üründen alınacak bir pay karşılığında verilen topraklar¹⁴².

Her Sümer vatandaşı, kendisine *Uru.Lal'den* gösterilen tarla ve bahçelerin bakımından sorumludur. Yetiştirdiği ürünlerden, hayvansal gıdalardan ailesinin gereksinimlerini ayırdıktan sonra, geri kalanını mabede teslim mecburdur. Kendisi hiçbir şey satamaz ve satın alamaz¹⁴³.

¹³⁹ Yıldırım 1996, 27-28. ; Tosun ve Yalvaç 2002, 11. ; Günaltay 1937, 269-270. ; Kramer 2002(b), 69.

¹⁴⁰ Yıldırım 1996, 23-24. ; Kinal 1983, 37. ; Memiş 2007, 163. ; Memiş 2006, 57.

¹⁴¹ Memiş 2006, 57. ; Memiş 2007, 163. ; Kinal 1983, 37.

¹⁴² Kramer 2002(a), 108.

¹⁴³ Kinal 1983, 173.

Tapınağa ait olmayan toprakların çoğunun mülkiyetine “soyluların,” yani iktidardaki prensler ve aileleriyle saray yöneticilerinin yanı sıra önde gelen rahiplerin sahip olduğu görülmektedir. Bu topraklarda çalışanlar yanaşmalar ya da hizmetkarlardır; statüleri tapınak hizmetkarlarına benzeyen bu kişiler, tapınak görevlileri ve yöneticilerinden zengin olanların yanındaki yanaşmalardır. Toprağın geri kalanı – yani tapınağın ya da soyluların mülkiyetinde olmayan topraklar-toplumun sıradan yurttaşlarına aittir¹⁴⁴.

Tapınak “ortak mülk”ün ekilip biçilmesi için, gerekli tohumluk buğday, çeki hayvanları ve araç gereç sağlamıştır. Setleri, kanalları onarmak herkesin sorumlulukları arasındadır. Tapınak topluluğunun başı olan “sangu” denilen kişiler, tanrının kahyası gibi davranmışlardır. Kendisine, çalışanları, araç gereç depolarını ve tapınağın idare memurlarını denetleyen “nubanda” denilen bir vekilharç yardım etmiştir. Toplanan ambarlar dolusu tahıl, yalnızca tohumluk olarak kullanılmadığı gibi, adak olarak ve tapınakta çalışanların beslenmesi için kullanılmak üzere tümüyle din adamlarının eline de bırakılmamıştır. Herkese olduğu gibi din adamlarına da, geçimlerini sağlamaları için toprak payları ayrılmıştır ve ortak çalışmanın ürünlerinin bir bölümü, arpa ve yün tayınları biçiminde düzenli olarak ve şenliklerde ek tayınlar olarak kenttaşlara dağıtılmıştır¹⁴⁵.

Tapınakta biriken ürünler bir tür sosyal güvenlik hizmeti de görüyordu. Örneğin tapınak, halktan yoksullara düşkünlere yardım ediyor, kıtlık zamanlarında kapılarını halka açıyordu. Tapınaktaki altın ve gümüş madenlerinden yapılmış aletler, eserler ve mallar savaşlarda takas edilerek, toplumun maddi gereksinimlerinin karşılanması için kullanılıyordu. Tapınaklar bu yönüyle insanlığın ilk bankalarıyla kıyaslanmıştır¹⁴⁶.

Fara ve Bismaya’da özel kişilere gayrimenkul satışlarının kaydedildiği, yaklaşık M.Ö. 2500’lerden kalma birçok belge çıkarılmıştır¹⁴⁷. Lagaş’da çıkan bir belgede; Lagaş krallarından biri olan Enhegal’e yapılmış bir toprak satışı kaydedilmekte ve bu belge bir kralın bile canı istediği zaman mülklere el koyamayacağını, bedelini ödemek zorunda olduğunu göstermektedir. I. Eannatum

¹⁴⁴ Kramer 2002(a), 108.

¹⁴⁵ Frankfort 1989, 94.

¹⁴⁶ Yıldırım 1996, 24-25.

¹⁴⁷ Kramer 2002(a), 106.

oğullarından biri olan Lumnatur adlı bir kişinin çeşitli bireylerden ve ailelerden toprak satın aldığı gösteren başka bir belge de bulunmuştur.

Urukagina reformlarının metninde, fakirlerin ve alt tabakadan insanların ev ve bahçe sahibi olabileceği yazılıdır. İlgili maddeler şöyledir:

XI. (17) sangu-gar (18) kiri-ama-ukú (19) nu-gin-gin¹⁴⁸.

Çevirisi: (17) Rahip (18) fakirin bahçesine (19) artık girmedim¹⁴⁹.

XI. (33) é-lú-gal-la-ke (34) é -šup-lugal-ka (35) ab-uš-sa (36) lú-gu-la-bi (37) ga-šé -sa (38) ú-na-du (39) ú-da¹⁵⁰.

XII. (1) mu- šé -sa (2) kúg šá-mal-a šag-ga (3) lá (l)-ma (4) é-mu-nam (5) še-si-ma-ni (6) ú -na-du (7) ú -da nu- šé -sa (8) l ú -gu-la-bi (9) šub-lugal-ra (10) lipiš-bi (11) na-na-tag-gi (12) i-du¹⁵¹.

XI. (33) Bir büyük adamın evi (34) kralın altında olan bir adamın evi ile (35) bitişirse, (36) O büyük adam (37) onu satın alayım derse (38) vaktaki XII. (1)(büyük adam) onu satın alayım (2) gönlümün istediği kadar para (3) tart, (4) benim evimin (5) değeri kadar arpa (ver) (6) derse (7) satmadığı zaman (8) büyük adam (amir) (9) kralın altındakini (küçük adamı) (10-11-12) zorlamıyacaktır dedi (Urukagina emretti)¹⁵².

Bu kanun maddelerinden de görüldüğü gibi Urukagina sosyal adaleti sağlamaya çalışmış, yoksul halkın yanında olmuş ve onların sahip oldukları mülkleri zengin, soylu zorbalara karşı korumuştur.

Kent devletleri birbirleriyle çatıştıkları gibi, sık sık çevredeki göçebe toplulukların saldırılarına da uğramaları askerlerin önemini arttırmıştır. Devletin başı olan “rahip kral”, savaş sırasında ordunun başına bir komutan atıyordu. Zamanla bu komutanlar, askeri işlerin yanı sıra, sivil işlere de karışma durumunda kalmışlardır. Komutanların güçleri önemleri arttıkça, kenti savaş dönemleri dışında da yönetme eğilimi göstermişlerdir. Bu yüzden din adamları ile askerlerin araları açılıp, tapınakların yanında saraylar yükselmiştir, yönetici kadro askerlerden oluşmuştur¹⁵³.

¹⁴⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 22.

¹⁴⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 27.

¹⁵⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 23.

¹⁵¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 23.

¹⁵² Tosun ve Yalvaç 2002, 28.

¹⁵³ Yıldırım 1996, 25.

Bu gelişmenin sonucu olarak “rahip kral”ın yerine “asker kral” geçmiştir. Yönetimin din adamlarının elinden askerlerin eline geçmesi, tapınak gelirlerinin de onların eline geçmesi demektir. Bu aynı zamanda, üretim araçlarının din adamlarınca ortak yönetildiği bir “kamusal mülkiyet” düzeninden (ya da sınıfsal denetim düzeninden) “özel mülkiyet” düzenine geçiş sayılmaktadır. Yani elde edilen topraklar artık tapınağın denetimine bırakılmamıştır. Özel mülkiyetin gelişmesi, daha sonra tapınak hesabına alış veriş yapan tüccarların, kendi hesaplarına iç ve dış ticaretle uğraşmaya başlamasıyla, ilerde önem kazanacak olan tacirler sınıfının güçlenmesine yol açmıştır¹⁵⁴.

I. 3. Sümer Kent Devletlerinde Vergi

Günümüz devletlerinde olduğu gibi, antik devirlerde de her devlet, askeri kuvvetlerini, ordusunu ve memurlarını besleyebilmek için, ya da yollar kanallar veya kuyular açmak, çeşmeler yaptırmak gibi amme hizmetlerini yerine getirebilmesi için vatandaşlarından vergi toplamıştır.

Er Sülaleler Devrinin sonlarına doğru (M.Ö. 2550-2350) Lagaş şehrinde ensilerin (rahip krallar) vergileri çoğalttığı görülmektedir. Bu dönemin sonunda iktidarı ele geçiren Urukagina kanunnamesinde halkı bu sıkıntılardan kurtardığını anlatmaktadır. İlgili kanun maddesi şöyledir:

LX. (1) e-ta-šub (2) il sangu-sangu-ne (3) é-gal- šé (4) mu-il-a (5) maškim-bi (6) e-ta-šub (7) é -ensi-ka (8) gan-ensi-ka-ka (9) Ningirsu (10) lugal-ba (11) i-gub¹⁵⁵.

Çeviri: LX. (1-2) rahiplerin vergisini (3) saraya (4) taşıyan (5) görevliyi (6) oradan uzaklaştırdı. (7) ensinin evlerinde (8) ensinin sulak tarlalarında (9) Tanrı Ningirsu'yu (10) kral (11) yaptı¹⁵⁶.

Görüldüğü gibi artık ensilerin halk üzerindeki otoriteleri bu dönemde zayıflamıştır. Tapınak için vergi toplayamıyor ve sahip oldukları mülklerin kralın denetimine girdiği anlaşılıyor.

Urukagina zamanında iki çeşit vergi olduğu anlaşılmıştır:

1. Masdaria (oğlak) vergisi,
2. Bayram hediyeleri.

¹⁵⁴ Yıldırım 1996, 25.

¹⁵⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 20.

¹⁵⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 25.

Aynı olarak alınan oğlak vergisi, baş hesabı ile çeşitli besi hayvanlarından oluşuyordu. Aynı suretle imal edilen bira veya şaraptan da aynı olarak vergi alınıyordu. Ayrıca bayramlarda herkes gücünün yettiği kadar mabede (tanrıya veya tanrıçaya) hediye getiriyordu. Örneğin, bir belgede bir katibin 900 parça ekmek, balık, peynir, yağ, hurma ve keçi potekisi getirdiği anlaşılmıştır¹⁵⁷.

Zamanla bu aynı vergiler paraya (gümüşe) dönüşmüştür. Lagaş Kralı Urukagina'ya ait bir belgede: "Çobanların bir beyaz kuzunun veya koyunun yünü yerine gümüş, balıkçıların balık yerine gümüş getirmelerinden" söz edilmektedir¹⁵⁸.

Sümerli vatandaşların mabede vermeye mecbur oldukları vergileri "maşkim" denilen tahsildarlar toplardı¹⁵⁹.

I. 4. Kanallar Sistemi

Fırat ve Dicle nehirleri Mezopotamya'ya hayat veren büyük nehirlerdir. Bunlardan başka Zağros dağlarından çıkan Büyük Zab, Diyala ve Karun nehirleri Dicle'ye katılıyordu. Fırat nehri ile Doğu Anadolu masifleri arasında 150 km. kadar, süratle aktıktan sonra Kuzey Suriye'de sakinleşir ve burada kendisine beş kolla Habur ve Balık suları katılır. Ondan sonra bu iki büyük nehir bugünkü Kurna civarında birleşip 160 km. uzunlukta düz bir çizgi halinde Basra Körfezi'ne dökülürler, fakat eski zamanlarda Fırat ve Dicle nehirleri birbirlerinden 80 km. uzakta olup, ayrı ayrı denize dökülürlerdi. Bu itibarla özellikle Güney Mezopotamya bataklık halinde idi ve siteler nehir kıyılarında kurulmuştu¹⁶⁰.

Sümerliler Mezopotamya'ya geldiklerinde bütün halk el ele vererek ilk işleri bataklıkları kurutmak, kuru toprağı sulamak için kanallar açmak olmuştur. Böylece geniş tarım alanları elde etmişlerdi. Kanal açmada üç önemli amaç vardı:

1. Bataklığı kurutmak.
2. Taşmaları önleyip kuru toprağı sulamak.
3. Teknelerle taşımacılığı sağlamak¹⁶¹.

Kanallardan, hendeklerden, bentlerden ve göletlerden oluşan karmaşık bir sistemin inşa edilmesi geniş bir mühendislik becerisi ve bilgisi gerektiriyordu. Su

¹⁵⁷ Kinal 1983, 127.

¹⁵⁸ Kinal 1983, 127.

¹⁵⁹ Kinal 1983, 127.

¹⁶⁰ Kinal 1983, 171-172.

¹⁶¹ Çığ 2007, 170.

terazilerinin, ölçüm cetvellerinin, çizimlerin ve haritaların kullanımını öngören incelemelerin ve planların yapılması zorunluydu¹⁶². Nehirlerden kilometrelerce uzaktaki alanlarda da sulu tarım yapılmasını sağlayan karmaşık bir kanallar sistemini geliştirmeleri, Sümerlilerin bugün hayranlık uyandıran bir uygarlığı yaratmalarında önemli bir rol oynamıştır¹⁶³.

Eski Mezopotamya'da kanallar büyük ve küçük olarak ikiye ayrılmıştı. Büyük kanallar nehir gemilerine mahsustu. Küçük kanallar ise sulama işleri için kullanılıyordu. Büyük kanallar nehirler arası (Fırat'tan Dicle'ye) veya denize giden suyollarıydılar. Kralların başlıca görevlerinden biri de kanallar açmak ve eski suyollarını temizletmekti. Her kanalın bir ismi vardı. İlbaharda nehirlerin suları kabarıncı, fazla sular nehre açılmış kanallara doldurulur, böylece taşma önlenirdi. Sulama kanalları birkaç metre derinlikte olup, memleketi bir ağ gibi sarmıştı. Her köylü bu kanallara açtığı arklarla tarlasını sulayabiliyordu. Suyun çıkmadığı yerlere çeşmeler yapılmıştı¹⁶⁴.

Büyük kanallardan bazılarının isimleri bilinmektedir. Diyala nehrinin Dicle'ye katıldığı yerden, biraz yukarıdaki "Naru Malka" kanalı Dicle'yi Fırat'a bağlıyordu. "Arahtu" kanalı ise yine bu iki nehri birbirine bağlayan kanallardan idi. Ziraat susuz yapılamayacağı için bu kanallar çok önemliydi¹⁶⁵. Sulama ve zanaat becerilerinde uzmanlaşma yoluyla göz alıcı ölçüde birikmiş zenginlikler, Sümer kentlerini saldırılmaya değer hedefler durumuna getirmiştir¹⁶⁶.

I. 5. Tarım

Sümerlilerin tarımda gerçekleştirdiği ilerlemenin büyük ölçekli sulama sistemlerine dayanması, bu uygarlığın bir şehirler uygarlığı olması sonucunu getirmiştir. Sümer şehirleri de, ana iktisadi etkinlik alanı olarak büyük ölçüde tarıma dayalı, tarım-temelli şehirlerdir. Bununla birlikte yalnız Mezopotamya'da toplu çalışma ve sulama sistemleri kurulabildiği ölçüde ekonomi sürekli randıman vermiştir¹⁶⁷.

¹⁶² Kramer 2002(a), 143.

¹⁶³ Oppenheim 1985.

¹⁶⁴ Kinal 1983, 172.

¹⁶⁵ Kinal 1983, 172.

¹⁶⁶ McNeill 2008, 41.

¹⁶⁷ İplikçioğlu 1994, 61.

Sümer şehirlerinde yaşayan binlerce, on binlerce insan, kendilerini aralarında akrabalık ilişkileri bulunmayan insanlarla ortak bir kimliğe sahip olarak görüyor, büyük çalışma grupları halinde, karmaşık bir toplumsal örgütlenme içinde, şehrin tanrılarına ait ve geniş parçalara ayrılmış arazilerde, bu tanrıların işlerini yürüten tapınak idarelerinin nezaretinde çalışıyordu¹⁶⁸.

Çiftçilikte uzak görüşlülük, çalışkanlık ve beceri gerektiren yöntemli ve karmaşık bir teknik haline gelmişti. Çiftçilere yıllık tarımsal etkinlikleri boyunca rehberlik edecek bir dizi öğütten oluşan “Çiftçi Yıllığı” adında bir belgede çeşitli öneriler bulunmaktadır. Bu öneriler, tarlaların mayıs haziran ayında sular altında kalmasıyla başlıyor ve gelecek yılın nisan- mayıs aylarında yeni hasat edilen ürünün rüzgarda savrulup temizlenmesiyle sona eriyordu¹⁶⁹.

4000 yıl önce çivi yazısıyla yazılmış bu tablet, en eski tarım tarihini vermesi bakımından önemlidir. Bu tablette, “vaktiyle çiftçi oğluna şu uyarılarda bulundu satırıyla başlıyor ve onu, suyun tarlada çok yükselmemesine dikkat edilmesi, ıslak toprağın korunabilmesi için hayvanların girmesinin önlenmesi, tarlanın yaban otlarından anızlardan temizlenmesi önerileri izliyor. Bundan sonra tarlada çalışacaklar, onlar için gerekli araç ve gereçler, öktüzler hazırlanacak. Tarla sürülmeye başlanmadan önce kazma, çapa ve gerekirse çekiç ile toprak olmuş topraklar ufalanacaktır. Bu işler bittikten sonra artık sabanlama ve tohum ekme zamanı gelmiştir. Saban bir huni vasıtasıyla içinde tohumlar bulunan bir kapla birleştirilmiştir. Böylece sabanın kazdığı toprağa bu huniden tohumlar inmektedir. Tohumların aynı derinliğe gömülmüş olması da önemlidir. Filizler çıkmaya başladıktan sonra, tarlanın sulanma zamanı belirleniyor ve dört defa sulanıyor. Artık mahsul alma zamanı gelmiştir. Mahsulün biçilmesinde üç adam takım halinde çalışır. Biri, orakçı, biri demet bağlayıcıdır; fakat üçüncüsünün ne iş yaptığı anlaşılıyor, harmancı olduğu tahmin ediliyor. Mahsul biçildikten sonra harman yapılıyor ki, bu da beş günlük bir zaman zarfında hububat saplarının üzerinde, bir arabanın öne arkaya doğru gezdirilmesiyle oluyor. Buğdaylar tırpan ile savrulup toz ve pislikten ayrılıyor.” Bu belge insanlık tarihinde çiftçinin ilk el kitabı mahiyetindedir¹⁷⁰.

Tarlalarda arpa, buğday, darı, kaplıca gibi tahıl ürünleri yetiştiriliyordu. Sabanı, orağı Sümerliler kendileri icat etmişlerdi. Biri toprağı sürüp işleyen, diğeri tohumlayan

¹⁶⁸ Oppenheim 1985.

¹⁶⁹ Çığ 2008, 113. ; Kramer 2002(a), 143.

¹⁷⁰ Çığ 2008(a), 115. ; Kramer 2002(a), 145-148.

iki tür sabanları vardı¹⁷¹. Er Hanedanlar devrinden çıkan iki sürgülü bir mühürde, eklenmiş bir tohum hunisinin olduğu açıkça görülen ve uzun kulaklı iki hayvan tarafından çekilen bir saban görülmektedir. Metinlerde sabanların daha çok öküzler tarafından çekildiği yazılmaktadır. III. Ur dönemine ait metinler, toprağın her bölgesine ekilmesi gereken tohum miktarlarını açıklar ve böylece elde edilecek mahsulün veriminin artırılması sağlanır¹⁷².

Arpa ve buğday en önemli tahıllardı. Yetiştirilen buğday miktarı, muhtemelen artan tuzlanmanın sonucu olarak, 3. binyıl boyunca düştü. Darı daha seyrek üretilirdi, ancak özellikle yetiştirilmediği takdirde, tarlaların nadasta kalacağı yaz mevsiminde yetiştirilebilmesi bakımından faydalıydı¹⁷³.

Sümerlilerin yetiştirdiği tahıllar arpa-kesinlikle en önemli tahıldı. Arpa, gerek sıcak gerekse soğuk bölgelerde, kuru iklimlerde ve tuzlanmış topraklarda büyüeyebilen bir bitkidir. Mezopotamya'nın uzunluk hacim, alan ve ağırlık ölçü birimlerinin temelinde arpa taneleri yer alır. Çivi yazılı kaynaklar, eski Yakındoğu toplumlarının ekonomik hesaplamalarının da arpa verimlilik oranlarının temel aldığı göstermiştir¹⁷⁴.

Nohut, mercimek, burçak, soğan, sarımsak, marul, turp, tere, pırasa, hardal ve çeşitli türden salatalıklar da dahil olmak üzere pek çok sebze türü yetiştiriliyordu. Bahçeyi yakıcı güneşten ve kurutucu rüzgarlardan korumak için bir ağaç kuşağının kullanılması Sümerliler tarafından biliniyordu¹⁷⁵. Bahçivanlıkta en yaygın kullanılan alet çapaydı ve "bahçe tırmığı" adıyla bilinen özel türde bir tırmık vardı¹⁷⁶.

Sümerliler hububattan başka susam yetiştirmeye de önem veriyorlardı. Susamdan yağ çıkardıkları gibi bir nevi meşrubatta üretiyorlardı. Susamın, kurulan ticaret bağlantıları sonucunda, hörgüçlü Hind sığıryla birlikte Hindistan'dan geldiği sanılmaktadır. Bir yaz ürünü olarak önemli bir yağ bitkisidir¹⁷⁷.

Şekerli zambından istifade etmek üzere ilgin yetiştirdikleri gibi bağcılığa da önem veriyorlardı. Üzümden şarap üretimini de biliyorlardı. Akkadlar devrine ait

¹⁷¹ Çığ 2007, 171.

¹⁷² Crawford 2010, 58.

¹⁷³ Crawford 2010, 57.

¹⁷⁴ Ökse 2008, 15-20.

¹⁷⁵ Kramer 2001, 87. ; Çığ 2009(c), 64-68.

¹⁷⁶ Kramer 2002(a), 149. ; Kramer 2002(b), 73.

¹⁷⁷ Crawford 2010, 57.

kitabelerde incir ve nar ağaçlarından da bahsedilmiş olması Sümerlilerin bu iki meyveyi de tanıdıklarını göstermektedir. Kamışlıklarda yetişen ağaç gibi sazlar, çatıları örtmek için kullandıkları gibi bunların külünden de çamaşır yıkamaya mahsus sodalı su yapıyordu¹⁷⁸.

Bir diğer önemli ürün grubu bakliyattı (mercimek, fasulye, nohut). Ayrıca fiğ ve çeti (tuzlu arazileri temizlemek için de kullanılan, derinlere kök salan bir bitki) gibi yem bitkileri de üretilmekteydi. Parçalar halindeki görsel ve yazılı kanıtlardan anlaşıldığına göre, keten de yağdan çok lif için yetiştiriliyordu¹⁷⁹.

Hurma üretimi Sümerliler devrinde de memleketin başlıca servetlerinden biri idi. Hurma ağacının ideal yetiştirme koşulları Güney Mezopotamya'da mevcuttur. Hurma ağacı kökleri durgun, tuzlu sudayken büyür ve nemli tutulduğu, aşındığı ve budandığı sürece yüklü miktarda ekin vermesi beklenebilir. Ağaçlar yalnızca beslenme düzeninin temel bir parçası olan, besin düzeyi çok yüksek bir yiyecek üretmekle kalmaz, aynı zamanda bitki öz faydalı bir tatlandırıcı da üretir ve bir tür mayalanmış hurma şarabı yapımında kullanılır. Sümerliler hurmadan şarap, sirke, bal ürettikleri gibi ekmek ve çörek de yapıyorlardı. Hurmanın çekirdekleri de demirciler tarafından kömür yerine kullanılıyordu. Bundan başka çekirdekler öğütülerek ineklere ve hayvanlara veriliyordu¹⁸⁰.

Çiftçiler için aynı ölçüde önemli olan bir diğer şeyde hurma ağacının gölgesiydi. Bu ağaç, meyve ağaçları, nar, incir, elma ve hatta asma gibi daha hassas bitkilerin, gölgesinde büyümesini sağlar. Meyve ağaçlarının altındaki daha koyu gölgede, soğan, sarımsak ve salatalık gibi sebzeler üretilirdi. Bahçelerin bu kısımları çok emek gerektirirdi, ama son derece verimliydi¹⁸¹.

Tarım, Sümer'de en önemli sanayi koluydu. Çok sayıda insan öncelikli olarak tarımsal üretimle meşguldü. Bu durumun hem yerleşimlerin boyutları, hem de birbirleriyle ilişkileri üzerinde önemli bir etkisi vardı. Bir kasabanın büyüklüğü, yakın çevresinde yetişebilen ya da su taşımacılığı yoluyla ithal edilebilen yiyecek maddelerinin miktarına göre belirlenirdi. Tarımın fazlasıyla sulamaya dayalı olan

¹⁷⁸ Günaltay 1957, 6-7.

¹⁷⁹ Crawford 2010, 57.

¹⁸⁰ Günaltay 1957, 6-7. ; Crawford 2010, 55.

¹⁸¹ Crawford 2010, 55.

yapısı da, yerleşim biçimlerini ve toprağın kullanımını belirleyen bir diğer önemli ölçüttü¹⁸².

I. 6. Hayvancılık

Obeyd dönemine ait bir friz üzerindeki ağıl tasvirinde koyun-kuzu, inek ve danalar tasvir edilmiştir. Cemdet Nasr dönemine ait bir silindir mühür üzerinde de olgun başaklar arasında dolaşan bir inek veya yatan dağ keçileri tasvir edilmiştir¹⁸³.

Bu suretle “Presümerian” karakterli Obeyd kültürü ile Sümerli Cemdet Nasr kültürü arasındaki Uruk kültüründe, yazının icat edildiği devirde, birçok hayvanlarda ehlileştirilmiştir. Zira ilk zamanlar bir resim yazısı olan bu yazı işaretleri arasında boğa, inek, dana, yabani teke, domuz, dağ keçisi, eşek, kaz ve balık resimleri vardır¹⁸⁴.

Mezopotamya’da 3. binyılın başlarında Cemdet Nasr Devri yazılarında Sümerce at kelimesine rastlanılmıştır. Ur Standart’ı ve Akbabalar Steli gibi eserler, 3. binyılın ilk yarısında Eski Sümer devleti zamanında Mezopotamya’da atın harp arabasına koşulduğunu ispat etmektedir. Yalnız atın bu dönemde iktisadi hayatta bir rolü olmamıştır. Sarayın ve yüksek tabakanın malı olmuş halka geçmemiştir¹⁸⁵.

Tarım gibi hayvan yetiştiriciliği de Sümer ekonomisi için çok önemliydi. Taşımacılığın, yiyecek ve giysi üretiminin kaynağı hayvancılıktı. Taşımacılıkta en çok kullanılan hayvan eşekti. Eşek Mezopotamya’da kullanılan yük ve çeki hayvanlarının başında geliyordu¹⁸⁶.

Evcil hayvanlar içinde en yararlısı, o eski çağlarda gerektiği gibi koşuma vurulabilen tek koşum hayvanı olan öküzdü. Öküz tarla sürmekte, araba ve kızak çekmekte ve ağır yükleri taşımakta kullanılıyordu. Boğalar, inekler ve buzağılarsa etleri ve derileri için çok değerliydi¹⁸⁷.

Çeşitli tür ve biçimden koyunları adlandırmakta iki yüz kadar Sümerce sözcük, henüz anlamları saptanamamakla birlikte günümüze ulaşmıştır. Ekonomik açıdan en önemli hayvan –normal koyunların yanı sıra- besili koyunlar, kuyruğu yağlı koyunlar ve dağ koyunu, olasılıkla yabani dağ koyunu muflundu. Keçiler ve oğlaklar da çok

¹⁸² Crawford 2010, 60-61.

¹⁸³ Kinal 1983, 175.

¹⁸⁴ Kinal 1983, 176.

¹⁸⁵ Balkan 1951, 85-104.

¹⁸⁶ Kramer 2002(b), 164.

¹⁸⁷ Kramer 2002(a), 149.

sayıda bulunuyordu; kilim ve küfe benzeri büyük taşıyıcıları dokumak için keçi kılı kullanılıyordu. Domuzlar yağ ve derileri için olduğu kadar etleri için de kullanılıyordu¹⁸⁸.

Genel olarak hayvancılık, ekonominin önemli bir unsurudur. Tapınakların çok büyük keçi ve koyun sürüleri vardı. III. Ur hanedanından Kral Şulgi'nin, bir yılda toplam 350.000 hayvanı olduğundan bahsedilmektedir. Tell El Ubeyd'te ortaya çıkan tapınağın bir saçağı, tapınak sürülerinin sağlmasını ve tereyağı yapmak için sütün çalkalanmasını tasvir etmektedir. Sürüler, özellikle İsin'de gayet iyi belgelenmiş olan deri sanayisi içinde önemli bir kaynaktı. Tapınaklarda kurban edilmek ve kutsanmak için hayvan sağlamak, tapınak çobanlarının önemli bir sorumluluğuydu. Bu amaçla kullanılacak hayvanların en iyi kalitede olması gerekiyordu. Bir yıl içinde çok sayıda hayvan bu amaç için kullanılabilirdi¹⁸⁹.

Hayvanların yetiştiriciliğine ek olarak avcılık da yapılıyordu; geyik, yaban domuzu ve ceylan teslimatlarını kaydeden metinler bulunmaktadır. Pek çok ağdan oluşan cephaneliğiyle kuş yakalayan kuş avcıları da vardı; elli dört kızarmış kuş teslimatını kaydeden bir belge vardır¹⁹⁰.

I. 7. Balıkçılık

Sümer'de balıkçılık ve balıkçılık endüstrisi başlıca yiyecek sağlama kaynaklarından biriydi. Sümer ekonomi ve sözlük metinlerinde bine yakın farklı balık türünden söz edilmektedir. Bunların otuz küsuru tanımlanabilmiştir. Bunlardan bazıları büyük ve küçük barbel, sazan balığı, mersin balığı, yayın balığı ve yılan balığıdır¹⁹¹.

Eski Mezopotamya tarihinde balıkçılığın önemini birtakım efsanelerden anlaşıldığına gibi, muhtelif devirlere ait ekonomik vesikalarda bir takım balık hesaplarında da görülmektedir. Urukagina zamanında Lagaş'da bir balıkçılar loncasının varlığı görülmüştür. Bu zamana ait Lagaş ekonomik vesikalarında Sümerli tüccarlara mabetten veya saraydan ihraç edilmek veya satılmak üzere verilen mal listelerinde tuzlu balık ve güneşte kurutulmuş balıkların miktarları yazılır¹⁹².

¹⁸⁸ Kramer 2002(a), 149-150.

¹⁸⁹ Crawford 2010, 59-60.

¹⁹⁰ Kramer 2002(a), 150.

¹⁹¹ Kramer 2002(b), 420.

¹⁹² Kinal 1983, 165.

Tuzak ve oltadan da söz edilmekle birlikte balık yakalamak için en çok kullanılan alet ağdı¹⁹³.

I. 8. Ticaret

Mezopotamya'nın jeopolitik yapısı nedeniyle ticaret ve tüccar sınıfı çok erken ortaya çıkmıştır¹⁹⁴. Bütün sınır bölgelerinde doğal olarak belirli bir ticari iletişim vardı; bu bakımdan iç ticaret kadar dış ticaret de önemliydi¹⁹⁵. Sümerliler medeni ihtiyaçlarını temin etmek için memleketlerinde mevcut olan her şeyden istifade etmek hususunda büyük bir kabiliyet göstermiş oldukları gibi memleketlerinde bulunmayan şeyleri de komşu ve uzak ülkelerden getirtmek yollarını aramışlardır¹⁹⁶.

Büyüyen kentler ve gelişen sosyal yaşam, eksik olan temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ticaret yoluyla elde edilmesini gerektiriyordu. Bir anlamda Mezopotamya'da kentleşme, mimari ve sanat gibi alanlarda büyük hamleler yapılması çevre bölgelerle sağlıklı ticari ilişkilere bağlıydı¹⁹⁷.

Bakır ya da tunç, kereste ve taş, şehir nüfusunun zorunlu ihtiyaç maddeleriydi. Ayrıca, altın, gümüş, kurşun, lacivert taşı ve diğer kıymetli madenler de zorunlu ihtiyaç maddeleri olarak görülüyordu. Bunlar ve diğer maddeler ithal edildi. Yıkıntılardaki Cemdet Nasr devrinden itibaren mezarlardaki miktarlarına bakılarak, bu maddelerin oldukça düzenli olarak ithal edildiği sonucuna varılmıştır¹⁹⁸. Ülkeye hammadde şeklinde giren bu mallar, Mezopotamyalı ustalar tarafından işlenerek, dışarıya mamul halde satılıyordu¹⁹⁹.

İhraç malları olarak, tahıl, susam yağı, hurma, yün, giyim eşyaları, ziynet eşyası silindir mühür ve benzeri eşyalar vardır. İhraç edilen mamul mallar arasında, tarih boyunca en önde geleni, yün giysiler, duvarlara asılan yün dokumalar ve kilimler biçiminde dokuma ürünleri idi²⁰⁰.

Bu devre ait bir vesikada şöyle denilmektedir:

¹⁹³ Kramer 2002(a), 150.

¹⁹⁴ Yıldırım 1996, 45.

¹⁹⁵ İplikçioğlu 1994, 62.

¹⁹⁶ Günaltay 1937, 387.

¹⁹⁷ Childe 1998, 88.

¹⁹⁸ Childe 1998, 88.

¹⁹⁹ Yıldırım 2004, 45.

²⁰⁰ Frankfort 1989, 102.

6 mana karışık bakır gümüş karşılığında satmak için tüccar Umma şehrine götürdü. Lagaş'lı Lugalanda'nın zevcesi Barranamtara onu sarayda tarttı.

Yine bu devre ait başka bir vesikada şöyle denilmektedir:

Tüccar Ur-Enki 270 gur arpayı Elam'a götürdü. Tilmun (Bahreyn) adası memleketinden 234 mana karışık bakır getirdi. Lugalanda onu sarayda tarttı.

Uzun tarihi süreç boyunca günlük eşya üretiminde kullanılan bakır, yukarı Dicle yöresindeki Ergani'den, gümüş Toroslardan, kalay doğudan, Afganistan'dan ithal ediliyordu. Saray ve tapınaklarda kullanılan kaliteli ahşap malzemelerden sedir, servi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslar'dan Fırat yoluyla getiriliyordu. Daha yakın olan Zağroslar'daki ormanlar ucuz kereste ihtiyacını karşılıyordu. Doğudaki İran'ın kaliteli taş yataklarına sahip olduğu bilinmekteydi²⁰¹.

Lagaş şehrinin son krallarından Lugalanda'yı bir hükümet darbesiyle deviren Urukagina zamanında da ticaretin saray tarafından yürütülmeye başladığını ve bu işlerin bizzat kralın zevcesinin gözetiminde yapıldığını şu vesika göstermektedir:

12 mana saf bakır, 24 mana kurşun, 540 adet balık, 180 adet balık, 60 adet kurutulmuş balık, 60 adet balık yumurtası, 60 adet kaplumbağa, Urukagina'nın zevcesi Saksak tarafından büyük tüccara saraydan teslim edildi²⁰².

Sümerliler her çeşit alım satım işlerini, ticaret, kira, ödünç verme, faiz gibi ekonomik hayatın işlemlerini kil tabletler üzerine çivi yazısı ile tespit ettikleri gibi, sosyal hayatın evlenme, boşanma, miras, evlatlık alma gibi olaylarını da ticari bir iş gibi gördüklerinden bunları da yazılı olarak belgelendiriyorlardı. Bunun nedeni gelişmiş bir ticaret zihniyeti ile izah edilmektedir²⁰³.

I. 9. Ulaştırma

Mezopotamya'da uygarlıkların ayakta kalmasını ve gelişmesini sağlayan ticari ilişkiler, nehirler, nehir vadilerindeki yollar, dağları aşan belli geçitler ve denizler üzerinden yapılabilmekteydi. Bölgenin batısını kuşatan çöl ancak belli mevsimlerde ve yeterli donanıma sahip olduğunda aşılabilmıştır. Kereste, maden ve taş gibi ihtiyaç

²⁰¹ Köroğlu 2006, 19-20.

²⁰² Kinal 1983, 157-158.

²⁰³ Kinal 1983, 133.

duyulan çeşitli hammaddeler de Mezopotamya'ya bu iki nehir üzerinden ulaştırılmıştır²⁰⁴.

Fırat nehri, Doğu Anadolu yüksek yaylasından, Van Gölü'nün kuzeyindeki Ağrı ve Erzurum havzasından doğar. İki ana kol olan Karasu ve Murat'ın birleşmesinden sonra Toroslari aşarak güneye iner. Bu alanda Tel Brak, Çağar Bazar, Tel Halaf (Guzana), Harran ve Arslantaş (Hadatu) gibi önemli kentlerin bulunduğu bölgeye hayat veren Balih ve Habur ırmakları ile birleşir. Akdeniz kıyılarına 150 km. yaklaştıktan sonra güneydoğuya döner. Orta Mezopotamya bölgesindeki Sippar yakınlarında Dicle'ye en yakın konumuna geldikten sonra da genişleyen yatağına ulaşır. Güneydeki düzlükte eski yatağından daha batıda akan Fırat, 2780 kilometrelik yolunu tamamlayıp buradan Basra körfezine dökülür²⁰⁵.

Fırat Vadisi'nin son bölümü, Güney ve Orta Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için kullanılıyordu. Bağdat'ın güneyindeki Sippar'dan başlayan yol, Fırat kıyısını izleyerek Mariye (Tel Hariri), daha sonra da çölü Tadmor (Palmira) üzerinden vahalar aracılığı ile aşarak Homs üzerinden Fenike limanlarına, Şam'a veya Filistin'e ulaşıyordu²⁰⁶.

Dicle ise Mezopotamya'nın kuzeyinde, "Verimli Hilal" olarak da adlandırılan yayın sınırını oluşturan Toros Dağlarındaki Hazar Gölü ve Birklinçay adlı iki kaynaktan çıkar. Diyarbakır havzasında Pamukçay ve doğuya doğru Batman, Garzan ve Botan çaylarıyla beslenir. Tur Abdin Dağlarının güneyinde, Asura yakın bölgede Büyük Zap, Küçük Zap ve Adhem ırmaklarıyla birleşir. Dicle de Fırat gibi, güney uçta Basra Körfezi'ne ulaşmadan önce büyük bölümü bataklık olan değişken kıyı şeridinde birçok küçük kola ayrılır²⁰⁷.

Dicle ve kollarının içinden aktığı vadiler ise Mezopotamya'dan kuzey ve kuzeybatıya ulaşan yollara geçit verir. Kuzey yolu, Asur bölgesinden batıya döner, Habur ve Balih ırmaklarının kaynak bölgesinden, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Şubat Enlil (Tel Leilan)-Guzana (Tel Halaf)-Harran-Kargamış-Halep hattını izleyerek Doğu Akdeniz kıyılarına ulaşır. Bu yol, batıda birçok kola ayrılır. Anadolu ile bağlantıda kullanılan yolun batı bölümü, Fırat'ı Kargamış veya Samsat (Samosata) yakınlarında aşarak, ya da Mardin yakınlarından kuzeye dönerek Diyarbakır-Ergani-

²⁰⁴ Köroğlu 2006, 17.

²⁰⁵ Köroğlu 2006, 18.

²⁰⁶ Köroğlu 2006, 18.

²⁰⁷ Köroğlu 2006, 18.

Maden-Toros Geçidi-Elazığ-Malatya üzerinden Orta Anadolu'ya ulaşır. Doğu dünyası ile ulaşımın önünde ise zorlu Zağros dağları uzanır. Bu yönde Dicle'nin kollarından Diyala Çay'ı vadisi üzerinden geçen yol veya dağların güneyindeki Elam ülkesinin merkezine uğrayan, daha güvenli bir hat kullanılmaktaydı²⁰⁸.

Mezopotamya siteleri genel olarak Dicle ve Fırat nehirlerinin veya bunlar arasındaki kanalların kenarlarında kurulmuş oldukları için, bilhassa yurt içi ulaşımında nehir yolları kullanılıyordu²⁰⁹. Kara yolu ile yapılan iç ticarete eşek kervanları kullanılıyordu. Yüklü eşeklerin derin kumlara batmak rizikosuna olduğundan, eşek kervanları nehir kıyılarından değil dağ yollarından, kestirmeden sevk edilirdi²¹⁰.

Tekerleği Sümerliler kendileri icat etmişlerdir. Tekerleğin bulunmasından önce inşaat malzemesi büyük ve ağır malzemeler, kullanılacakları yerlere yuvarlanan ağaç tomrukları üzerinde taşınırdı. Bu tomruklar aşağı yukarı tekerlek görevi görüyordu²¹¹. Tekerleğin bulunması yalnızca ulaştırma alanında devrim yaratmakla kalmamış, çömlekçilik gibi çeşitli nesnelere seri üretiminde kullanılmaya başlanmıştır²¹².

Mezopotamya'da geliştirilen sallar ve tekneler dış dünyaya açılmada güneydeki Basra Körfezi'nin de kullanılmasını sağlamıştır. Sızıntılardan elde edilen ve inşaatlarda da kullanılan bitümen (zift) yardımı ile izolasyonu yapılabilen teknelerle üçüncü binyılın sonlarından başlayarak, Ur ile Dilmun (Bahreyn), Umman (eski Magan ve Melluha) gibi uzak ülkeler arasında deniz ulaşımı yapılabilmekteydi. Üçüncü ve ikinci binyıllarda bir pazaryeri konumunda bulunan Dilmun kanalıyla Uzakdoğu veya Mısır'dan gelen mallar Mezopotamya'ya ulaştırılabiliyordu²¹³.

Sümer kanunlarında geçen gemi kiralama maddeleri, deniz yoluyla ticaret yapıldığına kanıttır. Ana-İttuşu serisinin 5. tabletinde gemi kiralama maddeleri bulunmaktadır²¹⁴. Aynı zamanda Eşnunna Kanunlarında da gemi kiralama maddeleri vardır. Örneğin bir madde de şöyle denilmektedir:

²⁰⁸ Köroğlu 2006, 18-19.

²⁰⁹ Kinal 1983, 169.

²¹⁰ Kinal 1983, 169.

²¹¹ Yıldırım 2004, 57.

²¹² Gündüz 2002, 23.

²¹³ Köroğlu 2006, 19. ; Kinal 1983, 168.

²¹⁴ Kinal 1983, 170.

Madde 4: i-di eleppim 1 kurrum 2 qa ú sāk 1 qa idi mallāhim ka-la u-mi i-re-de-ši²¹⁵

Çeviri madde 4: Bir geminin kirası Gur başına iki Ka arpadır. Bunun 1 Şe 1 Ka sı gemicinin günlük ücretidir. O bütün gün onu kullanacaktır²¹⁶.

Görüldüğü gibi dış ticaretten devlet önemli miktarda vergi aldığı ve temel ihtiyaçlarını karşıladığı için burada da geminin ve gemicinin kirası da kanunlarla sabitlenmiştir.

Tekneyle taşımacılık çok elverişli ve ekonomiktir. Özel tersanelerde keresteden yapılan çok büyük teknelerde vardı ve bunlar Meluha ve Dilmun gibi ülkelere yapılan uzun deniz yolculuklarında kullanılıyordu. En çok kullanılan bugün Irak'ta "guffa" adı ile bilinen, eskiçağdaysa "şalgam" olarak adlandırılan tekneydi. Sazlardan yapılan ve sepet gibi biçimlendirilen bu tekne derilerle kaplanıyordu. Kürekler ve itme sııkları çok eski zamanlardan beri kullanılıyordu. Bununla birlikte tekneler ırmak kenarları boyunca genellikle insanlar veya öküzler tarafından çekiliyordu²¹⁷.

I. 10. Zanaat

Teşkilatlı bir şekilde sınıflandırılan her türlü meslekten kişilerin olduğu görülmektedir. Bunlar: Çiftçi, bahçıvan, çoban, balıkçı, aşçı, çamaşırçı, demirci, marangoz, çilingir, berber, dokumacı, saraç, kunduracı, kamış örücü, çanak çömlekçi, duvarcı, gemici, ince un öğütücü, kaba un öğütücü, çamaşırçı, sığır besleyicisi, parfümcü, malt çıkarıcı, meyhaneci, yağ sıkıcı, kümes hayvanı yetiştiricisi, kuyumcu, heykeltıraş, taş yontucu, katip, arşivci, hekim, hakim, kadastrocu, fal bakıcı, sihir yapıcısı, mühür kazıcısı, işlemeli dokumacılık, mozaikçi, müzisyen, emayeci vb. olarak sayılmıştır²¹⁸.

I. 11. Metallurji

Sümer'de maden olmamasına karşın madencilik önemliydi. Ham olarak getirilen madenler işlenmiş olarak dışarıya satılıyordu²¹⁹. Güney Mezopotamya sitelerinde yapılan kazılarda, Sümerlilerin daha Obeyd döneminde bakırı eritecek ve onu başka madenlerle birleştirecek tekniğe vakıf olduğunu gösteren madeni objeler

²¹⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 73.

²¹⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 79.

²¹⁷ Kramer 2002(a), 142-143.

²¹⁸ Çığ 2007, 174.

²¹⁹ Çığ 2007, 174.

bulunmuştur. Ur Kral Mezarlarında tek veya çift ağızlı bronz baltalar, hançer veya bıçak ağızları, mızrak uçları bulunmuştur. Sümerliler yalnız bronzu değil altını ve gümüşü de mahirane işlemesini biliyorlardı. Ur kral mezarlarında bulunan ikisi gümüşten, birisi altından kandillerden başka, som altından ibrik ve kupalar, küpe yüzük, taç gibi ziynet eşyaları Sümer maden işleme sanatının şaheserleridir²²⁰.

Mezopotamya sitelerinin en çok muhtaç olduğu maden bronz idi. Ur'da bulunan Larsa devri vesikaları bronz ithalatının Tilmun adasından yapıldığını göstermiştir. Tilmun'dan bakırdan mamul eşyalar da ithal ediliyordu. I. Lagaş sülalesi vesikalarında 6 kısım bakır 1 kısım kalayla birleştirerek, bakırdan daha sağlam üçüncü bir madde, yani tunç elde etmeyi biliyorlardı. Bu nispet bugün tunç imali için %70 bakır, %30 kalay orantısına uymaktadır. Sümerliler savaş baltaları, at koşumlarındaki madeni kısımlar, mızrak uçları, topuz vb. silahlarını ve bazı ev araçlarını bronzdan döküyorlardı²²¹.

Bronzdan sonra en çok kullanılan maden gümüş idi. Urukagina metinlerinde gümüş para birimi olarak görülmektedir:

XI. (20) šub-lugal-ra (21) anše-ša (g) –ga (22) ú-na-tud (23) ugula-ni (24) ga-še-sa (25) ú -na-du (26) ú -da mu- še sa-sa (27) k ú g šá-mal-a ša (g) –ga (28) lá-ma (29) ú -na-du (30) u nu- še -sa –sa-a-a (31) ugula lipiš-bi (32) na-na-ta (g)-gi²²²

Çeviri: XI. (20) kralın altında (maiyetinde) bulunan bir görevlinin (21) iyi bir eşeği (22) doğarsa (23) onun amiri (24) onu satın alayım (25) derse (26) satın almak üzere iken (27) gönlüme hoş görünen (gönlümün istediği) gümüşü (28-29) tart derse (30) (satın alacağı) gün satmayacağım derse (31) onun amiri, canı istediği gibi (32) onu vurmasın (zorlamasın)²²³.

Bu madde de yine Urukagina reform denilen kanunlarında yoksulların sahip oldukları mallar zenginlere karşı korunmuştur.

Dış ticarete mübadele vasıtası en eski devirlerden beri gümüştü. Bu bize dış ticaretin para ekonomisine dayandığını gösterir. Böylece görülüyor ki, Mezopotamya kavimleri çok erkenden dış ticaret zorluklarını yenmişlerdi²²⁴.

²²⁰ Kinal 1983, 166-167.

²²¹ Kinal 1983, 168.

²²² Tosun ve Yalvaç 2002, 22-23.

²²³ Tosun ve Yalvaç 2002, 28.

²²⁴ Kinal 1983, 168.

Eskiçağlarda dökümcülük, demircilik ve genelde metal işçiliği büyük bir olasılıkla tam gün çalışmayı gerektirmiştir. Dolayısı ile tarımsal üretime katılmayan bu zanaat erbabının besin gereksinimi, toplumun tarımsal ürün fazlasıyla karşılanmıştır. Bu nedenle metalin endüstride kullanımını, işçiliğin uzmanlaştığının ve toplumun besin gereksiniminin normal aştığının göstergesi kabul edilmektedir²²⁵.

I. 12. Dokumacılık

Obeyd köyünde yapılan kazılarda bulunan pişmiş toprak ağırşaklar, Güney Mezopotamya'nın ilk yerleşik halkı olan Obeydlilerin (Ubeydliler) iplik eğirmeyi ve dolayısıyla dokumacılığı bildiklerini göstermektedir. Sazdan ördükleri bezemeli hasırlarda örgücükte uzmanlaşmış olduklarını yansıtır. Yine kazılarda bulunan kemikten yapılmış bizler ve delikli iğneler, dokumaları ve derileri diktiklerini, dikmiş dikmeyi bildikleri göstermektedir. Kazılarda bulunan ve M.Ö. 3000 yılına tarihlendirilen bir silindir mühürde de bir dokuma tezgahı belirlenmiştir²²⁶.

Mezopotamya'da dokuma ürünleri, el zanaatçılığı ya da doğadan işlemden geçirilmeden, doğrudan çıkarılan mallar olmayıp, atölyelerde üretilen tek imalat mallarıdır²²⁷.

Yün elde etmek için muazzam büyüklükte keçi, koyun ve kuzu sürüleri yetiştirilmiştir. "Kırpma" tüylerin yolunmasıyla yapılıyordu. Yünü eğirmek için öreke kullanılıyor ve dokuma için hem yatay hem de dikey tezgah kullanılıyordu; bu iki işlem genellikle 3,5 x 4 metrelik bir malzemeyi hazırlamak için sekiz gün çalışması gereken üç kadından oluşan bir ekip tarafından yapılıyordu. Dokunmuş kumaş daha sonra çırpıcılara veriliyor, bunlar da kumaşı büyük tekneler içindeki alkali çözeltisine batırıyor ve üzerlerinde yürüterek ayaklarıyla çığniyorlardı. Mezopotamya atölyelerinin genellikle aile bireylerinden oluşan küçük işyerleri olduğu tahmin edilmektedir²²⁸.

Her ne kadar giysi olarak kullanılan dokumaların en yaygını yünlüye de keten bitkisi de üretiliyordu ve görünüşe göre keten giysiler özellikle bazı rahipler ve kutsal insanlar tarafından kullanılıyordu²²⁹.

²²⁵ Gündüz 2002, 42.

²²⁶ Gündüz 2002, 44.

²²⁷ Maisels 1999, 308.

²²⁸ Maisels 1999, 309. ; Çığ 2007, 150. ; Kramer 2002, 142.

²²⁹ Kramer 2002(a), 142. ; Çığ 2007, 150.

Mezopotamya'da ağır endüstri denilebilecek üretim malları olarak metal işlenmesi değil, dokumacılık, tekstil faaliyetleri oluşturmaktadır. Dokuma ürünleri, yükte hafif ancak pahalı ağır pazarlanabilir ticaret malı olarak dış ticarete her zaman önemli bir rol oynamıştır²³⁰.

I. 13. Dericilik

Eski Mezopotamya'da ileri zanaat kollarından biri de dericiliktir. Sümer ekonomisi ziraat ve hayvancılığa dayandığı için, hayvan derilerinden de yararlanılıyordu. Ur Kral Mezarlarından çıkan Ur Standardı ile Akbabalar Steli üzerindeki Sümerli askerlerin taşıdığı kendi boyları uzunluğundaki kalkanların deriden yapıldığı tahmin edilmektedir. III. Ur Devri ekonomik vesikalarında deri bir ihraç maddesi olarak geçmektedir²³¹. Deriden giysi, pabuç, sandal, torba, koşum takımı, eyer, araba tekerleğinin üzerine lastik gibi kaplama yapmışlardır²³².

Örneğin, bazı belgelerde "tüccar LU.ENLİL-la, Magan'dan bakır almak için yün ve yünlü kumaştan başka deriden yapılmış bazı eşyalar da götürür".

Bundan başka, davul, dümbelek gibi müzik aletlerinin ve bilhassa ayakkabının imalinde de deri kullanıldığı düşünülmektedir²³³.

Ayrıca nehir yoluyla yapılan nakliyatta, hayvan derilerinden yapılmış içi hava dolu tulumlarla derinin nakliye işlerinde de kullanıldığı sanılmaktadır²³⁴.

I. 14. Ölçü ve Tartılar

Uruk arkaik tabletlerinde Sümer rahipleri mabede yapılan teslimatın miktarını göstermek için, yaş kile parmak basarak sayıları gösteriyorlardı. Belli işaretler kullanarak sayıları yazıyorlardı. Sümerlilerin kullandığı bu sisteme "Sexagesimal (altmışlık)" sistem denir. Bu sistem, günümüzde kullanılan rakam sistemi gibiydi. Tek farkı günümüzdeki rakam sisteminin 10 tabanlı olmasıdır. Bizim yazı sistemimizde 1'ler, 10'lar, 100'ler basamakları olmasına karşılık Mezopotamya sayı sisteminde 1'ler, 60'lar, 3600'ler gibi basamaklar vardı²³⁵.

²³⁰ Maisels 1999, 308.

²³¹ Kinal 1983, 165.

²³² Çığ 2007, 143.

²³³ Kinal 1983, 165.

²³⁴ Kinal 1983, 165.

²³⁵ Yamanlar 2000, 36.

Sümerliler rakamları toplamasını, çıkarmasını ve bölmesini biliyorlardı, fakat çarpma için ancak her rakam için ayarı bir çizelge kullanıyorlardı. Bu sistemde kıymet ölçüleri 60'ın katsayıları ile ifade ediliyordu. Altmış tabanlı sayılar, yalnız tam sayılara değil, kesirlere de uygulanıyordu²³⁶.

Mezopotamyalıların uzunluk, alan ve hacim ölçülerinde kullandıkları birimler arasındaki oran sexagesimal değildi. Fakat tedavül aracı olan gümüşün ağırlıkları arasındaki oran, sexagesimal idi. Gümüşün ağırlık birimi “Şekel (şiklu) (8 gram)” idi. 60 şekel 1 mina (Akkadca mana) bu da yaklaşık 480 gram değerindeydi²³⁷.

Ağırlık ölçüsüne birim olarak Sümerliler, normal bir insanın taşıyabileceği “yük”ü kabul etmişler ve buna Sümerce GUN (Akkadca biltu) demişlerdir. 1 mina, GUN'un 1/60 idi. Veya 60 mina 1 GUN değerindeydi. 1 mina 480 gram olduğuna göre 1 GUN yaklaşık 28, 8 kilogram idi. Temel hacim ölçüsü “ka”, bir dönemden diğerine değişiklik gösteriyordu (yaklaşık 0,4 ile 0,85 litre arası).²³⁸.

Mezopotamya'da “Mübadele ticareti” gümüş esasına göre yapılıyordu, fakat gümüş esası da tahıla dayanıyordu. 120 litre tahıla (arpaya) 1 GUR deniliyordu. 1 GUR tahılın (arpa) karşılığı 1 şekel (8 gram) gümüş idi. Büyük miktarlardaki alışverişlerde gümüş veya altın çubuk demetleri, halkalar veya sığır derisi biçiminde dökülmüş bronz ingotlar kullanılırdı²³⁹.

Uzunluk ölçüleri gez ya da “dirsek” (yaklaşık 0,5 m.) ölçüsüne dayalıydı. Babil “mil”inin (beru) uzunluğu 10 km. den az fazlaydı²⁴⁰.

Toprak alan ölçüleri genellikle onları ekmek için gereken hububat miktarı ile ifade edilirdi. Alan ölçüleri, “yatak”, “GAN” (iku) ve “BUR” idi. 1 “yatak” yaklaşık 6,6 m², 100 yatak 1 “GAN” (yaklaşık 0,35 hektar), 18 “GAN”da 1 “BUR” ediyordu (yaklaşık 6,5 hektar)²⁴¹.

²³⁶ Kinal 1983, 171.

²³⁷ Oates 2004, 196. ; Kinal 1983, 171.

²³⁸ Oates 2004, 196. ; Kinal 1983, 171.

²³⁹ Kinal 1983, 171.

²⁴⁰ Oates 2004, 196.

²⁴¹ Oates 2004, 196. ; Kinal 1983, 171.

II. AKKADLAR DÖNEMİ

(ESKİ AKKAD İMPARATORLUĞU)

Akkad olarak adlandırılan bazı Sami kökenli topluluklar Erken Sümer Hanedanları döneminde yavaş yavaş Güney Mezopotamya'ya sızmaya başlamışlardı²⁴². Sami dili konuşanlar arasından yüksek bir sınıfı temsil eden ve adı Sargon olan bir kişi Kiş kentinin yönetiminde yüksek bir konuma gelir, bilinmeyen bir takım koşullar altında gücü eline geçirir ve Akkad devletini kurar. Bu döneme Akkadlar dönemi denilmesinin nedeni, yeri tam olarak saptanamayan, bugünkü Bağdat yakınlarında olduğu tahmin edilen, Sargon'un kurup başkent yaptığı Akkad (Agade) şehrinde kaynaklanmaktadır. Bu isimden başka bu döneme "Eski Akkad İmparatorluğu" ve "Sargon Dönemi" de denilmektedir²⁴³.

Sümer Kral Listesi Akkad devletinin kuruluşu hakkında şu bilgiyi vermektedir:

*Uruk silahla vuruldu, krallık Agade'ye geçti. Hurma bahçıvanının evlatlığı, sonraları Kiş kralı Ur-Zababa'nın sakisi olan Sargon kral oldu. Agade'yi kurdu ve 56 sene idare etti*²⁴⁴.

Naram-Sin dönemine ait başka bir vesikada, Akkad devletinin kuruluşu hakkında şöyle denilmektedir:

Atam Şarru-Kenu (Sargon) Kiş şehrini yıktı. Kişlilerin hürriyetlerini verdi, burunlarındaki halkaları ve ayaklarındaki zincirleri kırdı.

Sargon tahta çıktıktan sonra "Gerçek Kral" anlamına gelen Şarru-Kenu ismini almıştır.

Sargon anlaşıldığı kadarıyla M. Ö. 24. yüzyılda (yaklaşık 2350) Kiş kralının emrinde bir komutan olarak, önce Güney Mezopotamya'yı ele geçirmiş daha sonra bu krala başkaldırmış ve onu yenmiş, böylece kuzeyin Samileri ile güneyin Sümerlilerini tek bir idare altında birleştirmiştir²⁴⁵.

²⁴² Köroğlu 2006, 75.

²⁴³ Kuhrt 2009, 57.

²⁴⁴ Kinal 1983, 76. ; Memiş 2007, 53.

²⁴⁵ Kinal 1983, 76. ; Memiş 2007, 54.

Mezopotamya'da Erken Hanedanlık döneminden sonra gelen bu döneme adını veren, Mezopotamya kentlerini tek bir hanedanlığın denetimi altında toplamaya çalışarak iktidarı merkezileştiren ilk başarılı girişimdir²⁴⁶.

Sargon'un doğumundan ölümine bütün hayatı efsaneleştirilmiştir. Bunlara göre; Sargon'un babası La'ipu adında bir adam, annesi de rahibeydi. Sümer efsanesine göre, annesi tarafından sazlardan yapılmış, kille sıvanmış bir sepet içine konan yeni doğmuş bebek Fırat'ın akıntısına bırakılmış. Akki adında bir bahçıvan çocuğu bulmuş, büyütmüş ve Kiş kralı Ur-Zabatan'a sakilik yapması için vermiş. Daha sonra Efendisine karşı gelerek, bir gün tahta el koymuştur²⁴⁷. Doğumunda anlatılan bu klasik efsanenin ilk örneğine Sargon'da rastlanılmaktadır. Sümer kral listesinde ülkesini 56 yıl yönettiği yazılıdır²⁴⁸.

II. 1. Akkadlar Döneminin Genel Özellikleri

Akkad adı M.Ö. 2350 yıllarına doğru, hem Sami kökenli toplumları ifade etmek, hem de Hit-Samarra hattı ile Nippur arasında kalan bölgeyi tanımlamak için kullanılmaktaydı. Yaklaşık M.Ö. 2350-2150 yılları arasında, 200 yıl kadar tarih sahnesinde kalmışlardır²⁴⁹.

Sargon'un kurduğu güçlü Akkad Hanedanı bilinçli ya da bilinçsiz olarak Sümer ülkesinin Samileştirilmesi sürecini başlatmış, bu ise en azından belirgin bir siyasal ve etnik varlık olarak, Sümerlilerin sonunu getirmiştir²⁵⁰.

Akkadca, Asurca ve Babilce gibi lehçeleri de kapsayan dilin adıdır. Uygarlıkta çok daha az ilerlemiş ve yazı dahil hemen hemen bütün Sümer uygarlığını benimsemiş bulunan Akkadların dili kısa bir zaman içinde Sümer dilini silip yerine geçmiştir²⁵¹. Bu dönemde devletin resmi dili Akkadca olmuştur. Sümerce, tıpkı Ortaçağ Avrupa'sındaki Latince ve Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki Arapça gibi, yalnız din dili olarak güneydeki Sümer şehirlerinde rahipler tarafından kullanılıyordu²⁵².

Devletin krallarından özellikle ikisi bu süreçte oldukça önemli rol oynamıştır. Sargon (M.Ö. 2334-2279) ve Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218). Naram-Sin yazılı

²⁴⁶ Kuhrt 2009, 57.

²⁴⁷ Oates 2004, 33. ; Köroğlu 2006, 76. ; Lissner 1973, 20.

²⁴⁸ Oates 2004, 33. ; Güven 2007, 51. ; Kinal 1983, 76. ; Memiş 2007, 56-57.

²⁴⁹ Köroğlu 2006, 76.

²⁵⁰ Kramer 2002(a), 85.

²⁵¹ Leroux ve Contenau 1966, 141.

²⁵² Kuhrt 2009, 59. ; Kinal 1983, 81. ; Memiş 2007, 69.

belgelerde Anadolu'daki 17 kralla savaştığı belirlenen bir seferi, M.Ö. 3. bindeki Anadolu tarihi açısından oldukça önemlidir²⁵³.

Sümer Kral listesi gibi metinlerde Akkad Hanedanı, Sümer ve Akkad krallıklarını kendilerinden önceki başka pek çok hanedanla aynı şekilde ellerinde tutan bir kent hükümdarları ailesi olarak görülür. Ama yönetim sistemi daha önceki yönetimlerden çok farklıdır ve o döneme dek Sümer Ülkesi'nin karakteristik özelliği olan kent devletler sistemine son verilmiştir. Mezopotamya'nın siyasi merkezleşme süreçleri ve Erken Hanedanlar döneminde görülen, Sümer etkisinin tüm Yakındoğu'ya yayılması süreci uzak ülkelere yapılan askeri seferlerle çok hızlı bir şekilde artmıştır. Sargon yönetim merkezini yepyeni bir kent, Akkad'a (Agade) taşımıştır²⁵⁴.

Bu devre ait orijinal vesikaların sayısı çok azdır. Bunların başında Sargon ve Naram-Sin'in zafer abideleri, Sarpul Kaya Kitabesi ve Maniştisu Obeliski gelmektedir. Bu devir olaylarını anlatan tabletlerin çoğu daha sonraki zamanlarda özellikle III. Ur, İsin-Larsa ve Eski Babil dönemlerinde kopya edilmişlerdir. Bu tabletler Nippur ve Ur arşivlerinde ele geçirilmiştir. Bunlar arasında önemli olayları anlatan kronikler, "ominalar" denilen fal metinleri gibi vesikalar vardır. Bunların dışında sene isimleri, lügatler ve coğrafya metinleri de tamamlayıcı bilgiler verirler²⁵⁵.

Akkadların getirdiği yeniliklerden biri de yazılı belgelerde kullanılan tarihleme sistemidir. Bu yeni sistemde her bir yıl, bir önceki yıl meydana gelen önemli bir olayın adıyla anılıyordu. Örneğin, Sargon'un Mari kentini yıkması bir sonraki yılın adı olmuştur. Bu sistem Babil ve çevresinde M.Ö. 1500 yıllarına kadar geçerliliğini korudu. Bu bağlamda krallıkta yaşanan ve önemli görülen olayları öğrenme şansı doğmuştur²⁵⁶.

Sargon'un önemli askeri fetihlerini ve başarılarını kaydeden yazıtlar da bulunmuştur. Ardından tahta çıkan oğulları Rimuş ve Maniştusu da, zaferlerinin anısına Nippur'daki Enlil tapınağına kendilerinin yazılı heykellerini ve kendilerini ve yendikleri düşmanlarını betimleyen dikilitaşlar koydurmuştur. Aslında kopmuş yeşil taştan bir parçanın tesadüfen bulunması dışında, bu heykellerden ve dikilitaşlardan hiçbiri günümüze dek elimize geçmemiştir. Enlil tapınağına ithaf edilmelerinden

²⁵³ Güven 2007, 52.

²⁵⁴ Mierop 2006, 86-87.

²⁵⁵ Kınal 1983, 75. ; Memiş 2007, 51.

²⁵⁶ Köroğlu 2006, 85.

yüzyıllar sonra adı bilinmeyen bir bilgin ve araştırmacı, heykel ve dikilitaşlardaki bütün yazıları kopyalamıřtır²⁵⁷.

Akkad devrine ait efsanelerin en ünlüsü, “Mücadele Kralı” anlamına gelen “şartamhari” metinleridir. Bu metinlerde Akkad kralı Sargon ile torunu Naram-Sin’in uzak ölkelere yaptıkları seferler anlatılır. Bu metinlerin Boğazköy, Tel El Amarna, Asur ve Kültepe nüshaları bulunmuştur. Başka bir metinde ise, Sargon’un hakim olduğu memleketleri gösteren o zamanki bilgilere göre bir dünya haritası çizilmiş, tabletlerin arka yüzünde de bu garip memleketler hakkında bilgi verilmiřtir²⁵⁸.

Arkeolojik kazılarda Naram-Sin’in Anadolu seferlerinin delilleri bulunmuştur. Tel Brak’ta Akkادلara ait bir kalenin temeli bulunmuştur. Temelerde Naram-Sin’in adının yazılı olduğu tuğlalar keşfedilmiştir. Bundan başka Diyarbakır civarındaki Pir Hüseyin köyünde Naram-Sin’e ait bir stelin parçası bulunmuştur. Ayrıca Nuzi ve Arappa kazılarında Akkad devrine ait tabletler bulunmuştur. Bu tabletlerdeki şahıs isimleri Hurrice olduğundan, o zamanlar henüz buralara Samilerin gelmediği ve bölge halkının Hurrili olduğu görölmektedir. Mari kazılarında da Akkad krallarına ait adak eşyaları bulunmuştur. Bir de Kıbrıs adasında, üzerinde *Tanrı Naram-Sin’in kölesi Mar-İştar* yazılı bir mühür bulunmuştur. Uruk’ta da Sargon’un kızı Enheduanna’ya ait bir adak eşyası ele geçirilmiřtir²⁵⁹.

Anlaşıldığı kadarıyla Sargon İmparatorluğu’nun hudutları doğuda Karun nehrinden batıda Akdeniz’e, kuzeyde Orta Anadolu’dan güneyde Basra Körfezi’ne kadar uzanıyordu. Hatta Eski Babil Devri’nde kopya edilen bir vesikada Sargon’un “Kaptara” denilen Girit adasına da askeri seferler düzenlediği belirtilmektedir ve Minos III (M.Ö. 2350- 2100) devrinden beri Girit’te Babil’in çıplak tanrıça figürlerine rastlandığı için, Sargon’un bu adayı da zapt ettiği ileri sürölmüřtür²⁶⁰.

Akkad kralları döneminin belki de en önemli yeniliği krallık anlayışında olmuş ve ilk kez Doğulu hükümdar tipinin belirtileri ortaya çıkmaya başlamıştır. Sargon’un unvanları nispeten daha alçak gönüllüdür ve Erken Sölale dönemi sonlarındaki kralların kullandığı unvanlardan çok farklı deđildir²⁶¹.

²⁵⁷ Kramer 2002(a), 86.

²⁵⁸ Memiş 2007, 51-52. ; Kınal 1983, 75.

²⁵⁹ Memiş 2007, 52-53. ; Kınal 1983, 79.

²⁶⁰ Memiş 2007, 56. ; Kınal 1983, 77.

²⁶¹ Oates 2004, 43. ; Kınal 1983, 81. ; Memiş 2007, 145.

Naram-Sin, yeni yönetim anlayışının doğal bir sonucu olarak, “Agade’nin Kralı” yanı sıra “Dört İklim Kralı” ve “Evrenin Kralı” gibi unvanlar kullanmış; adının başına “Tanrı” determinatifi de eklemek sureti ile kendisini tanrılaştırmıştır. Kabartmalar üzerinde kendisini tanrılık alameti olan çift boynuzlu olarak tasvir ettirmiştir²⁶².

Yöneticilerin, kent tanrısının “kahyası” olmaktan başka bir ayrıcalıkları olmayan Sümer din sisteminde, Akkad kralların ilahi kimliğe bürünmesi çok aykırı bir davranış olarak görülmüştür. Naram-Sin’in getirdiği bu yenilik, çok değişik unsurları barındıran ve kente bağlılık geleneğinin hala güçlü olarak korunduğu imparatorluğa bilinçli olarak merkezi bir toplanma noktası sağlama çabası ile yorumlanmıştır. Naram-Sin’in ilahi kimliği, aslında ona bir tür başkan ya da ulusal lider etkisi vermeyi hedeflemiştir²⁶³.

Naram-Sin’in son yılları ve onun yerine tahta geçen oğlu Şar-kalli-şarri’nin egemenlik dönemi Akkadlar için sonun başlangıcı anlamına gelen karışıklıklara tanık olmuştur. Kuzey bölgelerinde sağlanan istikrar bozulmuş, Gutiler güneye doğru hareketlenmişlerdir. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da Hurri’lerin yeni bir güç olarak sahneye çıkmışlardır. Şar-kalli-şarri dönemi yazıtları, bir batı Sami grubu olan Amurruların da ilk kez bu dönemde Kuzey Suriye’de etkin duruma geldiklerini açıklar. Akkad dönemi sonrasında bazı şiirsel anlatılarda, devletin sonu ve başkent Akkad’ın düşüşünün gerekçesi Naram-Sin’in kutsal kent Nippur’u Enlil tapınağı Ekur’u yağmalayarak ganimeti gemilerle başkentine taşımaya bağlanır. Anlatıya göre, tanrılar bu olaydan sonra Akkadları cezalandırmak için üzerlerine Gutileri göndermiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Naram-Sin sonrasında iktidara gelen krallar zamanında, ülkenin farklı yerlerinde çıkan isyanlar ekonomik dengeleri bozmuş, Gutilerinki de dahil olmak üzere gerçekleşen göç hareketleri de buna eklenince Akkad yıkılmış, Akkad devleti yavaş yavaş tarih sahnesinden silinmiştir²⁶⁴.

II. 2. Akkad İmparatorluğunun Ekonomi Politikası ve Ticaret

Bu devirde Er Sülale Devri’nin rahip yöneticileri olan “En” veya “Ensi” ler, kralın tebaası olan valiler konumuna düşmüşlerdir. Sümer şehirlerinde yürürlükte olan “emekte ve nimette müstereklik” esasına dayanan rejim tamamen ortadan kalkmış, onun yerine şahsi mülkiyet esasına dayanan bir hukuk devleti almıştır. Sümer

²⁶² Memiş 2007, 69-71. ; Kinal 1983, 81.

²⁶³ Oates 2004, 43.

²⁶⁴ Köroğlu 2006, 81-83. ; Memiş 2007, 70-71. ; Kinal 1983, 83.

kentlerini yöneten rahip krallar artık tanrıya değil, doğrudan doğruya krala karşı sorumlu birer yönetici konumuna getirilmişlerdir. Böylelikle dinin devlet sistemindeki yerini sınırlayan daha seküler bir modele geçilmiştir²⁶⁵.

Kral sahip olduğu geniş toprakları saray adına işlettiği gibi, hizmetlerinden memnun olduğu beylerine, komutanlarına toprak bağışlayarak, bu toprakların işletilmesinde de pay alıyordu. Mesela Maniştisu obeliskinde krala ait 330 hektarlık büyük bir arazinin 98 kişiye satıldığı bildirilmiştir. Bu belge Akkad krallarının şahsi servetleri hakkında bir fikir verdiği gibi, memlekette özel mülkiyetin icabı olarak bir takım yeni zenginlerin ortaya çıktığını göstermiştir²⁶⁶.

Önceki dönemlerde şehirlerin zenginleşmesinde ve kalkınmasında, uzak bölgelerle yapılan ticaretin büyük önemi vardı. Bu ticaret büyük tüccar ailelerin tekelinde idi. Akkadlar çağında da ticaret hayatının devam ettiğine ilişkin yazılı belgeler vardır. Ancak bu dönemde krallar, güçlü ve hareketli ordularıyla başkentten oldukça uzak, denetim altında tutulması imkansız bölgelere üst üste seferler gerçekleştirmişler; başkentlin ihtiyacı olan hammaddeyi ve zenginliği daha kısa yoldan elde etmek amacıyla yeni bir gelenek başlatmışlardır. Nitekim kuzey Suriye ve hatta Anadolu içlerine, hem Sargon, hem de torunu Naram-Sin'in seferler yapmış olması, gerçek amacın denetim değil, ganimet ve buralardaki kavimlerden vergi almak olduğunu göstermiştir²⁶⁷.

Sargon'un her seferinin sonunda zapt edilen ülkelerden Akkad'a getirilen mallar, servetler anlatılmaktadır. Hatta "Akkad'ın lanetlenmesi" adlı edebi metinde, "gemilerin Meluhha gibi uzak ülkelerden getirdikleri mallar, Elamlılar ve Subarular tarafından çuval yüklü eşeklerle Akkad'a getirilen mallardan bahsedilmektedir". Başka bir vesikada da: *Sargon Tilmun (Bahreyn), Magan ve Meluhha gemilerini Agade önündeki rıhtıma bağladı* denilmektedir. Bütün bu kayıtlar Akkad sülalesinin emperyalist bir düzene dayalı ticaretlerine işaret etmektedir²⁶⁸.

İmparatorluk içindeki canlı ticareti bu kısa kayıtlar göstermektedir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre; Sargon zapt ettiği ülkelere ağır vergiler koyuyor ve bunların aynı olarak verilmesini şart koyuyordu²⁶⁹.

²⁶⁵ Sevin 2010, 3.

²⁶⁶ Kinal 1983, 82. ; Mierop 2006, 88. ; Maisels 1999, 257.

²⁶⁷ Memiş 2007, 69-71. ; Memiş 2003, 13.

²⁶⁸ Nissen 2004, 195.

²⁶⁹ Kinal 1983, 82.

Günümüz anlayışına göre, Sami Akkadların kurduğu bu imparatorluk, kelimenin tam anlamıyla emperyalist bir yönetim sistemidir. Elam, Anadolu, Suriye ve Yukarı Dicle bölgelerinin tabii zenginliklerini kendi devleti için sömüren dünya tarihinin bu ilk emperyalist devletinde baş kapitalist ise bizzat kral idi²⁷⁰.

Belgelerde Lübnan'ın sedir ormanları, doğu Türkiye'de Dicle ile Fırat'ın membaları, Marhaşi, Elam'ın doğusu ve "Aşağı Deniz"nin, yani Basra Körfezi'nin karşısındaki yerler gibi, daha da uzak pek çok yerden söz edilmektedir. Ender mallar, sert taşlar, ağaç ya da gümüş elde etme amaçlı akınlarla ulaşıyordu buralara. Elde edilen ganimet Mezopotamya'ya götürülüyordu. Örneğin, Ur ve Nippur'da gün ışığına çıkartılmış olan pek çok taş kap üzerinde, Magan'dan alınmış ganimet oldukları belirtilmiştir. Ama bu bölgelerin Akkad kontrolü altına girmiş oldukları sanılmaktadır²⁷¹.

Akkad imparatorluğunun Anadolu üzerindeki etkisi ise olumlu sayılmaktadır. Çünkü o zamanlar Anadolu'da yaşayan şehir devletleri Mezopotamya medeniyeti ile ilk defa karşılaşıyorlardı. Akkad istilası zamanında Anadolu'ya çivi yazısının yayılmamasının sebebi, bu memleketin kendine mahsus bir resim yazısının olmasındandır. Sargon'un Hit'de bulunan zafer steli parçası üzerindeki tasvirde Truva II devrinin kap şekillerinden biri görülmektedir. Bu, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari münasebetlerin mevcut olduğunu göstermektedir²⁷².

Mezopotamya ile Anadolu arasında canlı bir kervan ticaretinin varlığı "Şar Tamhari" metinleri ile de belgelenmiştir. Bu sülaleyi kuran Sargon Konya'nın doğusundaki Puruşhanda (Acemhöyük) şehrinin tüccarları tarafından Anadolu seferine teşvik edilir ve Sargon adı geçen şehri zapt eder. Bu tarihi içerikli belgeden, Akkad devrinden itibaren Mezopotamya kökenli insanların ticaret maksadıyla Anadolu içlerine kadar geldikleri görülmüyor. Kültepe'de ele geçmiş ve "Şar Tamhari" metninden daha eskiye tarihlenen bir başka tablette de Sargon'un Anadolu ve İran bölgelerine başka bir sefer daha yaptığı ve bu bölgelerde yaşayan birçok halk ve onların idarecilerini cezalandırdıkları anlatılmaktadır²⁷³.

Bu metinlerden anlaşıldığına göre; Sargon'un torunu Naram-Sin de bir Anadolu seferi yapar ve aralarında Hattuş, Kaniş ve Kursaura şehirlerinin bulunduğu

²⁷⁰ Kinal 1983, 82.

²⁷¹ Mierop 2006, 90.

²⁷² Kinal 1983, 83.

²⁷³ Albayrak 2006, 1. ; Arslantaş 2008, 11. ; Kinal 1983, 158.

bir koalisyonla savaşır. Bu metinlerde tüccarlardan bahsedilmesi, Akkad krallarının yeni zapt edilen yerlerden ekonomik menfaatler sağladıklarını gösterir.

Sargon'un oğlu Maniştisu ait olan bir yazıtta Basra Körfezinin uzak bölgelerine yapılan bir deniz seferinde 32 birleşik kralın bu kral tarafından mağlup edildiğini ve denizin ötesindeki dağlardan heykel taşları (belki diyorit) getirttiği anlatılmaktadır²⁷⁴.

Bu geniş bölgelerde Akkad varlığının sürdürülme şeklini büyük oranda yerel şartlar belirliyordu. Çeşitli etkileşimler ortaya çıkmıştır. Örneğin batı İran'daki Susa'da Akkad dili bürokrasi dili olmuştu ve yerel hükümdarlardan vali (ensi) ya da general (şagina) gibi Sümer unvanlarıyla bahsediliyordu; bu da Akkad krallarına bağımlı olduklarını gösteriyor. Suriye'deki kimi mevcut merkezlerde askeri garnizonlar ya da ticari temsilcilikler bulunması Akkadların burada dayanak noktaları kurmuş olduklarına işaret ediyor. Nagar'da (günümüzde Tell Brak) tuğlalarına Naram-Sin'in adı damgalanmış olan anıtsal bir yapı inşa edilmişti. Eski Akkad kralları ticari çıkarlarını yönetebilecekleri ve askeri eyleme geçme tehdidiyle destekledikleri noktalar kurmuşlardı. Daha uzak yerlerse Akkad'a diplomatik yollarla, örneğin evliliklerle bağlanıyordu²⁷⁵.

Akkadların iki asır süren egemenliklerini Gutilerin M.Ö. 2150 yıllarında Mezopotamya'yı istilası izlemiştir. Bu dönem belgelerinin başlıcaları Gutî krallarına ait birkaç kitabe ve II. Lagaş sülalesine ait belgelerdir. II. Lagaş Kralı Gudea döneminden günümüze pek çok sanat yapıtı ve yazılı belge kalmıştır²⁷⁶.

Bir Gutium memleketinin olduğu Naram-Sin zamanında öğrenilmiştir. Belgelerden anlaşıldığına göre, Elam ile Mezopotamya'yı ayıran Zağros dağlarının eteklerine Gutium memleketi denilmektedir. Naram-Sin bunları kendi memleketlerinde yenmiş Aşağı Mezopotamya'ya inmelerine engel olmuştur. Ancak Akkad devletinin yıkılmasından sonra Gutiler Mezopotamya'yı istila etmişlerdir. Sümer kral listesine göre Gutiler 91 sene 40 gün iktidarda kalmışlardır²⁷⁷.

Lagaş şehri bu dönemde bu istiladan etkilenmemiştir. Lagaş kralı Gudea bu dönemde yazıtlarında Lagaş tanrısı Ningursu'nun mabedini yaptırmak için çeşitli ülkelerden, değişik mallar getirtmiştir. "Amanoslar'daki sedir ormanlarından 50-60 endaze (1 endaze 65 cm.) boyunda Ukarinu tomrukları, Urşu memleketindeki İbla

²⁷⁴ Kinal 1983, 158. ; Nissen 2004, 195.

²⁷⁵ Mierop 2006, 91.

²⁷⁶ Yıldırım 1996, 32-33.

²⁷⁷ Memiş 2007, 74.

dağlarından Zabulu ve Asuhu ağaçları ile çınar ağaçları getirttiğini, Menua dağlarındaki Armanu'dan, Amurru (Suriye) dağlarındaki Basalla'dan büyük taş blokları, Kimaş (İran) dağlarındaki Kaalgal'den ham bakır, Meluhha'dan (Habeşistan) toz altın cevheri, Gubin'deki Huluppu ormanlarından Huluppu ağacı²⁷⁸, nehir kıyısındaki Magda dağlarından zift getirttiğini anlatmaktadır²⁷⁹.

Bu vesika, Lagaş krallığının batıda Suriye, doğuda İran ile ticari ilişkiler içerisinde bulunduğu gösteriyor. Bu dış ticaret sayesinde Lagaş'ın muhtaç olduğu taş, maden ve kereste gibi hammaddeler temin ediliyor, karşılığında arpa, çavdar yün veriliyordu²⁸⁰.

III. YENİ SÜMER DEVLETİ (III. UR HANEDANLIĞI)

Gutilerin hakimiyetine Ur kralı Ur-Nammu son vermiştir. Ur-Nammu M.Ö. 2060 civarında aynı aileden gelen beş kuşak hükümdardan oluşan III. Ur Hanedanı'nı kurdu. Sümer Kral Listesi'ne göre Ur üçüncü kez krallığı ele geçiriyordu²⁸¹.

Bu sülalenin kurulmasıyla Mezopotamya tarihi yeni bir devreye girmiştir. Bu yeni dönemde Ur-Nammu ve halefleri, Guti istilasının halk üzerinde bıraktığı olumsuz etkilerden yararlanıp, milli hisleri uyandırarak Sümerliliği yeniden canlandırmışlardır. Bundan dolayı III. Ur Sülalesi'nin kurduğu bu yeni devlete "Yeni Sümer Devleti" denilmiş, sülalenin yaşadığı yaklaşık 100 (yaklaşık M.Ö. 2060-1960) yıllık zamana da, Mezopotamya tarihinin "Rönesans Devri" denilmiştir²⁸².

Ur Hanedanı'nın birbirini izleyen beş kralı, Basra Körfezi kıyılarından, Kuzey Mezopotamya'da bulunan yağmura dayalı tarım bölgesine kadar uzanan bir devlete egemendi. Böylece askeri birliklerinin ele geçirdikleri Suriye bölgelerini hiçbir zaman sağlam biçimde devletlerine bağlayamamış olan Akkad krallarının imparatorluk sınırlarına ulaşılmakla kalmayıp, içeride de güçlü değişimler gerçekleştirildi²⁸³.

III. Ur Sülalesi vesikaları Nippur'daki Enlil mabedinde ve Ur kazılarında bulunmuştur. Bundan başka bu devrin ekonomik hayatını aksettiren Şilluşdagan arşivi vardır. Nippur civarında hayvan ahım satımı yapılan bu kasabadaki bütün satışlar tabletlere kaydedilmiştir. Bu satış vesikaları arasında senetler olduğu gibi, Nippur

²⁷⁸ Daha fazla bilgi için bkz. "Çığ 2009(c)". 105.

²⁷⁹ Memiş 2007, 165-166. ; Kinal 1983, 158.

²⁸⁰ Memiş 2007. 165-166. ; Kinal 1983, 158.

²⁸¹ Mierop 2006, 100.

²⁸² Memiş 2007, 81.

²⁸³ Klengel 2001, 39.

mabedine yapılan kurban hayvanları teslimatına dair makbuzlar da vardır. Ayrıca şehirlerde yapılan evlenme, boşanma, evlatlık alma, köle alım ve satımı gibi sosyal hayatla ilgili bütün işler senetle yapıldığından, bu devre ait binlerce iktisadi vesikalar kazılarla ele geçmiştir²⁸⁴.

Bu dönemde geliştirilen bürokratik idare sistemi gereği III. Ur Sülalesi krallarından valilere, komutanlara gönderilmiş mektuplar, buyruklar önemli yazılı belgelerdir. Kralların inşaat faaliyetlerini bildiren kitabeler, ihtiva ettikleri sene isimleri ile tarih için çok kıymetli bilgilerdir²⁸⁵.

Kraliyet sarayı askeri seferler ve inşaat faaliyetleri onuruna yazıtlar hazırlatmışlardır. Yazmanlar ayrıca, kimi önemli faaliyetlerinden bahsederek kralları onurlandıran bir dizi ilahiler yazmışlardır. Tüm yönleriyle tarım, imalat, ticaret, vergilendirme ve mal satışları da dahil olmak üzere ekonomik yaşamın pek çok yönünü belgeliyorlar ve devletin pek çok kentinde örneklerine rastlanıyor²⁸⁶.

Ur-Nammu kral olarak ilk yazılı hukuk metnini ortaya koymuştur. Ur-Nammu kanunlarından anlaşıldığına göre, Akkadların izlediği saray politikasına son vermiştir. Toprak mülkiyetini yeniden mabede vermekle beraber, halka ait tarlaların da varlığı bazı kanun maddelerinden anlaşılıyor. İlgili kanun maddelerinden birinde şöyle denilmektedir:

*Eğer bir adamın ekime hazır tarlasını bir başka adam tarla olarak işler ve ekerse, dava edildiğinde bunu dikkate almazsa o adam masrafları ödeyecektir*²⁸⁷.

“Tarla metinleri” denilen toprak mülkiyeti ile ilgili tapu senetleri, III. Ur sülalesi devrinden itibaren, ticaret senetlerinden kolayca ayrılması için yuvarlak tabletlere yazılıyordu. Kadastrosu yapılmış arazinin özel kişilerin malı olduğunu belgeleyen bu yuvarlak tabletler, bir tür tapu senetleri idi. Her tabletin üzerinde tarlanın yüz ölçümü, çapı, alınan ürün miktarı, tarlanın yöneticisinin adı yazılır ve tarlanın dört yönden sınırı tarif edilirdi²⁸⁸.

²⁸⁴ Kinal 1983, 93.

²⁸⁵ Yıldırım 1996, 33.

²⁸⁶ Mierop 2006, 100.

²⁸⁷ Kinal 1983, 174. ; Tosun ve Yalvaç 2002, 43.

²⁸⁸ Kinal 1983, 174.

III. 1. Yeni Sümer Devletinin Ekonomi Politikası

Ur-Nammu çok kısa bir süre içinde tüm Mezopotamya'yı kapsayan bir merkezi yönetim geliştirerek III. Ur Sülalesi'ni kurmuştur²⁸⁹. Hükümdarlık ekonomisi ile kralın toprak mülkiyetinin güçlenmesi, ülkenin siyasal yönden merkezileşmesine de katkıda bulunmuştur:

“Sümer ve Akkad kentlerindeki ensilerin iktidarı, uygulamada yok edilmişlerdi; bunlar, hükümdarın atadığı ve istendiğinde azledebileceği görevlilerdi artık. Otoritelerini güçlendirmek için, Ur Hanedanının kralları kendilerini tanrılaştırdılar da: Şulgi ve oğlu tanrı ilan edildiler. Bu devrin sanat eserleri, tanrıları krallık alametlerini Sümer ve Akkad hükümdarına verirken göstermektedir çok kez”²⁹⁰.

Yazılı belgelerden, Ur-Nammu'nun Akkad modelini benimseyerek bölgesinde tek egemen güç olmak amacıyla fetihler yaptığı anlaşılmaktadır. Doğu'da Elam Ülkesi ve kuzeyde Asur kenti üzerinde merkezi yönetimin kontrolü sağlanmıştır. Kuzeybatı'da Akdeniz'e ulaşan Fırat yolu üzerindeki Mari, Tutul, Ebla ve Akdeniz kıyısındaki Biblos gibi kentlerle de siyasi ilişkiler kurulmuştur. Yazılı belgelerde, ele geçirilen bölgelere tayin edilen valilerin güçlenip isyan etmelerini önlemek amacıyla bazı önlemler alındığı belirtilir. Sık sık yapılan tayinler ve yöneticilerin belli bir askeri güce sahip olmalarının engellenmesi bu önlemlerin başlıcalarıdır²⁹¹.

Ur-Nammu'yu oğlu Şulgi izledi. 48 yıllık saltanatının ilk yarısındaki yıl adlarının çoğunda, babasının yıllarında olduğu gibi, dinsel etkinlikler kaydedilir. Ama yaklaşık saltanatının 20. yılında imparatorluğu genişletti. Şulgi de Naram-Sin gibi kendini tanrı ilan etti. Fetih ve diplomasi yoluyla Sümer'in kuzey ve doğusuna doğru genişlettiği krallığına, Asur ile Susa arasındaki bölgeyi de kattı. İmparatorluğun çekirdeğini oluşturan Sümer ve Akkad için çoğu yerel yönetici, aileden gelen ensiler (vali) ve doğrudan krala sorumlu olan şaginler (askeri komutanlar) atanarak bütünsel bir yönetim yarattı. Bu sınırın dışında kalan bölgeler askeri memurlarca yönetiliyordu²⁹².

III. Ur devleti gerçekten de öncelinden farklı bir yapıya sahipti. Devlet iki ayrı parçadan oluşuyordu: Sümer ve Akkad'dan oluşan merkez bölge ve doğuda, Dicle'yle

²⁸⁹ Nissen 2004, 216.

²⁹⁰ Tanilli 2002, 57.

²⁹¹ Köroğlu 2006, 88.

²⁹² Roaf 1996, 102.

Zağros dağları arasındaki, askeri egemenlik altındaki bölge. Sınırların dışındaysa diplomatik temasların sürdürüldüğü, ya da Ur ordularının akınlar düzenledikleri, Yakınoğu'nun geri kalan kısmı yer alıyordu. Sistem temelde, devletin merkezi yeniden yapılandırmış ve on ikinci krallık yılından başlayarak doğuda komşu bölgeleri fethetmiş olan Kral Şulgi'nin 48 yıllık hükümdarlığı sırasında geliştirilmişti. Genel hatlarıyla işleyişi şöyleydi:

Çekirdek bölge, aşağı Diyala vadisi de dahil olmak üzere geleneksel Sümer bölgesiydi. Temelde eski bağımsız kent devletlerinin toprakları olan yaklaşık 20 eyalete bölünmüştü. Erken Hanedan döneminde kent devletin egemen hükümdarı için kullanılan Sümerce ensi teriminin de gösterdiği gibi, bu eyaletler kral adına valilerce yönetiliyordu. Bu kişiler genellikle seçkin yerel ailelerden geliyorlar ve valilik görevi babadan oğla geçiyordu. Ailenin diğer üyeleri de eyalette üst düzey görevler alıyorlardı. Valiler temelde, güneyde özellikle geniş olan tapınak mülklerini kontrol ediyorlardı. Kanal sisteminin bakımından sorumlu idiler ve eyaletin en yüksek yargıçlarıydılar. Kralı temsil etmekle beraber çok çeşitli yetkilere sahiptiler²⁹³.

Valilerin sivil idarelerinin yanı sıra, generallerin (Sümerce şagina) komutasında bir askeri yönetim de vardı ama onların yetki bölgeleri eyaletlerle her zaman çakışmıyordu. Bu generaller krala şahsi olarak bağlıydılar, çoğu kraliyet ailesinden kadınlarla evliydi ve gelirlerini kraliyete ait tarım mülklerinden ve diğer mülklerden elde ediyorlardı²⁹⁴.

Girsu/Lagaş, Nippur, Umma, Drehem, ve Ur arşivlerinden çıkarılan binlerce ekonomi belgesi, büyük bir krallık ve tapınak ekonomisinin varlığını göstermektedir. Ancak saray bu ekonomik sistemde tapınaklardan daha etkin ve egemendir²⁹⁵.

“Despot olarak kral; bir yandan devletin toprak iyeliğinin (mülkiyetinin) temsilcisi, diğer yandan da egemen ve “ülkenin atası” olarak, ülkenin tüm parasal kaynaklarını kullanma yetkisine sahipti. Yine de bu dönemde toprak iyeliği salt “devlette” olmayıp, az çok köy toplulukları tarafından armağan edilmiş ya da sağlanmış olsa da, özel toprak iyeliğine ilişkin bazı işaretler de vardır”²⁹⁶.

“Kral, baş toprak ağası olarak gücünü desteklemek isteklerini kabul ettirmek için bütün ülkenin hükümdarı sıfatıyla elinde bulunan tüm ekonomi dışı araçlardan

²⁹³ Mierop 2004, 101.

²⁹⁴ Mierop 2004, 102.

²⁹⁵ Klengel 2001, 39.

²⁹⁶ Klengel 2001, 39-40.

yararlanıyordu. Bunlar ona halkı büyük boyutlu işlere-kanalların ya da kalelerin yapımı- zorlama ve vergi toplama olanağı veriyordu. Üstelik kendi büyük çiftliğinde de güçlü bir ekonomik dayanağa sahipti. Ülkeye dağılmış krala ait topraklar, kısmen toprağa bağlı görevlilerce işleniyordu. Ayrıca buna özellikle de tarımın en önemli dönemi, hasat zamanı çalıştırılan kölelerce kiralık işçilerde ekleniyordu. “Saray” topraklarının bir bölümünü işlemek üzere dağıtabiliyordu. Uzak bölgelerle yapılan ticaretle de Ur kralları üstünlük sağlamışlardı; onların emriyle tüccarlar Basra Körfezi ile Akdeniz arasındaki ülkelere gidip geliyorlardı. Bu büyük çiftliğin işletilmesini, işlerin düzenlenmesini, denetimini ve vergilerin toplanmasını sağlamak için geniş bir memur örgütüne gerek vardı. Hükümdarlar ülkenin koruyucu tanrıları sayılıyor, onlara tapınılıyor ve kurbanlar sunuluyordu”²⁹⁷.

III. Ur Hanedanı döneminde Sümer ve Akkad, kısmen kraliyet işleri sayesinde ekonomik açıdan büyük bir gelişme gösterdi. Arkeolojik kayıtlar bu dönemde kentleşmenin yüksek düzeyde ve nüfus yoğunluğunun önceki tüm dönemlerden daha yüksek olduğunu göstermiştir. Kralların devletin her yerinde giriştikleri yoğun inşaat faaliyetleri de zenginlik düzeyinin bir kanıtıdır²⁹⁸.

III. 2. Yeni Sümer Devletinin Vergi Sistemi

Merkezi idare, eyaletin kaynaklarının önemli bölümünü toplayan bir vergi sistemi oluşturmuştu. Bu sisteme temelde “takas” anlamına gelen Sümerce *bala* adı verilmişti. Bala tüm eyaletlerin katkıda bulunmak zorunda oldukları ve içerisinden mal çekebilecekleri, devletin tüm topraklarının kaynaklarını kullanabilmesini sağlayan bir fondu. Eyaletlerin katkılarının miktarı ve bileşimi ekonomik potansiyellerine ve üretim sektörünün mahiyetine bağlıydı. Mesela, Girsu topraklarında bol miktarda yetişen tahılları verirken komşusu Umma'nın ağaç, kamış ve deriden mamul mallar veriyordu. Bu vergilerin pek çoğunun yerel düzeyde, kraliyet bağımlıları tarafından tüketilmesine karşın, bir bölümü de gerek duyulduğunda ve gerek duyulan yerlere dağıtılacakları uzmanlaşmış toplama noktalarına gönderiliyordu²⁹⁹.

Her eyaletin katkısı tarım ve imalat potansiyeline bakılarak önceden hesaplanıyordu. Mesela; hububat örneğinde yetkililer tarım alanının büyüklüğünü ölçüyorlar ve olası hasat düzeyi tahmin ediliyordu. Katkı miktarı bu rakam temel alınarak saptanıyordu. Yılsonunda fiili katkılar talep edilmiş olan miktarla

²⁹⁷ Klengel 2001, 40.

²⁹⁸ Mierop 2004, 102.

²⁹⁹ Mierop 2004, 102.

karşılaştırılıyor ve çıkan eksi ya da artı bakiye genellikle bir sonraki yıla devrediliyordu. Çevre bölgelerin genellikle çiftlik hayvanlarından oluşan katkıları da *bala* fonuna ekleniyordu. Eyaletler fondan gereksinimleri için kaynak alabiliyor ve böylece, komşularının kaynaklarına ulaşabilmiş oluyorlardı. Devlet idarecileri tüm mal hareketlerini özenle kayda geçiriyorlardı³⁰⁰.

Bala, III. Ur Hanedanı'nın çekirdeğini oluşturan eyaletler tarafından ödenen bir vergiydi, *gun mada* ise, çevre alandaki askeri memurlar tarafından hayvan olarak ödenen vergilerdi. Devlet gelirlerinin tahsili, işlenmesi ve dağıtımı için yeniden dağıtım merkezleri kurdu. Bunlardan biri olan Puzriş-Dagan'ın (Nippur'un 10 km. güneyindeki Drehem) uzmanlık alanı hayvanlardı. Tek bir yılda Puzriş-Dagan'dan geçen 28.000 baş sığır ve 350.000 baş koyun, eyaletlerden vergi olarak gelmiş, sonra da ülkenin belli başlı tapınaklarına, memurlarına ve krallık ailesine yeniden dağıtılmıştı³⁰¹. Bir diğer merkez olan Dusabara tarım ürünlerinde uzmanlaşmıştı³⁰².

III. Ur Sülalesi krallarının zapt etmiş oldukları ülkelerden Ur şehrine vergiler akıyordu. Mesela Lagaş'tan çıkarılan bir tablette şöyle denilmektedir:

*Ur kralına 1716 adet hurma ve başka ağaç tomruğu, 1233 baş sığır, 16584 kamış demeti, 3230 GUR asfalt (zift), 680 talent...den başka yağ, balık ve keçi kılı gönderilmiştir*³⁰³.

III. 3. Yeni Sümer Devletinde Ticaret ve Zanaat

III. Ur tüccarlarının dengeli borçlar listelerinde görülen fildişi, inci (balıkgözü) ve lapislazuli gibi lüks mallarla bakır, kalay, reçine, tomruk gibi sanayi hammaddelerinin gümüş karşılığında ithal edildiği anlaşılmıştır³⁰⁴.

III. Ur Sülalesi devrinde görülen büyük fütühat politikasıyla orantılı olarak ticari ilişkilerde de büyük bir gelişme görülür. Zira bizzat Ur şehri kazılarında bulunan binlerce ekonomik vesikalardan başka, yapılan hayvan alım satımına ait yüzlerce vesika bulunmuştur³⁰⁵.

³⁰⁰ Microp 2004, 102.

³⁰¹ Maisels 1999, 307.

³⁰² Roaf 1996, 102.

³⁰³ Kinal 1983, 127.

³⁰⁴ Kinal 1983, 161.

³⁰⁵ Memiş 2007, 166. ; Kinal 1983, 159.

Bu tabletler III. Ur Sülalesi krallarının, prenslerin veya zengin tüccarların muhtelif tanrılara kurban sunmak için satın aldıkları hayvanların veya mabede aynı vergi olarak getirilen malların teslim veya sarf makbuzlarını teşkil ederler. Bu resmi evrakın yanında binlerce de özel ticarete ait vesikalar vardır. Ne var ki bunlar arasında ev, bahçe, tarla gibi taşınmaz mal mülkiyetine ait tabletler bulunamamıştır. Bu duruma dayanarak III. Ur sülalesi krallarının uyguladıkları “restorasyon” politikası icabı, yeniden mabet ekonomisine dönmüş olmakla beraber, iç ve dış ticarete özel teşebbüse de yer verildiğini gösteren yüzlerce borç ve ödünç verme vesikası vardır³⁰⁶.

III. Ur sülalesi zamanında iç ve dış ticaretin saray ve mabedin kendi tüccarları yanında, özel teşebbüs tarafından da yürütüldüğünü III. Ur Sülalesi’ni kuran Ur-Nammu kanunlarının giriş kısmındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. İlgili kanun maddeleri şöyle demektedir:

(79) *ki-sur-ra* (80) *má-má-gan-na-* (81) *Nana* (82) *á-nanna-*(83) *lugal uru-ta* (84) *hé-mi-gi* (87) *u-ba* (90) *nam-garáš* (91) *má-lah-ga* (92) *ı-gál-la-ám*³⁰⁷.

Çevirisi: (79) hudutta) (81) Tanrı Nanna’nın (80) Magan gemisini (83) şehir kralı (82) Nanna’nın yardımını ile (84) geri döndürdü (87) vaktaki (o zamanlar) (90) ticaret nakliyesini (yapan) (91) büyük gemiciler (92) vardı³⁰⁸

Bu sülalenin son kralı İbi-Sin’in 4. senesine ait bir vesikada da:

“LU-Enlil-la isimli bir tüccar gemisine Nannar mabedinin depolarından aldığı yünlerin, kumaşların ve derilerin karşılığında Magan’dan bakır yüklediğini bildirmektedir”³⁰⁹.

Bu belgelerin gösterdiği gibi III. Ur Sülalesi zamanında Basra Körfezi üzerinden uzak doğu ülkeleri ile denizaşırı ticaret yapılmıştır. Tüccarlar, mabedin depolarında bulunan fazla malı mabet adına satmış ve yerine eksik ihtiyaç maddelerini gidermiştir.

Anadolu’da Kayseri civarındaki Kaniş (Kültepe)’de bulunan Eski Asur ticaret vesikaları arasında, III. Ur Sülalesi’nin son kralı İbi-Sin’in mührünün basılı olduğu tabletlerin bulunması, III. Ur Sülalesi devri tüccarlarının da Asurlu meslektaşları gibi, Mezopotamya’dan getirdikleri güzel renkli yünlü elbiselik kumaşlar veya yüçük, küpe

³⁰⁶ Kinal 1983, 159.

³⁰⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 31.

³⁰⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 38

³⁰⁹ Kinal 1983, 159-160.

gibi yükte hafif pahada ağır ziynet eşyaları karşılığında Anadolu şehirlerinden hammadde topladıklarına işaret etmektedir³¹⁰.

Ur'da çıkarılan büyük bir tablet Sümerli zanaatkar ve ustalar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu tablette tapınak imalathanelerinin ya da atölyelerinin iki yöneticisi, yaklaşık M.Ö. 1975 civarında hüküm sürmüş olan İbbi-Sin'in hükümdarlığının on ikinci yılında tamamlanan bir iş hakkında özet bilgi vermektedir. Bu tablette sekiz atölye sıralanmıştır. "Keski işçisi" ya da heykeltıraş, kuyumcu, taş kesici, marangoz, demirci, derici, çırpıcı ve sepetçi "evleri"³¹¹.

İlk sırada yer alan keski işçisinin işi, fildişinden ya da nadir ağaçlardan heykelcikler ve başka küçük nesnelere yontmaktır. Söz konusu yılda on kilogram fildişi işlenerek erkek ve kadın heykelcikleri, küçük kuşlar, kutular ve yüzükler yapılmıştır³¹².

Kuyumcu çoğunlukla altın ve gümüş işliyor, ama lacivert taşı, akik taşı ve topaz gibi yarı değerli taşlar da yerleştiriyordu. İki ya da üç parçalı kalıplarla muhteşem döküm işleri yapıyor, tahtadan bir iç kısım üzerinde metal yapraklarını çekiçle döverek biçimlendiriyor, işi bitirince bunları damgalıyordu. Altın ve gümüş parçalarını çiviler ve perçinler kullanarak ve lehimleyerek nasıl tutturacağını biliyordu; talkari ve grenli işler yapmakta da uzmandı. Tabletteki taş kesiciler yalnızca kuyumcu için yarı değerli taşlar üzerinde çalışıyordu, fakat büyük olasılıkla inşaatlar içinde taş kesiyorlardı³¹³.

Sümer'de her zaman çok sayıda marangoz bulunuyordu, çünkü ağaç kıt olmasına karşın her türden mobilya kadar tekne, araba ve savaş arabası yapımında da çok miktarda kullanılıyordu. Tablette kaydedilmiş olan atölyede marangozlar, ağırlığı yirmi kilogramı bulan fildişi bir kürsü ve ayrıca meşe, köknar abanoz vb. söğütten sayısız eşya yapılmıştır³¹⁴.

Ur'da çıkarılan tablette kaydedilen demircinin dökümhanesinde kullanılan metallerin listesi, o zaman bilinen hemen hemen bütün metalleri içermektedir: Altın, gümüş, kalay, kurşun, bakır, tunç ve alaşımlarda az miktarlarda kullanılan sogan (herhalde antimon) adlı bir metal. Bakır işlemeciliği daha M.Ö. 3. binyılın başlarında

³¹⁰ Memiş 2007, 166. ; Kınal 1983, 160.

³¹¹ Kramer 2002(a), 138-139. ; Çığ 2007, 147.

³¹² Kramer 2002(a), 140. ; Çığ 2007, 147.

³¹³ Kramer 2002(a), 140. ; Çığ 2007, 148.

³¹⁴ Kramer 2002(a), 140. ; Çığ 2007, 149.

iyice gelişmişti; bakırın yalnızca dökümü değil, çekiçle dövme, tavlama, telkari işleme ve grenleme gibi teknikleri de iyi biliniyordu. Demirci ya da metalurjist, fırının ısısını metalin eriyeceği dereceye kadar yükseltmek için elle ya da ayakla işletilen özel tipte bir körük kullanılıyordu. Yakıt olarak odun ya da kamış kullanılıyordu. Çeyrek kilogram bakır eritmek için bir kilogram odunla üç “demet kamış,” eğer hiç odun kullanılmayacaksa altı demet kamış gerekiyordu. Bakır ve tunçtan yapılmış en yaygın ürünler kazma, balta, keski, bıçak ve testere gibi aletler; mızrak ucu ve ok başı, kılıç, hançer ve zıpkın gibi silahlar; küçük ve büyük kaplar; çivi iğne, yüzük ve aynaydı³¹⁵.

Ur’da çıkarılan tabletteki deri işlemecisine o yıl çok sayıda boğa, buzağı, domuz ve özellikle koyun derisi gelmişti. Bu ham ve işlenmiş derilerden birçok nesne üretilmişti: su kırbaları, çantalar, dizginler ve eğerler, savaş arabası tekerleği için kaplamalar, kayışlar ve çok da ayakkabı ve sandal. Deri işlemecisi, deri tabakalamak için alkaliler, sumak ve şimdiye kadar hala teşhis edilemeyen başka maddeler kullanılıyordu. Derileri esnek ve su geçirmez hale getirmek içinse yağ kullanılıyordu. Ur tabletinde sözü edilen deri işlemcisi, bazı özel derileri perdahlamak için un ve imal edilmiş bazı parçaları süslemek içinse “altın tozu” kullanmıştır³¹⁶.

Tablette çırpıcı hakkında çok az şey söylenmektedir. Sözü edilen zanaatkarların sonuncusu sepetçidir. Sepet ve kayık yapmak için Sümer’de çok önemli bir mal olan saz ve ziftten çok miktarda almıştır³¹⁷.

III. 4. Borçlanma ve Faiz

Borç muamelelerine ait vesikalar çivi yazılı kaynakların ilk örneklerinden itibaren görülmezler. Ancak ilk Sümer toplumlarında özellikle akraba kimseler ve yakın dostlar arasında, ferdi ve günlük ihtiyaçlar için, birbirlerine itimat ederek borç alıp verdikleri veya kredi usulü ile alış veriş yaptıkları sanılmaktadır. İktisadi ve ticari manada borç ve faiz gibi unsurları Sümer yazılı kanunlarında görülmektedir. Devlet toplum içinde kişinin menfaatlerini korumak amacıyla kanunlar çıkartmıştır³¹⁸.

Gerçekten, daha Urukagina Kanunlarında, ödemedikleri borçtan dolayı hapis olan Lagaşlılardan, borçlu oldukları arpadan söz edilir. İlgili kanun maddelerinde şöyle denilmektedir:

³¹⁵ Kramer 2002(a), 141. ; Çığ 2007, 149.

³¹⁶ Kramer 2002(a), 141. ; Çığ 2007, 149.

³¹⁷ Kramer 2002(a), 142. ; Çığ 2007, 149.

³¹⁸ Bilgiç 1947, 419-445.

(14) har-ra-ti-la (15) gur-gub-ba (16) še-si-ga (17) nig-zuh-a (18) sag-giř-ra-a (19) é-hun-bi (20) e-luh³¹⁹

Çevirisi: (14) Ödemedikleri borçtan dolayı (15) hapis olan (13) Lagaşlıları, (16) (borçlu oldukları arpadan), (17) hırsızlıktan, (18) öldürmeden dolayı hapis olan Lagaşlıları (19) memnun etti ve (20) yıkadı (affetti)³²⁰.

Görüldüğü gibi borçlarını ödemeyenler özgürlükleri ellerinden alınıp hapse atılmışlardır. Rahip yöneticilerin iktidarına son veren Urukagina'nın reformları bu durumda olanları da kapsamaktadır.

Ur-Nammu Kanunlarında ise borçtan açıkça bahsedilmemekle beraber, yalancı şahitlik ve “yeminden dönme” suç sayılır ve bu gibi haller maddi ceza ile ödetilir. İlgili kanun maddesinde şöyle denilir:

Madde 26: tukum-bi lú lú –ki-inim-ma-še ib-ta-é nam-erim-ta e-gur nig-di-ba en-na-gál-la ib-su-su³²¹

Çeviri madde 26: Eğer bir adam şahitliğe çıkarsa, yeminden dönerse (kaçarsa) mahkemede söz konusu olan şey neyse onu ödeyecektir³²².

Çivi yazı hukukundaki “borçlar hukuku” için ana kaynak HAR.RA (Hubullum) metinleri serisidir. Zira bu kelimeler Sümerce ve Akadca'sı ile “faizli borç” demektir³²³.

Bunun yanında kanunlar, fermanlar ve mukavelenameler ile Dİ.TİL.LA denilen mahkeme kararlarını kapsayan vesikalarda şu ödünç verme şekilleri görülür:

1. Ana Kaksal (Gezici tüccarlara işletmek üzere ödünç verilen para veya mal).
2. Ana UR.RA (Faizli borç olarak).
3. Ana TAB.BA (Bir ticaret şirketinin sermayesine katılmak üzere verilen para, ortaklık).
4. Ana tadmigtum (Dostluk ve arkadaşlık için ödünç verilen para veya mal).
5. Ana kişşatim (Belli bir süre için canlı rehine vermek).

³¹⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 23.

³²⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 28.

³²¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 36.

³²² Tosun ve Yalvaç 2002, 43.

³²³ Bilgiç 1947, 419-445.

6. Ana şaymanum (Borcunu vermezse satılmak üzere)³²⁴

“III. Ur Sülalesi ekonomik vesikalarının büyük çoğunluğunu borç senetleri teşkil eder. Borç vesikalarının, “borç” (Akkadca “hubullum”) tabirini ihtiva eden ve Akkad çağına rastlayan bir borç vesikası istisna edilirse, bol miktarda III. Ur hanedanı zamanında ortaya çıkmağa başladığı görülmektedir”³²⁵.

Örneğin; Şulgi'nin 47. senesine ait bir borç senesinde şöyle denilmektedir:

U. , N. D.'den Şulgi bayramından Hasat bayramı ayına kadar 8 şekel (64 gram) gümüşü borç aldı. Ödemezse oğlunu köle olarak getireceğine kralın huzurunda yemin etti. Tarih: Kimaş ve Humurti'nin tahrip edildiği seneyi takip eden senenin (MU-ussa) Şulgi bayramı ayında ve sonra 9 şahidin adı.

III. Ur sülalesi zamanında borç (hubullum) vesikalarının çokluğu, bu devirde tekrardan uygulanan mabet ekonomisi rejiminin iyi sonuç vermediği, halkın sıkıntı içinde bulunduğunu gösterir³²⁶.

Sümerce MAS kelimesi, borç münasebetlerinin gelişmeye ve bu münasebetlere ait tabirlerin ortaya çıkmaya başladığı III. Ur Devri belgelerinde “faiz” anlamında görülmeye başlamaktadır. III. Ur Devrinde devlet vergilerinin bakiyelerini tespit etmek için yazılan borç vesikalarında, hem vergilerin gecikmesinden doğan mali zarara bir karşılık olmak, hem de halkın vergi borçlarını geciktirmelerini kısmen önlemek için faiz uygulanmıştır. Mabet ve devlet borçlarında bazen faizden muafiyet mümkün olmakla beraber, umumiyetle yıllık para faizi nispetleri 1/5 ve hububat faizi nispetleri 1/3 üzerindedir³²⁷.

M.Ö. 3. binyıl sonlarında, ekonomideki gelişim, iktisadi ve sosyal gelişmede iki akım ortaya çıkarmıştır; birincisi; toprakta özel mülkiyet yerleşmiştir. Ortakçılığa ait mülkler, git gide küçük ve büyük ailelerin eline geçmiştir. Bu da, her türden servet farklılaşmasına neden olmuştur. Birçok insan, topraklarını yitirmiş ve büyük toprak sahiplerinin tarlalarında çalışan gündelikçi ya da küçük kiracı olmuşlardır. Bazende bu insanlar, kendilerine asgari bir besin, giyim sağlayan ve çalışmalarının kapsamını saptayan bir anlaşma ile kendilerini köle diye satılığa çıkarmışlardır. İkincisi; meta üretiminde artışın sonucu olarak, tefeciliğin gelişmesi, özgür insanların durumunu

³²⁴ Kınal 1983, 142.

³²⁵ Bilgiç 1947, 419-445.

³²⁶ Kınal 1983, 160.

³²⁷ Bilgiç 1951, 340-347.

daha da ağırlaştırmıştır; tefeciler (özellikle rahipler ve rahibeler) bahçeler, tarlalar, evler üzerine iş yapmaya başlamış; yoksullara, büyük faizlerle tohum, para tuğla vermişlerdir; borcunu ödemeyen köle olmuştur: Alacaklısı için çalışmak zorundadır ya da yakınlarını çalıştırır bu borç karşılığında³²⁸.

III. Ur devletinin yıkılmasında rol oynayan, Mari ve çevresine yerleşen Sami ırkından Amurruların Mezopotamya'yı tehdit etmesi bu zamanda başlamış bulunmaktadır. Samiler (Amurrular) batıdan, Elam'lılar doğudan Ur sitesi yönetimindeki Mezopotamya'ya saldıracaklar, yapılan bir savaşta Ur kralı yenilip esir düşecek, böylece yaklaşık M.Ö. 1960'larda Sümer egemenliği sona erecektir³²⁹.

Yeni göçler yanında bu devletin yıkılmasında başka faktörler de etkili olmuştur. Er Sülaleler Devri'nden kalan bölgecilik zihniyeti, her şehrin yalnız kendini düşünmesi milli birliğe zarar veriyordu. Akkadlar devrinden sonra bu rekabet, Sümerlilik- Akkadlılık şeklini almıştı. Şimdi ise Sümer şehirlerine iş bulmak için gelen Amurrular'da dolmuştu. Böylece Sümer şehirlerinde şimdi Sümerli, Akkadlı, Amurrulu gibi üç ayrı kökenli insan toplulukları bir arada yaşıyorlardı. Ve bu halk hürler, yarı hürler ve köleler olmak üzere ayrı hak ve hukuku olan bir takım sosyal sınıflara ayrılmıştı. İşte bütün bu sebeplerden dolayı Yeni Sümer devletinin temelleri sarsılmaya başlamıştı. Amurruların şehirlere dolması ile yiyecek maddelerinin tüketimi artmış, buna karşın üretimin aynı kalması gibi ekonomik nedenlerde şehirlerdeki hayatı güçleştirmişti. Şehirlerin başkaldırması sonucunda bu devlet yıkılmıştır³³⁰.

IV. III. UR SÜLALESİNDEN SONRA MEZOPOTAMYA

(İSİN-LARSA DÖNEMİ)

III. Ur sülalesinin yaklaşık M.Ö. 2000 yıllarında çökmesinden Babilli Hammurabi tarafından Mezopotamya'da siyasi birliğin yeniden kurulmasına (yaklaşık M.Ö. 1750) kadar geçen yaklaşık iki asırlık zaman dilimine İsin-Larsa Dönemi denilir³³¹.

Güney Mezopotamya'da önce Akkad ve arkasından da III. Ur Sülalesi döneminde oluşturulmaya çalışılan imparatorluk düşüncesi kalıcı olmamıştır.

³²⁸ Tanilli 2002, 56-57.

³²⁹ Yıldırım 1996, 33.

³³⁰ Kınal 1983, 96-99. ; Memiş 2007, 87.

³³¹ Memiş 2007, 97.

Bölgedeki büyük kentlerin geleneksel yapısı bozulmamış, yalnızca kent yönetimleri hanedanlar arasında el değiştirmiş veya dışarıdan gelip çoğunlukla bu yapıya adapte olan yeni bir hanedanın kontrolüne girmiştir. Sümerlilerin geliştirdiği bu kent devleti modelinde her kent baş tanrısı, tapınakları, sarayları, surları ve yönetici hanedanı gibi kendine özgü yanlarıyla tanınırdı ve bunları güçlü kılmak için diğerleri ile rekabet ederdi. Kentler, çevresindeki çöllerle birbirlerinden ayrılıyordu³³².

III. Ur Sülalesi'nin yıkılışı, Mezopotamya'da birçok açıdan yeni bir süreci başlatmıştır. Güneyde Sümerlilerin önderliğinde gelişen uygarlık ve büyük kentlerin bu doğrultudaki rekabeti, önce çok parçalı bir yapıya dönüşmüş, ardından da kuzeydeki merkezlere kaymıştır. Güneyde, din ve kültür merkezi olarak Babil, kuzeyde de güçlü bir devlet Asur, ikinci ve birinci binyılda bu iki bölgenin temsilcileri olarak ön plana çıkmıştır. İkinci binyılın ilk yarısına damgasını vuran Hammurabi önderliğindeki Babil'den önce, Güney Mezopotamya'da İsin ve Larsa kentleri siyasi üstünlük ve bölgenin mirası için mücadeleye başlamıştır³³³.

Bu devirde, başta İsin ve Larsa olmak üzere Eşnunna, Mari, Terga, Hana, Babil, ve Asur gibi birçok site bağımsız duruma gelmiştir. Bu sitelerin çoğu Samilerin batı kolundan kavimler tarafından kurulmuştur. Bu dönem Mezopotamya'da egemenliğin Sümerlilerden Samilere geçiş devridir³³⁴.

Fırat üzerindeki Mari, Dicle havzasındaki Eşnunna ve Asur kentleri önemli gelişmelere sahne olmuştur. Kent devletlerinin güneydoğudaki komşusu Elam ise, zaman zaman Güney Mezopotamya'ya doğru akımlar düzenleyerek bu bölge üzerinde siyasi olarak etkili olmuştur³³⁵.

Bu döneme ilişkin çok zengin kaynaklar bulunmuştur. 20.000'in üstünde tablet içeren Mari arşivleri, saray yaşamının tüm yönlerini yansıtır. Metinler, siyaset, yönetim, iktisat, dini gelenekler, teoloji, ticaret, hukuk ve bilim gibi çok geniş bir yelpazeyi kapsarlar³³⁶.

İsin (Bahriyat), Bağdat'ın 200 kilometre kadar güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgede yer alır. Kent, kurulduğu dönemde nehir vadilerine daha yakın olduğu için, sulama ve taşımacılık gibi avantajlara sahipti. İsin Sülalesi'nin

³³² Yıldırım 1996, 33

³³³ Yıldırım 1996, 33

³³⁴ Yıldırım 1996, 33

³³⁵ Köroğlu 2006, 93-94.

³³⁶ Roaf 1996, 108.

ve aynı adı taşıyan krallığın kurucusu, III. Ur Sülalesi döneminde Mari'de yüksek rütbeli bir görevde bulunmuş olan İşbi-Erra'dır. İşbi-Erra krallığını ilan ettikten sonra Nippur, Uruk ve Eridu gibi kentler üzerinde de hak iddia etmiştir. Bu dönemde Ur, Elamlılar ve bağlaşıkları dağlı boylar tarafından yıkıldı. Ve bu yıkıntılara bir Elam garnizonu yerleşti³³⁷. Bu kral Ur Sülalesi ve Sümer krallıklarının mirasına sahip olma isteğiyle de Ur'daki Elam garnizonunu uzaklaştırarak kenti onarmıştır. İsin kralları kendilerini yalnızca İsin'in değil Ur, Sümer ve Akkad'ın kralı olarak ilan etmişler ve Sami kökenli bu krallar Sümer kültürüne sahip çıkmışlardır³³⁸.

Güney Mezopotamya'da İsin kentinin sağlamaya çalıştığı istikrar ortamı, Gungunum'un (M.Ö. 1932-1906) Larsa kenti kralı olmasıyla bozulur. Larsa (Tel Senkereh), güneyde Ur ile Uruk arasında yer almaktadır. İsin kentinde olduğu gibi burada da ikinci binyıl başlarından itibaren yönetici bir sülalenin varlığı bilinmektedir. Geçmiş Obeyd dönemine kadar uzanan kent, M.Ö. 19. yüzyılda Amurru kökenli kralların yönetiminde ön plana çıkmıştır. Gungunum krallığını ilan eder etmez İsin krallığına savaş açmış, prestijli kentlerden Ur ve Uruk'un yanı sıra İran'daki Susa kentini de ele geçirmiştir. Bu mücadele diğer kentlerdeki kargaşayı artırmıştır. Kuzeyde Eşnunna, Mari ve Asur'un gelişmesine yol açan bu süreç Hammurabi'nin iktidarına kadar sürmüştür³³⁹.

IV. 1. İsin-Larsa Döneminde Mezopotamya'da Ekonomik Yapı ve Ticaret

III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra başlayan İsin-Larsa devrinde, Mezopotamya'da ekonomik bir bunalım yaşanmıştır. Bu bunalımın iki önemli nedeni vardır:

1. Amurru (Martu) göçleri ile birlikte şehirlerdeki nüfusun aşırı derecede artması ve bunun doğal bir neticesi olarak da tüketimin üretimden fazla olması.

2. Basra Körfezi'ndeki deniz ticaretinin Elam krallarının eline geçmesi³⁴⁰.

İsin-Larsa döneminin ekonomik yapısına ışık tutan pek çok vesika, kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Bu vesikaların çoğu, özel mülkiyetin varlığını belgeleyen taşınmaz mal satışına veya ipotek edilmesine dair senetlerdir. Örneğin; “varisler arasında bir kadının da bulunduğu ekili bir tarlanın satış vesikasında, kadına

³³⁷ Klengel 2001, 44.

³³⁸ Köroğlu 2006, 98.

³³⁹ Köroğlu 2006, 99.

³⁴⁰ Kinal 1983, 160. ; Memiş 2007, 167.

da eşit pay verilmiştir. Larsa senetlerinden köle, susam, hurma, ve tomruk fiyatlarını öğrenmek mümkün olmaktadır³⁴¹.

İsin kentinin önderliğinde ülkede sağlanan düzen, Basra Körfezi üzerinden güney bölgelerle yapılan ticareti arttırmıştı. Gemilerle yapılan ticaret Dilmun, Magan (Umman) ve Meluhha bölgelerini kapsamaktaydı. Aynı dönemde kuzeyde Dicle üzerindeki Asur ile Orta Anadolu arasında yoğun biçimde işleyen bir ticaret ağı da kurulmuştu³⁴².

Bu devirde ticaretin borç senetlerine dayanan kredi usulüyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Genel olarak Elam sülalesi zamanında Larsa halkının sefalet çektiği, insanların borç yüzünden öz evlatlarını, karılarını hatta bizzat kendilerini köle olarak sattıkları veya borç ödenene kadar muayyen bir zaman alacaklının evinde çalıştıkları veya onun adına çalıştırıldıkları görülmektedir. Örneğin, bir vesikada şöyle denilmektedir:

Puzur-Numuşta, Taribatum'un oğlu Sin-Magir'i 1/3 Mana (160 gram) gümüşe satın aldı³⁴³.

Ur'da bulunan Larsa devri vesikaları Uzak Doğu denilen ülkelerle Güney Mezopotamya arasında deniz ticaretinin devam ettiğini göstermiştir. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre; Larsa'dan veya Ur'dan deri, yün, kumaş, zahire, hurma ve kurutulmuş balık gibi mallarla yüklü gemiler Tilmun (Bahreyn) adasına, körfezin doğusundaki İran sahillerine ve batı Hindistan sahillerine giderek, dönüşlerinde Mezopotamya'ya ingotlar halinde bakır, lapislazuli gibi kıymetli taşlar, fildişi ve inci getiriyorlardı. Bir vesikada Tilmun seferinden dönen bir gemicinin mal listesinde kırmızı altın, bakır, lapislazuli, ve fildişi kakma masalar, inci vardır. Bir başka vesikada Avel-Sin isminde bir tüccar, Tilmun seferinden salimen döndüğü için Ur'un ay tanrısına gümüş bilezikler, inci, yakut taşları takdim etmektedir³⁴⁴.

Larsa döneminde bakır çok büyük miktarlarda ithal ediliyordu ve ithalat vergisi sayesinde saray da bu ticaretten karlı çıkıyordu³⁴⁵.

³⁴¹ Memiş 2007, 166-167. ; Kinal 1983, 161.

³⁴² Köroğlu 2006, 98.

³⁴³ Kinal 1983, 161. ; Memiş 2007, 167.

³⁴⁴ Kinal 1983, 161. ; Memiş 2007, 168.

³⁴⁵ Oates 2004, 61.

Ur kazılarında İndus kültürünü aksettiren mühürlerin bulunmuş olması, III. Ur Sülalesi döneminde Kaniş şehrinde varlığı bilinen Karum teşkilatının benzerlerinin Larsa devrinde de mevcut olduğunu göstermiştir³⁴⁶. Zira bir Larsa vesikasında şöyle denilmektedir:

*Yurt dışına bir sefere karar verdim. Şamaş-ellasu'nun isteği üzerine karumda toplandık. Bir başka vesikada ise: A.nın evi, ne şehirde ne de karumdadır*³⁴⁷.

Bu belgeler, Anadolu'daki karumların, Mezopotamya karumlarının bir taklidi olarak kurulduklarını göstermektedir.

Larsa devrinde gerek iç gerekse dış ticarete, sermayenin özel kişilerin tekelinde olduğu anlaşılmıştır. III. Ur Sülalesi yıkıldıktan sonra, Magan ve Meluhha memleketlerinin yerini Tilmun adası almıştır. Burada, Mezopotamya kentleri ile kıyaslandığında, çok ilkel bir toplumun yaşadığı kabul edilmektedir. Bunun içindir ki, Tilmun da, tıpkı Anadolu gibi, Mezopotamya devletleri için iyi bir pazaryeri ve hammadde memleketidir. Böylece, İsin-Larsa devrinde başlayan özel sermayeye dayalı iç ve dış ticaret, Eski Babil devrinde daha da gelişecektir³⁴⁸.

³⁴⁶ Memiş 2007, 168. ; Kinal 1983, 162.

³⁴⁷ Kinal 1983, 162.

³⁴⁸ Memiş 2007, 168. ; Kinal 1983, 162.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BABİLLİLER DÖNEMİ

I. Eski Babil Devleti

M.Ö. 2000 yıllarında Arap yarımadasından göç eden Samilerin Amurru (Bati) kolundan kavimler, Mezopotamya'ya sızarak Sümer Akkad kültürü ile bütünleştiler. Uzun yıllar Sümer ve Akkad hakimiyetinde kalarak, aylıklı asker, işçi, tacir olarak çalışırlar, daha sonra Akkad ilinde toplandılar ve buradaki Samilerle birleştiler. Babil şehrini de kuran bu toplumun ilk yöneticileridir³⁴⁹.

Babil, III. Ur Sülalesi'nin sona ermesinden sonra, M.Ö 2. binyılın ilk yarısında adı anılmaya başlayan krallık merkezlerinden biridir. Bu döneme kadar silik kalan kent, Hammurabi ile birlikte Sümer ve Akkad mirasına sahip olmuş ve bütün bölgeye adını vermiştir. Kent, Sümer nüfusunun yoğun olduğu kesimin biraz kuzeyinde, Sami toplumların yoğunlaştığı Kiş ve Akkad kentlerinin bulunduğu bölgede yer alır³⁵⁰. Bu bölge jeopolitik konumu sayesinde, eski dünyanın en eski iki yolunun kontrol edildiği bir yerdir. Batı Anadolu'dan gelip Asur Ülkesi üzerinden güneybatı İran'a ulaşan ana karayolu – daha sonra Sardes'ten Susaya giden Ahemeniş Kral Yolu; olasılıkla 7. binyıl kadar eski tarihlerde de kullanımdaydı – Dicle'nin doğusunda ovanın kenarından geçmekteydi. Aynı zamanda Horasan Yolu doğal olarak Babil Ülkesi'nde sona ermekteydi³⁵¹.

Hammurabi, M. Ö. 1792'den 1750'ye kadar yaklaşık 43 yıl saltanat sürmüştür. Bu yıllarda Babil en parlak devrini yaşamış ve Mezopotamya tarihinin hiç bir devrinde, baş şehir olarak, bu derece önemli ve önder bir rol oynamamıştır. Hammurabi, fetihleriyle, Mezopotamya'nın büyük, küçük birçok şehir devletlerini zapt ederek, Sümer ve Akkad ülkelerini bir imparatorluk halinde birleştirmiştir³⁵².

Hammurabi dönemi Eski Babil'in doruk noktası olmuştur. Hammurabi eski yerel yöneticileri şehirlerin başlarından alarak, yerine kendisine bağlı valiler atayıp, Babil'in merkez ve taşradaki yönetim birimlerinin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesini sağlayacak bürokratik kadrolar oluşturdu. Devletin başında kral olarak kendisi yönetimi tek elde yürüttü. Asıl ününü ülkesinde geçer olan kanunları derleyip hatta

³⁴⁹ Yıldırım 1996, 35

³⁵⁰ Köroğlu 2006, 107.

³⁵¹ Oates 2004, 9-10.

³⁵² Tosun 1963, 127.

kısmen de bunların üzerinde reformlar yaparak, bir kanunname meydana getirmiş olmasıyla kazanmıştır³⁵³.

Mezopotamya'nın en uzun yazıtı unvanını taşıyan Hammurabi steli ile Mari ve Sippar'da bulunan mektuplar, Babil ve özellikle de Hammurabi'yi ölümsüzleştiren notlarla doludur. Hammurabi kendini tanrı Şamaş'ın huzurunda gösteren stelinde, adalet dağıtan bir kral olarak kanunlarını yazı ile tespit ettirmiştir. Bu stel daha sonra Elam kralı tarafından ganimet olarak Susaya götürülmüş, 20. yüzyıl başlarında Fransızların yürüttüğü arkeolojik kazı çalışmalarında orada bulunmuştur³⁵⁴.

Hammurabi devri çok yoğun gerçekleşen diplomatik ve idari haberleşme sayesinde biliniyor. Başkent Babil, hükümdarın bu noktadan itibaren her şeyi kontrol ettiği, krallığın siyasal, ekonomik, hukuki, ve idari merkezi haline geldi. Hammurabi komşularının, kuzeydeki Asur kralları ve çoğunlukla Fırat'ın ortalarında bulunan Mari krallarının topraklarını işgal etmeden önce askeri ittifaklar gerçekleştirdi. İmparatorluğu tüm Mezopotamya'ya yayıldı. Hammurabi, kendini ülkeyi düzenlemek için tanrı tarafından seçilmiş ve "dünya üzerinde adaleti sağlayan hükümdar" olarak tanımlamıştır³⁵⁵.

Hammurabi'nin siyasal büyümesi en erken krallığının otuzuncu yılına tarihlenir (M.Ö. 1763), ama ondan sonra denetim altına aldığı topraklar hızla yayılır. Dicle'nin doğu yakasına yaptığı başarılı bir seferin ardından Larsa'lı büyük Rim-Sin'i yenilgiye uğratmış, bu da Hammurabi'yi bir hamlede İsin, Uruk, Ur ve Nippur ile birlikte Larsa'nın hatırı sayılır sömürgelerini ele geçirme olanağı vermişti. Güney Mezopotamya'nın krallık ideolojisi, tarımsal ve ticari zenginlik bakımından önemli ana kentleri kısa süre içerisinde Hammurabi'nin eline geçmişti. M.Ö. 1761'de, bunlara Eşnunna'yı da ekleyerek İran yaylasını Mezopotamya'ya bağlayan ve kazançlı ticarete götüren Diyala yoluna doğrudan ulaşma olanağını yakaladı; kendine ait önemli ticaret ağıyla Asur ve Zağros'un bazı kesimleri de fethettiği topraklar arasındaydı. Bu hızlı ve kapsamlı fetihler M.Ö. 1760'da, duvarları iki yıl sonra yıkılan Mari'nin ele geçirilmesi ile taçlandı. Böylece Mari'nin başlıca siyasal merkez olarak üstlendiği rol son bulmuş, Hammurabi de Cezire üzerinden önemli karayolunu da içine alacak şekilde Fırat boyunca batıya doğru iktidarını genişletmişti. M.Ö. 1755'te Eşnunna sel suları altında kaldı. Hammurabi artık III. Ur imparatorluğunu aratmayan çok geniş toprakların

³⁵³ Tosun ve Yalvaç 2002, 3.

³⁵⁴ Köroğlu 2006, 112.

³⁵⁵ Salvini 2006, 34.

tartışmasız tek ve doğrudan hakimiydi, temel eşyalarla değerli malların (gümüş, altın, lacivert taşı, akik yabancı ülkelerden gelen kereste, kalay, bakır, at) taşındığı yollar onun denetimindeydi³⁵⁶.

Hammurabi'nin kurduğu yeni nizamın, modern çağların monarşik krallıklarının prototipini teşkil ettiği görülmektedir. Bu nizamda; teokratik devlet yerine dünyevi bir devlet ortaya çıkar. Eskiçağların emperyalist nitelikteki "Cihan Devleti"nin yerini, şimdi feodal bir devlet almıştır. Bu yeni devlet şekli ve Eski Babil monarşisi, memurlar hiyerarşisine dayanan bir bürokrasi sistemi ile idare ediliyordu. Hammurabi'nin kurduğu bu monarşik devlet idaresi kuvvetini ordudan almakta idi. Kralların başkomutanlık, baş yargıçlık ve başrahiplikten olan görevleri, bu devirde de yine kralların başlıca vazifeleri idiler. Başta büyük kral, onun etrafında da birçok küçük krallar bulunuyordu. Bu feodal devlet sisteminde toprak mülkiyeti kayıtsız şartsız Büyük Kral'a aitti. III. Ur Sülalesi zamanında Ur'a bağlı valilerin hepsi, şimdi iç işlerinde serbest, dış işlerinde Büyük Kral'a bağlı beylikler, derebeyleri olmuşlardı³⁵⁷.

Bu tarz bir devleti idare edebilmek için büyük bir memur kadrosuna ihtiyaç vardı. Bunların başında sarayda en nüfuzlu şahsiyet olan kralın müşaviri Vezir geliyordu. Sarayda daha pek çok "Saray Adamı" vardı³⁵⁸.

Babil'e tabi olan şehirlerde, merkeze bağlı veya yüksek komiserler bulunuyordu. Hammurabi'nin Larsa valisi Sin-İdinnam'a yazdığı mektuplar, bürokrasinin varlığına rağmen, kralın en küçük işlerle bile nasıl meşgul olduğunu göstermektedir:

Damanum kanalının kıyısında tarlaları olan kimseler, bu kanalın açılmasını diliyorlar. Bu ay içinde Damanum kanalı bitmelidir. Kanal açma işini bitirirsem, Larsa'dan Ur'a kadarki alanda, Fırat kenarındaki sazları temizlet, işi düzene koy! Mektubumu alır almaz emrindeki adamların da yardımları ile üç gün içinde Uruk şehrine bir kanal aç³⁵⁹.

Hammurabi'nin kendisini tanrılaştırmaktan vazgeçmiştir. Yasaların bulunduğu dikme taşta, boğanın ana tanrıçanın yanında önemli bir tapınma nesnesi olduğu döneme dayanan, tanrılık belirtisi boynuzlu takke ile görülmemektedir. Kral tanrılar

³⁵⁶ Kuhrt 2009(a), 141-142.

³⁵⁷ Kınal 1983, 122-123.

³⁵⁸ Kınal 1983, 123.

³⁵⁹ Kınal 1983, 124.

tarafından görevlendirilmişti. Tapınaklara egemendi, onları emrine bağlamıştı; ancak bu durumda onlardan sorumlu da oluyor ve vergi ve kurbanları aktararak, tapınakların geçimini sağlıyordu. Tapınaklar yapıyor ve yıkılmaya yüz tutmuş olanları onarıyordu. Tapınaklar III. Ur Hanedanı döneminden beri giderek başka bir işlev kazanmışlardı. Kralın egemenliğine tümüyle boyun eğmiş bir durumda olan bu tapınaklar hükümdarın iktidarının, karşılığını ayrıcalık ve bağışlarla ödediği bir dayanağı oldular. Tapınaklar artık yalnız, yalnızca bir tür “hayırsever” kurumu olarak değil, aynı zamanda da en üst ahlaki merci ve tapınağa yalnızca az çok ismen bağlı kişilerce yürütülen birçok ticari etkinliğin “çatısı” olarak yeni görevler alıyorlardı³⁶⁰. Hammurabi’nin yetkilerini kullanma tarzının kararlı “laikleşme” ve üretimle ticareti merkezi krallığın denetimine sokma programını yansıttığı düşünülmektedir³⁶¹.

Hammurabi’nin, bir araya getirmeyi başardığı imparatorluğun ömrü uzun olmadı. Oğlu ve ardılı Samsuiluna hükümdar olduğu zaman öncelikle iki yönden gelen tehlikeyle baş etmek zorunda kalmıştı: Öncelikle Güney Mezopotamya, yani Babil krallığının ekonomik temelini oluşturan en önemli bölge ayaklandı. Bir yandan iç çekişmeler ve bölünmeler zedeledi birliği, ama dışarıdan gelen düşmanlarda ülkeyi birçok kez tehlikeye sürükledi – bu düşmanların en başında da güneydoğu komşuları olan Elamlılar yer alıyordu. Ama birliğin yıkılmasının en önemli nedeni, M.Ö. 2. binyılın ilk yarısı biterken tarih sahnesine çıkan bazı halkların büyük çaplı hareketleridir. Bunlar, M.Ö. 3. binyılın sonundan itibaren Mezopotamya’nın yukarı kesimini yavaş yavaş istila eden, orada bir süre ayakta kalan “Mitanni Krallığı”nı kuran Hurriler, Anadolu’dan gelen Hint-Avrupalı bir kavim olan Hititlerdir³⁶².

Hitit kralı I. Murşili, M.Ö. 1595’te Kuzey Suriye ve Fırat üzerinden ilerleyerek Babili ele geçirmiş ve bir dönemin kapanmasına neden olmuştur³⁶³. Hitit kralı I. Murşili’nin Babil’i istilası, sadece buldukları ve götürebildikleri kadar ganimet olarak Anadolu’ya dönmeleri ile son bulmuştur³⁶⁴. Daha sonra ise Kassitler Babil’e saldırdı. Hammurabi hanedanlığının son bulmasından sonra, Babil’de egemenliği Kassitler ele geçirmiş ve burayı nerdeyse yarım binyıl bunlar yönetmiştir³⁶⁵.

³⁶⁰ Klengel 2001, 184-185.

³⁶¹ Kuhrt 2009(a), 142.

³⁶² Bottero 2009, 29-30.

³⁶³ Köroğlu 2006, 112.

³⁶⁴ Memiş 2007, 129.

³⁶⁵ Klengel 2001, 67.

Hititlerin Babil'i istilası fazla uzun sürmemiştir. Fakat bu olay iki ülke tarihinde de büyük yankılar yapmıştır. Hititler Babil'in fethinden önce yazıya kavuşmuşlardır ama Hitit medeniyeti o zamanlar Babil'e nazaran çok geri bir seviyededir. Bu itibarla, Hitit kralının memleketine götürdüğü esirler arasında Babilli bilginler, katipler ve sanatkarların da olması düşünülmektedir. Çünkü Mezopotamya tarihine ait pek çok vesikanın Hititçeye çevrilmesi Hitit krallarının Akkadlı Sargon'un seferlerini bile en ince ayrıntılarına kadar bilmeleri, bu ihtimali doğrular niteliktedir³⁶⁶.

I. 1. Eski Babil Devletinin Ekonomik Yapılanması

Hammurabi'nin de mensubu olduğu Eski Babil devleti zamanında da halk, daha çok tarımla uğraşıyordu. Hayvancılık, daha önce olduğu gibi, güneyde geniş otlakların bulunduğu kıyılarda yaygındı³⁶⁷.

Eski Babil devrindeki ekonomik durum Hammurabi kanunları ve Hammurabi'nin valilerine göndermiş olduğu mektuplar sayesinde daha iyi bilinmektedir. Eski Babil devrine ait olan Mari mektuplarından da, ekonomik faaliyetler öğrenilmektedir. Bunlardan başka, I. Babil Sülalesi krallarının çıkardıkları fermanlar, memleketin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik duruma ışık tutarlar³⁶⁸.

Ele geçmiş pek çok mukavele ve Hammurabi kanununda yer almış, şahsi malların korunması hakkındaki çeşitli hükümler, Eski Babil devrinde özel mülkiyet sınırının önceki devirlere oranla oldukça geniş olduğunu göstermektedir. Toprakların bir kısmı da tapınaklarındı. Ancak bunların genişliği eski dönemlere göre sınırlı idi. Özel toprak sahipleri, ellerindeki toprakların büyük bir bölümünü, parçalar halinde, küçük üreticilere kiralyorlardı. Kiracılar, elde ettikleri ürünün yarısından fazlasını kira karşılığı olarak ödüyorlardı³⁶⁹.

Hammurabi kanunlarının tımarla ilgili maddeleri ve Larsa arşivinde bulunmuş bir grup idari mektup, ülkenin işlenebilir topraklarının büyük bir kısmının devlete ait olduğunu göstermektedir. Bu arşivlere göre, saray, arazisini, mülkiyet hakkını elinde tutmak şartı ile bazı isimler altında birtakım sivil veya resmi kimselere bir hizmet karşılığı devretmekte idi. Bir çeşit tımar veya zeamet anlamında kabul edilmiş olan

³⁶⁶ Memiş 2007, 129.

³⁶⁷ Tanilli 2002, 62.

³⁶⁸ Memiş 2007, 168. ; Kmal 1983, 162.

³⁶⁹ Günbattı 1991, 2. ; Memiş 2007, 164. ; Kmal 1983, 175.

Akadca “ilkum” denilen bu sistem ilk defa Eski Babil devrinde uygulanmıştır. Devletin toprak rejiminin esasını oluşturmaktadır³⁷⁰.

Fetihler sonucu ülke sınırının çok genişlemesi, nüfusun artması ve en önemlisi, merkezi güçlü bir idarenin kurulması gibi idari, sosyal, ekonomik ve aynı zamanda askeri mecburiyetlerin bir gereği olarak; İslamiyet’in başlangıcından itibaren Arap devletlerinde ve Selçuklu devrinde yoğun olarak uygulanmış olan, bir kısım toprakların bazı kimselere tahsisi anlamına gelen ikta ve esasını asker besleme mükellefiyetinin oluşturduğu, Osmanlı imparatorluğundaki dirlik (tumar) müesseselerinin prototipi sayılan böyle bir sistem geliştirilmiştir³⁷¹.

“İlkum” lügatlerde ve başlıca eserlerde “yüksek bir makam tarafından kendisine arazi verilen bir kimsenin, makama sunacağı hizmet; vereceği mahsul veya para yükümlülüğü yani hizmet yerine alınan vergi olarak tanımlanmıştır³⁷².

Hammurabi kanununun ilgili maddelerinden anlaşıldığına göre, “ilkum” (tumar) hem tahsis edilen tarla, bahçe veya ev gibi bir taşınmaz malı, hem de bu mallara karşılık yapılan hizmeti ifade etmek için kullanılmıştır.

Hammurabi kanununun 26-32 ve 36-41. maddeleri tumarların kimlere, hangi şartlarda verildiğini ve tumar sahiplerinin hak ve görevlerini açıklamaktadır. Bu maddelerde isimleri en fazla geçen tumar sahipleri, askerler ve balıkçılardan bahsedilmektedir.

Bu kanun maddelerinde şöyle denilmektedir:

26. madde: (66) *šum-ma lu rēdum* (UKU.US) (67) *ú lu bā'irum* (ŠU.KU) (68) *ša a-na har-ra-an šar-ri-im* (69) *a-la-ak-šu* Kol. X (1) *gá-bu-ú* (2) *la il-li-ik* (3) *ú lu agram* (HUN.GÁ) (4) *i-gur-ma* (5) *pu-úh-šu* (6) *it-ta-ra-ad* (7) *lu rēdum* (UKU.US) (8) *ú lu bā'irum* (SU.KU) *šu-ú* (9) *id-da-ak* (10) *mu-na-ag-gir-šu* (11) *bis* (E) *-sú* (12) *i-tab-ba-at*³⁷³

Çeviri 26. madde: Eğer, kralın seferine gitmesi emredilen bir asker veya bir balıkçı, (emredilen sefere) gitmezse ve bir bedel kiralayıp yollarsa o asker veya o

³⁷⁰ Günbattı 1991, 2.

³⁷¹ Günbattı 1991, 2

³⁷² Günbattı 1991, 2.

³⁷³ Tosun ve Yalvaç 2002, 102.

*balıkçı öldürülecektir. Onun (tumar sahibinin) yerine onu (bedeli) ihbar eden onun malını mülkünü yüklenecektir (alacaktır)*³⁷⁴.

27. madde: (13) *šum-ma lu rēdum (UKU.UŠ) (14) ú lu-ú bā'irum (ŠU.KU) (15) ša i-na dan-na-at /16) šar-ri-im (17) tu-úr-ru (18) wa-ar-[k]i-šu (19) eqel (A.ŠÁ)-šu ú kira (KIRI)-šu (20) a-na ša-ni-im (21) id-di-nu-ma (22) il-li-ik-šu (23) it-ta-la-ak (24) šum-ma i[t]-tu-ra-am-ma (25) āl (URU) -šu ik-ta-áš-dam (26) eqel (A.ŠA)-šu ú kira (KIRI)-šu (27) ú-ta-ar-ru-šum-ma (28) šu-ma il-li-ik-šu (29) i-il-la-ak*³⁷⁵

*Çeviri 27. madde: Eğer, kral hizmetinde iken bir asker veya bir balıkçı esir alınırsa, ondan sonra tarla ve bahçesi diğer birine verilir, (bu kimse de) yükümlülüğünü yerine getirirse, fakat (esir) döner ve şehrine ulaşırsa tarlasını ve bahçesini ona geri verecekler, tumarını (sorumluluğunu) bizzat yerine getirecektir*³⁷⁶.

Görüldüğü gibi 27. maddede tumar verilen insanlar esir düştüklerinde bu tumarlar başka birine verilmekte ve geri döndüklerinde tekrar alabilmektedirler. Ancak 28 ve 29. maddelerde aynı durumda bu tumarların, tumar sahibinin ailelerine geçtikleri görülüyor. 27. madde bu durumdan bahsetmemiş olması burada tumar sahibinin oğlu veya ailesi olmadığı anlamına gelebilir.

28. madde: (30) *šum-ma lu r[ē]dum (U[UK]U.US) (31) ú lu-ú bā'irum (ŠU.KU) (32) ša i-na da[n]-na-at (33) šar-ri-im (34) tu-úr-ru (35) mārū (DUMU)-šu il-kam (36) a-la-kam i-li-i (37) eqlum (A.ŠÁ) ú kirum (KIRI) (38) ĪN-NA-AD-DĪ-ĪŠ-Šum-ma (39) i-li-i[k a]-bi-šu (40) i-il-[la-a]k*³⁷⁷

*Çeviri 28. madde: Eğer, tumar hizmetinde iken kaçırılan bir asker veya balıkçının oğlu tumarı yürütebilecek kudrette ise tarla veya bahçe kendisine verilip, babasının tumarının sorumluluklarını yerine getirecektir*³⁷⁸.

29. madde: (41) *šum-ma mārū (DUMU)-šu (42) š-he-er-ma (43) i-li-ik a-bi-šu (44) a-la-kam (45) la i-li-i (46) ša-lu-uš ti eqlim (A.ŠÁ) ú kirim (KIRI) (47) a-na um-mi-šu (48) in-na-a[d]-di-in-ma (49) um-ma-šu (50) u-ra-ab-ba-šu*³⁷⁹.

³⁷⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 187. ; Günbattu 1991, 5.

³⁷⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 102-103.

³⁷⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 187-188. ; Günbattu 1991, 3.

³⁷⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 103.

³⁷⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 188. ; Günbattu 1991, 3

³⁷⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 103.

Çeviri 29. madde: Eğer oğlu küçükse ve babasının tımarının sorumluluğunu yüklenerek kudrette değilse, bahçenin ve tarlanın 1/3 annesine verilecek, annesi onu büyütecektir³⁸⁰.

“Miras olarak kalmış bir tımarla ilgili bu dönemden bir mektupta (TCL 7, no. 24), mektubu yazarlar Hammurabi’ye babalarının 6 BUR’luk tarlasından Samaş-Hasir’in kendilerini uzaklaştırdığını bildirmektedir”. Bu şikayetle ilgili olarak verdiği emirde Hammurabi şöyle demektedir:

(15) wa-ar-ka-tam pu-ur-sa-ma (16) šum-ma búr. 6 iku a-šá é a-bi-šu-nu (17)búr.3 iku a.ša (18) a-na il-ki-šu-nu (19) id-na-šu-nu--ši-im (20) šum-ma búr.4 iku-ma a-ša é a-bi-šu-nu (21) búr.2 iku a. ša (22) id-na-šu-nu-ši-im³⁸¹

Çeviri: (15) tahkik ediniz, (16) eğer babalarının mülkü (olan) tarla 6 bur ise, (17-19) 3 bur tarlayı onlara tımar olarak geri veriniz. (20) Eğer babalarının mülkü olan tarla 4 bur ise, (21-22) 2 bur tarlayı onlara veriniz³⁸².

Bu mektuptan anlaşıldığına göre tımar sahibinin ölümünden sonra mirasçılar ancak tımarın yarısını alabilmektedirler.

30. madde: (51) šum-ma lu rēdum (UKU.US) (52) ú lu bā'irum (ŠU.KU) (53) eqel (A.ŠÁ)-šu kira (KIRI)-šu ú bis (Ē)-sú (54) i-na pa-ni il-ki-im (55) id-di-ma (56) ud-da-ap-pi-ir (57) ša-nu-um (58) wa-ar-ki-š[u] (59) eqel (A.ŠÁ)-šu kira (KIRI)-šu (60) ú bis(Ē)-sú (61) i-š-ba-at-ma (62) MU.3.KAM (63) i-li-ik-šu (64) it-ta-la-ak (65) šum-ma it-tu-ra-am-ma (66) eqel (A.ŠÁ)-šu kira (KIRI)-šu ú bis (Ē)-sú (67) i-ir-ri-iš (68) ú-ul in-na-ad-di-iš-šum Kol. XI (1) ša i-š-ša-ab-tu-ma (2) il-li-ik-šu (3) it-ta-al-ku (4) šu-ma i-il-la-ak³⁸³

Çeviri 30. madde: Eğer bir asker veya bir balıkçı, tarlasını ve bahçesini ve evini tımar yüzünden terk edip uzaklaşırsa, ondan sonra bir başkası tarlasına, bahçesine ve evine el koyarsa (ve) üç yıl tımar sorumluluğunu yerine getirirse, kendisi (asker veya balıkçı) döner, tarlasını bahçesini ve evini (geri) isterse, ona verilmeyecektir. El koyan ve tımarı yürüten kimse, sorumluluğu yerine getirecektir³⁸⁴.

³⁸⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 188. ; Günbattu 1991, 3

³⁸¹ Günbattu 1991, 4.

³⁸² Günbattu 1991, 4.

³⁸³ Tosun ve Yalvaç 2002, 103-104.

³⁸⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 188. ; Günbattu 1991, 4.

30. madde de geçen tımarı terk etme olayında tımar sahibinin ailesi hakkında bir şey söylenmemektedir. Bu durumda geçerli bir mazeret dışında tımarı terk etmede 28 ve 29. maddedeki tımar sahibinin ailesine geçerli olan imtiyazların verilmediği görülmektedir.

31. madde: (5) *šum-ma ša-at-tam* (6) *iš-ti-a-at-ma* (7) *ud-da-ap-pi-ir-ma* (8) *it-tu-ra-am* (9) *eqel (A.ŠÁ)-šu kiru (KIRI)-šu ú (É)-sú* (10) *in-na-ad-di-iš-šum-ma* (11) *šu-ma i-li-ik-šu* (12) *i-il-la-ak*³⁸⁵

Çeviri 31. madde: *Eğer bir yıl uzaklaşıp dönerse tarlası, bahçesi ve evi ona verilecektir. Kendisi tımarın sorumluluklarını yerine getirecektir*³⁸⁶.

Bu madde de görüldüğü gibi, tımar sahibi bir yıl içinde dönerse tekrar tımarını alabilmektedir. Devlet tımar sahibini düzenli bir şekilde hizmet ettiği takdirde haklarını korumuştur.

32. madde: (13) *šum-ma lu rēdiam (UKU.US)* (14) *ú lu bā'iram (ŠU.KU)* (15) *ša i-na har-ra-an* (16) *šar-ri-im* (17) *tu-úr-ru* (18) *tamkārūm (DAM.GAR)* *ip-tú-ra-aš-šu-ma* (19) *āl (URU)-šu uš-ta-ak-ši-da-aš-šu* (20) *šum-ma i-na bi-ti-šu* (21) *ša pa-ta-ri-im* (22) *i-ba-aš-ši* (23) *šu-ma ra-ma-an-šu* (24) *i-pa-at-ta-ar* (25) *šum-ma i-na bi-ti-šu* (26) *ša pa-ta-ri-šu* (27) *la i-ba-aš-ši* (28) *i-na bit (E) il(DINGIR) āli(URU)-šu* (29) *ip-pa-at-tár* (30) *šum-ma i-na bit(É)* (31) *il(DINGIR) āli(URU)-šu* (32) *ša pa-ta-ri-šu* (33) *la i-ba-aš-ši* (34) *ekallum (É.GAL)* *i-pa-at-ta-ri(/ar)-šu* (35) *eqel (A.ŠÁ)-šu kiru (KIRI6)-šu* (36) *ú bis(E)-sú* (37) *a-na ip-te-ri-šu* (38) *ú ul in-na-ad-di-in*³⁸⁷.

Çeviri 32. madde: *Eğer, ister bir asker, ister bir balıkçı olsun, kral seferinde iken esir edilmişse ve bir tüccar onu çözerse (kefaletini öderse) ve şehrine kavuşturursa, evinde çözme parası varsa (fidyesi), kendisini bizzat çözer (tüccara olan borcunu bizzat verir). Şayet evinde çözecek (bir karşılığı) yoksa şehrinin tapınağı (tarafından) çözülür. Eğer şehrinin tapınağının çözüm karşılığı yoksa, onu saray çözecektir. Tarlası, bahçesi, evi çözüm karşılığı olarak verilmeyecektir*³⁸⁸.

32. maddede, “tüccara olan borcunu bizzat verir” ifadesinde görüldüğü gibi tımar sahiplerinin ayrıca özel mülklerinin de olduğu anlaşılmaktadır. 26. madde geçen

³⁸⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 104.

³⁸⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 188. ; Günbattı 1991, 4.

³⁸⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 104

³⁸⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 188. ; Günbattı 1991, 4.

“ihbar eden onun (tımara sahibinin) malını mülkünü yüklenecektir ifadesi” bu malların da tımar sahiplerinin kendi malları olduğunu düşündürmektedir.

36.madde: (5) eqlum (A.ŠÁ-um) kirum (KIRI) ú bitum (É) (6) ša rēdim (UKU.US) bā'irim (ŠU.KU) (7) ú na-ši bi-il-tim (8) a-na kaspim (KU.BABBAR) (9) ú-ul i(/in)-na-ad-di-in³⁸⁹.

Çeviri 36. madde: Bir asker, bir balıkçı ve bir vergi yükümlüsünün tarlası, bahçesi veya evi gümüşe (para karşılığı) verilmeyecektir (satılmayacaktır)³⁹⁰.

Bu maddeden de anlaşıldığı gibi, tımarlar yani devletin bir nevi vergi ve gelir kaynakları belirli kişilere verilmektedir ve bunların gelirleri sadece devlete dönmektedir. Tımar sahibi şahsi işlemlerinde bunları kendi özel malı gibi kullanamamaktadır. 38. madde de açıklandığı gibi tımar sahipleri bu tarla, bahçe veya evleri miras bırakamamaktadırlar.

37. madde: (10) šum-ma a-wi-lum (11) eqlam (A.ŠÁ) kiram (KIRI) ú bitam (É) (12) ša rēdim (UKU.US) bā'irim (ŠU.KU) (13) ú na-ši bil-tim (GUN) (14) iš-ta-am (15) tup-pa-šu (16) ih-he-ep-pi (17) ú i-na kaspi (KU.BABBAR)-šu (18) i-te-el-li (19) eqlum (A.ŠÁ) kirum (KIRI) ú bitum (É) (20) a-na be-li-šu (21) i-ta-ar³⁹¹.

Çeviri 37. madde: Eğer bir adam, bir askerin, bir balıkçının veya bir vergi mükellefinin tarlasını, bahçesini veya evini satın alırsa, tableti (sözleşmesi) kırılacaktır. Gümüşten (ödediği parayı) kaybedecektir. Tarla, bahçe ve ev sahibine dönecektir³⁹².

Bu maddeyle bu tımarların başkasına satılması engellenmiştir.

38. madde: (22) rēdum (UKU.US) bā'irum (ŠU.KU) (23) ú na-ši bitim (GUN) (24) i-na eqlim (A.ŠÁ) kirim (KIRI) ú bitim(É) (25) ša il-ki-šu (26) a-na aš-ša-ti-šu (27) ú mārti (DUMU-MI)-šu (28) ú-ul i-ša-at-ta-ar (29) ú a-na i-il-ti-šu (30) ú-ul i-na-ad-di-in³⁹³.

³⁸⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 105.

³⁹⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 189. ; Günbattu 1991, 5.

³⁹¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 106.

³⁹² Tosun ve Yalvaç 2002, 189. ; Günbattu 1991, 5.

³⁹³ Tosun ve Yalvaç 2002, 106.

Çeviri 38. madde: “Bir asker, bir balıkçı veya bir vergi mükellefi, tımarının (unsurlarını teşkil eden) tarla, bahçe ve evinden (bir kısmını) karısının veya kızının üzerine yazamaz veya borcu için veremez”³⁹⁴.

39. madde: (31) i-na eqlim (A.ŠÁ) kirim (KIRI) ú bitim (Ē) (32) ša i-ša-am-mu-ma (33) i-ra-aš-šu-ú (34) a-na aš-ša-ti-šu (35) ú mār̄ti (DUMU.MI)-šu (36) i-ša-at-tár (37) ú a-na e-hi-il-ti-šu (38) i-na-ad-di-in³⁹⁵.

Çeviri 39. madde: Satın alma yoluyla sahip olduğu tarlasından, bahçesinden ve evinden karısına ve kızına yazacaktır (verebilecektir) ve borcuna karşılık verecektir (verebilecektir)³⁹⁶.

Tımar sahipleri kendi şahsi mallarını istedikleri gibi kullanabilmektedirler.

40. madde: (39) naditum (LUKUR) tamkār̄um (DAM.GAR) (40) ú il-kum a-hu-ú-um (41) eqel (A.ŠÁ)-šu kira (KIRI)-šu (42) ú bis(E)-šú a-na kaspim (KU.BABBAR) (43) i-na-ad-di-in (44) ša-a-a-ma-nu-um (45) i-li-ik eqlim (A.ŠÁ) (46) kirim (KIRI) ú bitim (Ē) (47) ša i-ša-am-mu (48) i-il-la-ak³⁹⁷

Çeviri 40. madde: Bir naditum (rahibe), bir tamkarum (tüccar) veya yabancı bir tımar sahibi (ilkum ahum), tarlasını, bahçesini ve evini gümüşe (para karşılığı) verecektir (verebilecektir). Satın alan satın aldığı tarlanın, bahçenin veya evin tımar sorumluluğunu yerine getirecektir³⁹⁸.

Görüldüğü gibi 40. maddede farklı bir uygulama söz konusudur. Diğer maddelerde geçen tımar sahiplerinin bunları satamama yasağı konduğu halde, rahibeler, tüccarlar ve diğer bir takım tımar sahiplerine bunları satabilme imtiyazı verilmiştir. Bu imtiyazın hangi şartlara göre olduğu açık değildir.

Hammurabi döneminde tımar sahibi olmanın ağır bir sorumluluk ve bir ayrıcalık olduğu görülmektedir. Kral tımar sahiplerini devamlı koruyup kollamıştır. Bu durum kralın emrine rağmen satılan bazı tarlalardaki kralın tutumundan da anlaşılmaktadır. Birkaç mektupta (TCL 7, no. 56, TCL7, no. 57.) kral tarafından kişilere tahsis edilmiş satılan bu tarlalar için şöyle denilmektedir:

³⁹⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 189. ; Günbattı 1991, 5.

³⁹⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 106.

³⁹⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 189. ; Günbattı 1991, 5.

³⁹⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 106.

³⁹⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 189. ; Günbattı 1991, 5.

(5) aš-šum búr iku a. ša (6) ša Gi-mil-lum kú.dím (7) ša a.gár se-eh-he-er-tim x x ša ba-ab iš-ka-zu (8) ša Utu-ki-ma-i-li-ja i-ša-mu (9) si-im-da-at šar-ri-im (10) ki-ma ti-du-ú-ma (11) a. ša ši-ma-tum tu-ur-ra³⁹⁹

Çeviri: (5-8) Samas-kima- ilia'nın satın aldığı, kuyumcu Gimillum'un sehertum ovasında.....iskazu kapısındaki bir bur tarlası hakkında: (9-10) Bildiğin üzere, bu kralın talimatıdır: (11) "Satın alınmış tarla satıcıya geri verilecektir"⁴⁰⁰.

Başka bir mektupta şöyle denilmektedir:

(5) aš-šum a. ša Šum-ma-dingir (6) ša Ra-bi-KA.DI (7) sa-ab-tu (8) a. ša a-na kú.babbar i-ša-am (9) ú i-na pi-il-ka-at A-pil-dingir (10) a-na a. ša šuku-šu iš-tú-ru (11) ki-ma un-ne-du-uk-ki (12) ta-am-ma-ru (13) a. ša ša-a-ti a-na Ra-bi- KA.DI-ma (14) i-di-in⁴⁰¹

Çeviri: (5-7) Rabi-Sataran'ın tasarrufunda bulunan Summa-ilum'un tarlası hakkında: (8) Tarlayı (Summa-ilum) gümüş karşılığı satın almıştı. (9-10) Ve (o tarlayı) apil-ilim'in tasarruf bölgesindeki eqil kurummatim'ine (yiycek tarlası) kaydetmişlerdi. (11-12) Mektubumu okuyunca (13-14) o tarlayı Rabi-Sataran'a (geri) ver⁴⁰².

Hammurabi'nin idarecilerine yazdığı mektuplarda, saray arazisinin "ilkum" dışında, "eqil kurummatim" (yiycek tarlası) ve "eqil bitlim" (kiraya verilmiş tarla) gibi tabirler altında çoğu kere veriliş biçimi belirtilmeden, çok çeşitli meslek sahiplerine tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bu topraklar saray veya ona bağlı kuruluşlarda çalışan çok çeşitli zanaat erbabına yaptıkları hizmet karşılığında bir çeşit ücret olarak verilmiştir. Tımarlar başkasına devredilemezken "yiycek tarlası" (eqil kurummatim) gerektiğinde başkasına bir emirle devredilmektedir⁴⁰³.

³⁹⁹ Günbattı 1991, 6.

⁴⁰⁰ Günbattı 1991, 6.

⁴⁰¹ Günbattı 1991, 6.

⁴⁰² Günbattı 1991, 6.

⁴⁰³ Günbattı 1991, 6.

I. 2. Eski Babil Devletinde Vergi

Eski Babil devrinde devlet demek saray demektir. Devletin (yani sarayın) daimi ordu beslemek, kanal açmak veya tamir ettirmek, kervan yollarının, suyuollarının bakımını sağlamak için, kralların uğraştıklarını gösteren vesikalar vardır. Saray kendisine bu işler için lazım olan parayı iki yoldan temin ediyordu:

1. Saray adına ticaret yapmakla,
2. Yurttaşlarından vergi toplayarak.

Eski Babil Devri'ndeki vergilerin niteliği ve niceliği hakkında tam bir bilgi yoktur. Fakat eski zamanlarda olduğu gibi, vergilerin bir kısmının yine "Aynı" olarak alındığını gösteren deliller vardır. Örneğin; sürü sahipleri olan hayvan yetiştiriciler vergilerini koyun keçi veya sığır olarak ödedikleri gibi, çiftçilerde hurma, susam veya susam yağı veya herhangi bir hububat üzerinden vergi ödüyorlardı⁴⁰⁴.

"Kral bir mektupta Sin-İddinam'a hurma ve susam vergilerini toplamak üzere bir görevlinin yollandığını bildirmektedir. Hurma ve susam bir yerde toplanmalı ve Babil'e getirilmek üzere -bir gemiye- yüklenmelidir"⁴⁰⁵.

Bir belgede de; "bir baş çobanın ödemesi gereken arpa miktarı"ndan söz edilmektedir. Şamaş-Hasir'e gönderdiği bir mektupta Hammurabi, Emutbal/Yamutbal bölgesinin üst düzey memurlarının tahıl vergilerini hala Babil'e teslim etmediklerinden yakınmaktadır. Şimdi Şamaş-Hasir cezalandırma tehdidiyle onlara savsakladıkları görevi hemen yerine getirmelerini emretmelidir⁴⁰⁶.

Sin-İdinnam'a gönderilen benzer bir mektupta şöyle denilmektedir:

Benim bu tabletimi görür görmez, hemen bütün tapınakların başkanlarını ve emrin altında bulunan tanrı Şamaş'ın evinden çoban, Eribam oğlu Varad-Şamaş'ı tüm hesapları ile birlikte sana göndermelerini emret. Sonra da onları hesap vermeleri için Babil'e yolla. İki gün içinde Babil'e varmak üzere yolculuk yapsınlar.

"Babil tüccarlarının kazançları oranında saraya vergi vermekle yükümlü olduklarını, Hammurabi'nin torunu Abi-Eşuh'un Sippar Daianu'suna gönderdiği mektuptan anlaşılmıştır. Mektupta Sippar'lı tüccarların İGİ. ŞU vergisini yatırmak için Babil'e geldikleri bildiriliyor, fakat bu verginin niteliği ve niceliği meçhuldür. Kar-

⁴⁰⁴ Kmal 1983, 127.

⁴⁰⁵ Klengel 2001, 156-157

⁴⁰⁶ Klengel 2001, 156-157.

Şamaş'lı tüccar İdin-İstar'da mektubunda Sippar vatandaşı olmak için "Nemettum" vergisini yatırdığı yazılmaktadır"⁴⁰⁷.

Bunlardan başka "vesikalarda birde UŞ.KU vergisinden söz edilmiştir. Ur'da bulunan bir tablette NİG.KUD.MA denilen gemilere mahsus bir çeşit Oktruva vergisi geçmiştir". Sonuç olarak:

1. Öşür vergisi,
2. İGİ.ŞU vergisi,
3. Nemettum vergisi,
4. UŞ.KU vergisi,
5. Zutu (Ayni vergisi),

6. NİG.KUD.MA (Oktruva) isimli altı çeşit vergi tespit edilmiştir. Bütün bu vergilerin toplanmasından "Wakil tamkari"ler sorumludur. Tacirler vergilerini gümüşle ödemişlerdir⁴⁰⁸.

Mektuplardan ve diğer vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla hizmet yükümlülerinden, krallığın işletilmesi amacıyla çeşitli kişilere verdiği toprakların kiracılarından, tapınaklardan ve geri kalan halktan, vergilerin toplanmasında çok çeşitli güçlükler çıkıyor ve bunlarla bizzat kral kendisi ilgileniyordu.

Şamaş-Hasir'e yazılmış bir mektupta, ona ve Larsa'daki diğer bir memura, belirli kişilerin yetkisi altında tarlalar, çift sürececek sığırlar ve uygun işçiler vermeleri emredilmektedir, ancak tek tek grupların aralarında sulama suyu için kavga etmemeleri koşulu getirilmiştir. Bu kişiler toplam 10.800 kor arpa, 450 kor tohumluk ve yemlik arpa ve dört mina (yaklaşık 2 kilo) gümüşlük bir vergiyle yükümlüdürler. Bir kor karşılığı 300 litre arpa olduğuna göre bu iki grup arasında iki kısım halinde bölüştürülecek büyük bir vergi miktarıdır⁴⁰⁹.

Babil vesikalarında vergi kaçırma veya vergi yolsuzluğuna dair kayıtlar vardır. Mesela bir vesikada, büyük bir tüccar: İki kişinin kanunsuz olarak vergi topladıklarını, bundan dolayı paranın hepsini gönderemediğini yazmaktadır. Başka bir vesikada ise,

⁴⁰⁷ Kinal 1983, 128.

⁴⁰⁸ Kinal 1983, 128-129.

⁴⁰⁹ Klengel 2001, 158.

Babil şehrinin mal müdürü, Sippar'lı memurların kanunsuz vergi topladıklarını, vergiyi hala göndermediklerini bildirilmiştir⁴¹⁰.

Eski Babil krallarından Ammi-Şaduga'nın fermanında vergileri toplayan vergi mültezimlerinin (muaşşaddinu) Akadlı ve Amurrulu vatandaşlara karşı zor kullanmamaları emredilmiştir. İlgili madde de şöyle denilmektedir:

4. madde: (10) [x x x x x x] si[x x x] (21) [x x x x x x] x [x x x] (22) [x x x x x x] x [x x x] (23) [lú mu-ša -ad-di]nu-um a-na l[ú ak-ka-di-i] (24) [ú L]U a-mu-ur-ri-i x[x x] (25) [ú-]ul i-ša-a[s-si] (26) i-ša-as-si-ma i-ma-a- [at]⁴¹¹.

Çeviri 4. madde: muşaddinu, Akkadlı'ya ya da Amurru'luya x x İsteğe bulunmayacaktır. Bulunursa ölecektir⁴¹².

Şahıslardan alınan bu vergilerden başka şehirlerde muayyen bir miktar vergi ödüyorlardı. Zira vesikalarda bazı şehirlerin vergiden muaf tutulduklarını görülmüştür. Mesela İsin kralı Ur-Ninurta, Nippurlu vatandaşları vergiden affetmişti. İsin kralı Lipit-İştar'ın zamanına kadar tahıldan 1/5 üzerinden alınan vergilerin 1/10'a indirildiğini görülmüştür⁴¹³.

Böylece Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar kullanılan Aşar (Ondabir) vergisinin kökeninin Eski Babil Devri'ne kadar gittiğini göstermiştir.

I. 3. Eski Babil Döneminde Ticaret ve Zanaat

Eski Babil Dönemi'nde ticarete de reform yapılmış, Akdeniz ticareti Basra ticaretinin önüne geçmiştir⁴¹⁴.

Babilli tüccarların ağırlık merkezinde yavaş yavaş, Eski Babil dönemi sırasında açıkça beliren bir kayma görülmektedir. Tilmun üzerinden sağlanan bakırın dışında, kuzey batıdan da giderek artan ölçüde bakır ithal edilmeye başlanmıştır. Bu esna da – aynı biçimde Urmiye Gölü bölgesi üzerinden yapılan kalay ticaretinde de- Asurlu tüccarlar önemli bir rol oynuyorlardı ve Babil kenti Sippar bir transit ticaret merkezi görevi yapıyordu⁴¹⁵.

⁴¹⁰ Kinal 1983, 128.

⁴¹¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 261.

⁴¹² Tosun ve Yalvaç 2002, 267.

⁴¹³ Kinal 1983, 128.

⁴¹⁴ Kinal 1983, 167.

⁴¹⁵ Klengel 2001, 81-82.

Şarap ve esanslar, keza ağaç ve taşlar başlangıçta daha çok kuzey kesimlerinden, daha sonraları da Lübnan sıradağları ve Suriye bölgesinden geliyordu. Mezopotamya ticaretinin birincil yönelimindeki bu kaymanın çeşitli nedenleri saptanmıştır:

1. Suriye ve Akdeniz yöresine ulaşım olanakları gelişmiştir.
2. Mezopotamya siyasal egemenliğini ele geçiren Amurrular ve bunların boy grupları hala Akdeniz'e giden kervan yollarının geçtiği bölgeyle ilişkilerini sürdürmektedirler⁴¹⁶.

İsin-Larsa devrinde başlayan özel sermayeye dayalı iç ve dış ticaret, Eski Babil devrinde daha da gelişmiştir. Bu gelişimin olumlu etkilediği Suriye kıyısındaki yerler öncelikle kuzeyde Ugarit (Ras Şamra) ve Lübnan kesiminde Gubla (Byblos, Cebail) idi⁴¹⁷.

Mari mektupları büyük kralların işlek ticaret merkezlerinde birer temsilci bulduklarını göstermiştir. "Bit Tertim" denilen bu kurumlar, yabancı ülkelerde, mensup oldukları memleketin siyasal ve ekonomik çıkarlarını takip ediyorlardı. Mesela, Mari kralı Zimri-Lim'in Babil'deki elçisi İbal-Piel'in kralına yolladığı raporlardan birinde şöyle denilmektedir:

*Hammurabi teşebbüs edeceği işi daima bana söyler ve ben onun bulunduğu yere, yanına girebilmekteyim. O, tasarladığı her şeyi bana bildirir ve kendisinin bana söylediği önemli şeyleri ben derhal beyime haber vermekteyim*⁴¹⁸.

Hammurabi Larsa'yı zapt ettikten sonra, bu kenti tahrip etmemiş, önemli bir ticaret merkezi olan bu şehrin ticari kurallarından yararlanarak, kendi saray ticareti için gerekli bazı değişiklikler yapmıştır. Daha önceleri metinlerde özellikle özel işler ön plana çıkarken, daha sonra sarayın emri ile gerçekleştirilen girişimler ağırlıktadır. Dolayısıyla, bu dönemde genel olarak uzak ülkelerle ticaret yapan tüccarların ticari etkinliklerinin yeniden ve tümüyle sarayın denetimine girdiği anlaşılmıştır. Özellikle uzak ülkelerle yapılan ticaretin yeniden devletin elinde toplanması nedeniyle, bu ekonomik konu da sarayın çıkarları söz konusu olduğu için Hammurabi yasalarında dikkatle ele alınmıştır⁴¹⁹. Yasaların ilgili kanun maddeleri şöyledir:

⁴¹⁶ Klengel 2001, 81-82.

⁴¹⁷ Klengel 2001, 82.

⁴¹⁸ Kinal 1983, 123. ; Klengel 2001, 82.

⁴¹⁹ Klengel 2001, 170. ; Memiş 2007, 169. ; Kinal 1983, 163.

Madde 99: (1) ŝum-ma tāmkarum (DAM.GAR-um) (2) a-na ŝamallim (ŠAMÁN.LÁ-im) (3) kaspam (KU.BABBAR-am) a-na [na(?) -da] (?) -[nim] (4) úma(?) -[ha(?)]-ri-im (5) id-[di]-in-ma (6) a-na harrānim (KASKAL) it-ru-us-sú (7) ŝamallum (ŠAMÁN.LÁ) i-na harrānim (KASKAL) (8) [ip]-qı-du-ŝum (9) uš-[ta-at]-ti-ir(?) (10) ŝum-]ma a-ŝar i] l-li-ku (11) [ne-me-lam]i-ta-mar⁴²⁰.

Çeviri madde 99: Eğer bir tüccar (tamkarum), bir ayak satıcısına (ŝamallum) alışveriş için gümüş verirse ve onu yola çıkarırsa, ayak satıcısı ona emanet edilen parayı arttıracaktır (kazanç sağlayacaktır)⁴²¹.

Hammurabi kanunlarının ticaret hukukuna ait bu kanun maddelerinde görüldüğü gibi; Eski Babil devrinde iki tip tüccar vardır. Bunlar “tamkarum” ve “ŝamallum” olarak adlandırılan kişilerdir. Tamkarumlar, sermaye sahibi büyük tüccarlardır. Ŝamallum’lar ise, bu büyük tüccarların emrinde çalışan, ticaret gemileriyle veya kervanlarla dış ülkelere giderek mal getiren ve götüren “ayak satıcısı” olarak adlandırılan kişilerdir.

Madde 100: (1) si-ba-a-at kaspim(KU.BABBAR) (2) ma-la il-qú-ú (3) ı-sa-addar- ma (4) u-mi-şu (5) i-ma-an-nu-ú-ma (6) tamkar (DAMGAR)-şu i-ip-pa-al⁴²²

Çeviri madde 100: Eğer gittiği yerde kazanç görürse (kazanırsa), aldığı kadar gümüşün faizini kaydedecek, gününde tüccarına ödetecektir⁴²³.

Madde 101: (8) ŝum-ma a-ŝar il-li-ku (9) ne-me-lam (10) la i-ta-mar (11)kasap (KÜ.BABBAR) ilqú- ú (12) uš-ta-ŝa-na-ma (13) ŝamallûm (ŠAMAN.LÁ) a-na tamkārīm (DAM.GĀR) (14) i-na-addi-in⁴²⁴.

Çeviri madde 101: Eğer, gittiği yerde kar görmezse (kar etmezse) aldığı gümüşü iki katına çıkarıp ayak satıcısı (ŝamallum) tüccara ödeyecektir⁴²⁵.

Ayak satıcılarının veya küçük tüccarların (Şamallumların) bu kanun maddelerinde de görüldüğü gibi her halükarda ticaretini yapacakları maldan kar elde etmek zorundadırlar aksi halde aldıklarının iki katını büyük tüccara vermek zorundadırlar. Devlet büyük tüccarlardan yüklü miktarda vergi aldığı için bunların haklarını yasalarla korumuştur.

⁴²⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 119.

⁴²¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 194.

⁴²² Tosun ve Yalvaç 2002, 119.

⁴²³ Tosun ve Yalvaç 2002, 194.

⁴²⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 119.

⁴²⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 194.

Madde: 102: (15) ŝum-ma tamk̄arum (DAM.GĀR) (16) a-na ŝamallîm (ŠAMAN.LÁ) (17) kapsam (KÛ.BABBAR) a-na ta-ad-mi-iq-tim (18) it-ta-di-in-ma (19) a-ŝar il-li-ku (20) bi-ti-iq tam (21) i-tamar (22) qá-qá-ad kaspim (KÛ.BABBAR) (23) a-na tamk̄arim (DAM.GĀR) ú-ta-ar⁴²⁶.

Çeviri madde 102: Eğer tüccar, ayak satıcısına parayı borç olarak verirse, gittiği yerde zarar görürse, anaparayı tüccara geri verecektir⁴²⁷.

Madde 103: (24) ŝum-ma har-ra-nam (25) i-na a-la-ki-ŝu (26) na-ak-ru-um (27) mi-im-ma ŝa naŝu-ú (28) uŝ-ta-ad-di-ŝu samallûm (ŠAMÁN.LÁ) (30) i-za-kar-ma (31) ú-ta-aŝ-ŝar⁴²⁸.

Çeviri madde 103: Eğer seyahatte iken bir düşman, ayak satıcısının (elinde nesi varsa) ona attırırsa (elinden alırsa) ayak satıcısı (o zaman) tanrı yemini edip serbest kalacaktır⁴²⁹.

Madde 104: (32) ŝum-ma tamk̄arum (DAM.GĀR) (33) a-na ŝamallîm (ŠAMAN.LÁ) (34) ŝe'am (ŠE) ŝipātım (SĪG) ŝanmam (Ī.GIŠ) (35) ù mi-im-ma bi-ŝa-am (36) a-na pa-ŝa-ri-im (37) id-di-in (38) i-sa-ad-dar-ma (39) i-sa-ad-dar-ma (40) a-na tamk̄arim (DAM.GĀR) (41) ú-ta-ar (42) samallûm (ŠAMÁN.LÁ) ka-ni-ik kaspim (KÛ.BABBAR) (43) ŝa a-na tamk̄arim (DAM.GĀR) (44) i-na-ad-di-nu (45) i-e-qe⁴³⁰.

Çeviri madde 104: Eğer bir tüccar, ayak satıcısına arpa, yün, bitkisel yağ veya herhangi bir malı satmak için verirse, satıcı (elde ettiği) gümüşü kaydedip, tüccara iade edecektir. Satıcı tüccara verdiği mühürlü gümüşü alacaktır⁴³¹.

Madde 107: (68) ŝum-ma tamk̄arum (DAM.GĀR) kaspam (KÛ.BABBAR) (69) ŝamallâm (ŠAMÁN.LÁ) i-qi-ip-ma (70) ŝamallûm (ŠAMÁN.LÁ) mi-im-ma (71) ŝa tamk̄arum (DAM.GĀR) id-di-nu-ŝum (72) a-na tāmkarī (DAM.GĀR)-ŝu Kol.XXV (Ay.II) (1) ut-te-er (2) tamk̄arum (DAM.GĀR) mi-im-ma (3) ŝa ŝamallûm (ŠAMÁN.LÁ) (4) id-di-nu ŝum (5) it-ta-ki-ir-ŝu (6) samallum (SAMAN.LA) su-u (7) i-na ma-har i-lim u si-bi (8) tamkarum (DAM.GAR) u-ka-an-ma (9) tamk̄arum (DAM.GĀR) aŝ-ŝum ŝamallâ (ŠAMÁN.LÁ)-ŝu (10) ik-ki-ru (11) mi-im-ma sa i-qúú (12) adi (A.RÁ) 6-ŝu (13) a-na ŝamallîm (ŠAMÁN.LÁ) (14) i-na-ad-di-in⁴³²

⁴²⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 119.

⁴²⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 194.

⁴²⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 120.

⁴²⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 194.

⁴³⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 120.

⁴³¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 195.

⁴³² Tosun ve Yalvaç 2002, 121.

Çeviri madde 107: Eğer bir tüccar, bir ayak satıcısına güvenirse, ayak satıcısı(da) tüccarın ona verdiği her şeyi, tüccarına geri verirse, tüccar da ayak satıcısının ona verdiği her şeyi inkar ederse, o ayak satıcısı tanrı ve şahitler önünde tüccarı (itham edip) ispat edecektir. Tüccar ayak satıcısı için alıp, inkar ettiği her şeyi altı katıyla satıcıya verecektir⁴³³.

Tamkarumlar yasa maddelerinde görüldüğü üzere uzak ülkelere kendileri gitmiyor şamallumları gönderiyorlardı. Bundan sonraki maddelerde de görüldüğü gibi büyük tüccar ve satıcısının her türlü aralarındaki ilişki, hak ve hukuk kanunlarla belirlenmiştir. Ayrıca 107. madde de belirtildiği gibi, tamkarumların suistimallerine karşı şamallumların hakları da gözetilmiştir.

Gerek kanun maddeleri ve gerekse mektuplardan, tüccarların, bu devirde sosyal bağımsızlıklarını kaybetmiş, adeta birer devlet memuru haline sokuldukları görülür⁴³⁴. Babil'in Larsa üzerindeki egemenliğini belgeleyen tabletlere göre, yaklaşık 20 yıl Larsa'da "tamkarum" olarak etkinlik gösteren pek çok kişi bilinmektedir⁴³⁵.

Öncelikle yükte hafif pahada ağır lüks tüketim mallarının ticareti yapılıyordu. Bunlar arasında değerli taşlar, ahşap ve metal filizleri de vardır⁴³⁶. Hammurabi zamanında hükümet, vergileri aynı (zutu) olarak kabul ettiği için, sarayın depolarında biriken zahire, hurma susam, yapağı gibi maddelerin ihtiyaçtan fazlasını kendi tüccarları vasıtasıyla sattırıyordu. Eski Babil devrindeki ihraç maddeleri Yeni Sümer ve Larsa devirlerinden farklı olmamıştır. Babil'in ihraç maddelerinin başında tekstil geliyordu⁴³⁷.

Babil tüccarları yabancı köle ticareti de yapmışlardır. Kuzeyli Subarular en çok istenen kölelerdi. Savaş tutsakları da devletin kölesi sayılıyorlardı. Tüm bu köleler ücretsiz angarya işçi ekipleri ve bazı ücretli işçilerle birlikte yol yapıp kanal kazarlar, askerî tahkimat yapar, tapınak inşa eder, kralın topraklarını işler ve saray imalathanelerinde çalışırlardı. Devlet köleleri özel barakalarda yaşarlar, adları yaşları ve geldikleri ülke özel defterlere kaydedilirdi. Tapınak köleleri ise, savaş tutsakları

⁴³³ Tosun ve Yalvaç 2002, 195.

⁴³⁴ Memiş 2007, 169. ; Kınal 1983, 163.

⁴³⁵ Klengel 2001, 168.

⁴³⁶ Klengel 2001, 171.

⁴³⁷ Kınal 1983, 163-164.

arasından derlenir veya özel kişiler tarafından tapınağa adanır. Az sayıda özel köle de, ev işlerinde kullanılıyordu⁴³⁸.

Hammurabi Kanununu köle ticareti ile ilgili hükümleri de içermektedir. İlgili yasa maddeleri şöyledir:

Madde 278: 58) šum-ma a-wi-lum 59) wardam (İR) amtam (GEMÉ) i-ša-am-ma 60) warah (ITU)-šu la im-la-ma 61) bi-in4-ni e-li-šu 62) im-ta-qú-ut a-na na-di-na-ni-šu 63) ú-ta-ar-ma 64) ša-a-a-ma-nu-um 65) kasap (KÙ.BABBAR) iš-qú-lu 66) i-le-qé⁴³⁹.

Çeviri madde 278: Eğer bir adam, bir erkek köle veya bir kadın köle satın alırsa ve ay dolmadan sar'ası tutarsa, satanına geri dönecek, satın alan ödediği gümüşü (geri) alacaktır⁴⁴⁰.

Görüldüğü gibi köleler bir tür ticari mal olarak görülüyordu. Bunların bir çeşit, belirli bir süre içinde, hastalık gibi durumlara karşı garantisi olmak zorundaydı.

Madde 280: 72) šum-ma a-wi-lum 73) i-na ma-at 74) nu-kú-ur-tim 75) wardam (İR) atmam (GEMÉ) ša a-wi-lim 76) iš-ta-am 77) i-nu-ma 78) i-na li-ib-bu mātīm (KALAM) 79) it-ta-alkam- ma 80) be-el wardim (İR) ù lu amtīm (GEMÉ) šu-nu 81) waras (İR)-sú ù lu amas (GEMÉ)-sú 82) ú-te-ed-di 83) šum-ma wardum (İR) ù amtum (GEMÉ) šu-nu 84) mārū (DUMU.MEŠ) ma-tim 85) ba-lum kaspim (KÙ.BABBAR)-ma 86) an-du-ra-ar-šu-nu 87) iš-šaak- ka-an⁴⁴¹

Çeviri madde 280: Eğer bir adam, yabancı bir memlekette (diğer) bir adamın erkek köle veya kadın kölesini satın alırsa, kendi memleketine (yaşadığı şehre) döndüğü zaman erkek kölenin veya kadın kölenin sahibi kendi erkek kölesini veya kadın kölesini tanırsa (açıklarsa) ve bu erkek veya kadın köle (döndüğü) memleketin evladı (yerlisi) iseler (satın alan) para ödemedi, onların özgürlükleri verilecektir⁴⁴².

Bu maddeden de anlaşıldığı gibi, Hammurabi yasalarında Babilli ve Babilli olmayan kölelere ayrı hukuk kuralları uygulanmaktadır.

Babil'de, kentlerde meslekleriyle geçinen zanaatçıların ortaya çıktığı görülüyor. Kimseye bağlı olmadan çalışanların yanı sıra, özel kişilere ait iş yerlerinde

⁴³⁸ Oates 2004, 74.

⁴³⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 167-168.

⁴⁴⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 211.

⁴⁴¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 168.

⁴⁴² Tosun ve Yalvaç 2002, 211.

çalışanlarda vardır. Hammurabi yasasında, bu zanaatçılar arasında, keçecilerin, dokuyucuların, mühür kazıyıcıların, kuyumcunun, demircinin, marangozun, dericinin hasırcının ve yapı ustasının adları geçmektedir. Bu zanaatçıların asgari ücretleri Hammurabi yasalarında saptanmıştır. İgili yasa maddelerinde şöyle denilmektedir:

Madde 274: (20) šum-ma awi-lum (21) mār (DUMU) ummanim (UM.MI.A) (22) i-ig-ga-ar (23) idi(Á) [x] (24) 5 utted (ŠE) kaspam (KU.BABBAR) (25) idi (Á) [TUG (?)].DU.A (26) 5 utted (ŠE) kaspam (KU.BABBAR) (27) [idi (Á)] GADA (28) [x utted (ŠE)] kaspam (KU.BABBAR) (29) [idi (Á) pur]gulim (BUR.GUL) (30) [x utted (ŠE) kas]pam (KU.BABBAR) (31) [idi (Á) ZA]DIM (? Zad]imim?) (32) [x utted (ŠE) kas]pam (KU.BABBAR) (33) [idi (Á) nap]pāhim (SIMUG) (34) [x uttet (ŠE) kas]pam (KU.BABBAR) (35) [idi (Á)] nagarim (NAGAR) (36) 4 (?) uttet (ŠE) kapsam (KU.BABBAR) (37) idi (Á) aškāpim (AŠGAB) (38) [x]uttet (ŠE) kaspam (KU.BABBAR) (39) idi (Á) atkuppim (AD.KID) (40) [x]uttet (ŠE) kapsam (KU.BABBAR) (41) [idi (Á)] itinim (ŠITIM) (42) [x uttet (ŠE) kas]pam (KU.BABBAR) (43) [i-na U]l. KAM (44) [i-na-ad]-di-in⁴⁴³

Çeviri madde 274: Eğer bir adam, bir zanaatkarı kiralarsa emeği karşılığı günde x x, 5 dane ağırlığında gümüş, bir keçecinin emeği karşılığı 5 arpa danesi, bir kendir dokuyucusunun x arpa danesi, mühür kazıcının x arpa danesi, kuyumcunun x arpa danesi, demircinin x arpa danesi, marangozun 4 arpa danesi, dericinin x arpa danesi, hasırcının x arpa danesi, yapı ustasının x arpa danesi gümüş emeği karşılığı verilecektir⁴⁴⁴.

Görüldüğü gibi bütün zanaat erbabının emekleri karşılığında alacakları ücretler yasalarla garanti altına alınmıştır. Bunlardan başka yasalarda görülen hekim, baytar, berber, mimar, gemi ustası gibi diğer mesleklerden kişilerde işlerini iyi yapmak zorundaydılar. Aksi halde madde 217 de görüldüğü gibi çok ağır cezalara çarptırılabilirler. Ve emeklerinin karşılığını devletin belirlediği fiyattan almak zorundaydılar yani bir nevi bunlar devlet memuru gibi çalışmışlardır. Mesleklerle ilgili bazı yasa maddeleri şöyledir:

Madde 215: (55) šum-ma asūm (a.ZU) (56) a-wi-lam si-im-ma-am kab-tam (57) i-na karzillim (GİR.NI(oku GAG). ZABAR) (58) i-pu-uš-ma (59) a-wi-lam ub-ta-al-li-it (60) ú l una-kap-ti a-wi-lim (61) i-na karzillim (GİR.GAG.ZABAR) (62) ip-te-

⁴⁴³ Tosun ve Yalvaç 2002, 167.

⁴⁴⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 210.

ma (63) i-in a-wi-lim (64) ub-ta-al-li-it (65) 10şiqil (GİN) kapsam (KU:BABBAR) (66) i-le-qé⁴⁴⁵

Madde 216: (70) şum-ma warad (İR) a-wi-lim(71) be-el wardim (İR) a-na asim (A.ZU) (72) 2 şiqil (GİN) kapsam (KU.BABBAR) (73) i-na-ad-di-in⁴⁴⁶

Çeviri madde 215-217: Eğer bir hekim ağır yaralı bir adamı bronz neşterle ameliyat edip, adamın hayatını kurtarırsa, veya adamın göz bölgesini bronz neşterle açıp, adamı yaşatırsa on şekel gümüş alacaktır. Eğer, hekim ağır yaralı bir adamı üzerinde bronz neşterle çalışıp, adamın ölümüne sebep olursa veya adamın göz bölgesini bronz neşterle açıp, adamın gözünü kör ederse, hekimin bileklerini keseceklerdir⁴⁴⁷.

Bu tür uygulamalar diğer meslek sahipleri içinde aynı şekilde olmuş ve yasalarda belirlenmiştir.

Mezopotamya'da ticari girişimlerin yaygınlaşması ve aynı zamanda karmaşıklaşması, paranın aracı rolünü zorunlu kılmıştır. Daha 3. binyılda bedelin, arpa gibi diğer biçimlerin yanında, çürümeyen, kolay taşınabilen, biriktirilebilen ve değeri oynayan, üstelik tahıla karşı oldukça istikrarlı bir fiyata sahip olan gümüş, kıyılmış ya da külçe ve tel olarak giderek artan ölçüde kullanıma girmiştir. Hatta kadınlar tarafından yüzük biçiminde süs olarak taşınıp, ödeme aracı görevi görebiliyordu⁴⁴⁸.

Ödeme aracı takasta sıklıkla gümüş olmuştur; metinlerde şu birimler geçmektedir: bir "habbe" ya da "çekirdek" –yaklaşık 44 miligram; bir şekel- yaklaşık 8 gram, bir mina, 0,5 kilogram ve yaklaşık 30 kilogram ağırlığındaki bir talanton. Arpada ise "kile", "sea" ve litre gibi hacim ölçekleri kullanılıyordu⁴⁴⁹.

I. 4. Eski Babil Döneminde Ulaştırma

Çok erken tarihlerden itibaren Mezopotamya ile Yakındoğu'nun diğer bölgelerini birbirine bağlayan geniş bir ticaret ağı oluştu. Fırat başta olmak üzere nehirler ve kolları, tüm Mezopotamya tarihi boyunca başlıca ticaret yolu oldu; ayrıca insan, malzeme ve daha sonraları askeri birlik taşınmasında da kullanıldı.

⁴⁴⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 156.

⁴⁴⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 156.

⁴⁴⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 206.

⁴⁴⁸ Klengel 2001, 85-86.

⁴⁴⁹ Klengel 2001, 85-86.

Eski Babil devrinde deniz yollarının ticarete önemli yeri olduğunu Hammurabi kanunlarındaki gemi ve gemici ile ilgili maddelerden öğrenilmiştir. İlgili kanun maddeleri şöyledir:

Madde 236: (27) šum-ma a-wi-lum (28) eleppe (MÁ)-šu (29) a-na malahim (MÁ.LAH) (30) a-na ig-ri-im (31) id-di-in-ma (32) malahum (MÁ.LAH) i-gi-ma (33) eleppam (MÁ) ut-te-bi (34) ú lu úh-ta-al-li-ig (35) malahum (MÁ.LAH) eleppam (MÁ) (36) a-na be-el eleppim (MÁ) (37) i-ri-a-ab⁴⁵⁰.

Çeviri madde 236: Eğer bir adam, gemisini gemiciye kiraya verirse, gemici ihmâl edip gemiyi batırır veya yok ederse gemici gemiyi sahibine ödeyecektir⁴⁵¹.

Madde 237: (38) šum-ma a-wi-lum (39) malaham (MA.LAH) ú eleppam (MÁ) (40) i-gur-ma (41) še'am (SE) šipātim (SIG) šamnam (Ī.GIŠ) suluppi (ZU.LUM) (42) ú mi-im-ma šum-šu (43) ša senim (44) i-še-en-ši (45) malahum (MÁ.LAH) (46) i-gi-ma (47) eleppam (MÁ) ut-te-eb-bi (48) ú ša li-ib-bi-ša (49) úh-ta-al-li-iq (50) malahum (MÁ.LAH) (51) eleppam (MÁ) ša ú-te-eb-bu-ú (52) ú mi-im-ma (53) ša i-na li-ib-bi-ša (54) ú-hal-li-qu (55) i-ri-a-ab⁴⁵².

Çeviri madde 237: Eğer bir adam bir gemiciyi bir gemiyi kiralarsa ve ona zahire, yün, yağ, hurma veya herhangi bir hamule yüklerse ve onun yükü mahvolursa, gemici gemiyi ve içinde mahvolan her şeyi öder⁴⁵³.

Madde 238: (56) šum-ma malahum (MÁ.LAH) (57) elep (MÁ) a-wi-lim (58) ú-te-eb-bi-ma (59) uš-te-li-a-aš-ši (60) kapsam (KU.BABBAR) mi-ši-il šimi (ŠÁM) –ša (61) i-na-ad-di-in⁴⁵⁴.

Çeviri madde 238: Eğer bir gemici bir gemiyi batırırsa ve o sonradan yüzdürülürse, gemi fiyatının yarısını para olarak geri ödeyecektir⁴⁵⁵.

Madde 239: (62) šum-ma a-wi-[lu]m (63) malaham (MÁ.LAH) i-gur (64) 6 [ŠE.GUR] (65) i-na ša-na-at (66) i-na-ad-di-iš-[šum]⁴⁵⁶.

⁴⁵⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 160.

⁴⁵¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 208.

⁴⁵² Tosun ve Yalvaç 2002, 160.

⁴⁵³ Tosun ve Yalvaç 2002, 208.

⁴⁵⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 160.

⁴⁵⁵ Tosun ve Yalvaç 2002, 208.

⁴⁵⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 161.

Çeviri madde 239: Bir adam bir gemiciyi kiralarsa ona senede 6 Gur zahire verir⁴⁵⁷.

Madde 240: (67) šum-ma elep (MÁ) (68) ša ma-hi-ir-tim (69) elep (MÁ) ša mu-uq-qé-el-pi-tim (70) im-ha-as-ma (71) ut-te-eb-bi (72) be-el eleppim (MÁ) ša eleppa (MÁ)-šu te-bi-a-at (73) mi-im-ma ša i-na eleppi (MÁ)-šu hal-qú (74) i-na ma-har i-lim /75) ú-ba-ar-ma⁴⁵⁸.

Çeviri madde 240: Eğer nehrin yukarısındaki bir gemi, aşağı doğru giden bir gemiye çarpar ve onu batırırsa, kaptanı ona gemiyi ve batan her şeyi tazmin eder⁴⁵⁹.

Bütün bu yasa maddelerinden deniz yoluyla ulaştırmaya verilen önem anlaşıldığı gibi, yine bu meslekler uğraşanlarda taşıdıkları yükü iyi muhafaza etmeleri gerekmektedir. Bütün ticari konular Hammurabi yasalarında belirtilmiş ve devlet bu konulara çok önem vermiş bu işle uğraşanların her türlü hakkını korumuştur.

Eski Babil döneminde tüccarların uzun zamanda edindikleri deneyim ve doğrudan kişisel çıkarları burada yeni yollar açılmasına neden olmuştur. Tilmun üzerinden yapılan ticaretin yerini Suriye bölgesi almıştır. Böylece Fırat yukarısına giden, Mari'den geçen ve buradan ya Emar'da nehir koyağını terk edip Halep üzerinden kıyıya ulaşana dek nehir boyunu izleyen, ya da hemen buran sapıp, Tadmor ve Katna üzerinden hedeflerine varan ticaret yolları önem kazanmıřtır⁴⁶⁰.

I. 5. Eski Babil Döneminde Borç ve Faiz

Erken Eski Babil döneminde borçlanma özellikle de özgür alt sınıf için giderek büyüyen bir sorun haline gelmiştir; hükümdarlar bile bununla uğraşmak ve bu gelişmeyi önlemeye çalışmak zorunda kalıyorlardı. Bunun nedeni 3. binyıldan 2. binyıla geçerken, öncelikle "Babylonia"da meydana gelen ve burada toplumsal koşullardaki "bireyselleşme" olarak adlandırılan toplumsal-ekonomik değişiklik olarak görölmektedir⁴⁶¹.

"Küçük çiftlik işletmelerinin egemen duruma gelmesi, ancak küçük ya da çok sınırlı olanaklara sahip ev işletmelerinin güçlü biçimde ön plana çıkması kredinin önemini büyük ölçüde artırdı. Bir de Mezopotamya'da ek araçlara duyulan

⁴⁵⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 208. ; Postgate 1992, 196.

⁴⁵⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 161.

⁴⁵⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 208.

⁴⁶⁰ Klengel 2001, 82.

⁴⁶¹ Klengel 2001, 94.

gereksinim, son yılın stoklarının tüketildiği, ancak henüz yeni ürünün alınmadığı dönemde ve ekim zamanında yoğunlaşıyordu. Bu aylarda kredi verenler, yani bizzat saray ve tapınakları, tüccarlar, daha varlıklı toprak sahipleri ya da diğer varlıklı kişiler devreye giriyordu. Bu sırada kredi sistemi herkesçe kabul edilen ve temel alınan bedelle gümüşle daha da özendiriliyordu ve toprak ürünlerinin değerinin gümüş karşısında dalgalanması rayiciye daha büyük karlar elde etme olanağı veriyordu”⁴⁶².

Bu durumda Eski Babil belgeleri içinden, aralarında öncelikle ödünç verme ve borç makbuzlarının da bulunduğu satın alma ve takas belgesi türlerinin yanı sıra, kira ve kesenek sözleşmelerinin bulunduğu çok sayıda borçlar hukuku metni çıkmıştır. Borç makbuzları şu örneğe göre hazırlanıyordu:

“Alacaklının borçludan şu kadar alacağı vardır. Borçlu borcunu şu zamanda ödeyecektir” .

Satın alma sözleşmelerinde ise öncelikle belirtilmesi gereken hususlar, teslim zamanı ve satışın kredi ile yapılıp yapılmayacağıdır. Birincisinde -peşinen satın alma da denir- bir malın belirli bir tarihte teslim edileceğine söz veriliyordu; buna karşılık arpa ya da gümüş ödünç alınıyordu. Kredi ile satın almalarda ise mal “ödünç alınıyor” ve kararlaştırılmış bir miktarın ödeneceğine söz veriliyordu⁴⁶³.

Borç verme özellikle sık rastlanan bir ticari olgudur, çoğunlukla Sümerce yazılmış belirli formülleriyle bunlar, yurttaşlar yasasına ilişkin belgelerin çok geniş bir grubunu oluşturmaktadır: “Gümüş (ya da toprak ürünlerini) alacaklıdan borçlu almıştır. Belirli bir tarihte gümüşü (ya da toprak ürünlerini) geri ödeyecektir”. Bu formül duruma ilişkin koşullara uygun olarak, özellikle de faiz sözleşmeleri açısından genişletiliyordu: “1 şekel gümüşü –sabit faizi ödeyecektir- Ninurta-Gamil’den Enamtila ödünç almıştır. Hasat zamanı gümüşü ve faizlerini ödeyecektir”. Bunu iki tanık ve Babil kralı Sin-Muballit’in krallık tarihi izlemektedir. Çoğu durumda ödünç verilen gümüş ya da arpadır, daha seyrek olarak –ve o zamanda genellikle tapınaktan verilen- altından söz edilmektedir, doğal ürünler arasında ayrıca yün, susam, hurma, kurutulmuş balık ve hatta tuğla da bulunmaktadır. Bazen gümüş, arpa ya da diğer doğal ürünlerle birlikte de verilmektedir⁴⁶⁴.

⁴⁶² Klengel 2001, 94.

⁴⁶³ Klengel 2001, 94.

⁴⁶⁴ Klengel 2001, 95-96.

Belgelerde borç alan olarak sıklıkla, başka belgelerden saygın bir konumda buldukları ya da varlıklı oldukları bilinen kişilere rastlanmaktadır. Örneğin bir defasında bir memur Hammurabi'ye, 30 korluk (yaklaşık 9000 litre) arpayı "vali" Sin Magir'e borç vermiş ve ondan buna ilişkin bir belge almış olduğu yakınmasıyla başvurmuştur. Hammurabi ilgili belgenin Sin-İdinnam tarafından incelenmesini emretmiştir⁴⁶⁵.

Ancak her zaman bu şekilde yatırım amacıyla borç verilmemiştir. Toplumsal açıdan daha güçsüz olanlar ihtiyaçlarını gidermek, harcama yapmak için borç almışlardır. Borçlarını ödeyemedikleri zaman da bu insanların köle oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu yasalarla sabitlenmiş olup en fazla üç yıl olabilmektedir. Hammurabi yasası 117. madde bu konuya açıklık getirmektedir:

Madde 117: (54) šum-ma a-wi-lam (55) e-hi-il-tum (56) iş-ba-sú-ma (57) aššas (DAM)-sú mara (DUMU)-šu mārās (DUMU.MÍ)-šu (58) a-na kaspim (KÙ.BABBAR) id-di-in (59) ù lu a-na ki-išša- a-ti-im (60) it-ta-an-di-in (61) MU.3.KAM (62) bit (É) ša-a-a-ma-ni-šu-nu (63) ù ka-ši-ši-šu-nu (64) i-ip-pé-šu i-na re-bu-tim (65) ša-at-tim (66) an-du-ra-ar-šu-nu (67) iš-ša-ak-ka-an"⁴⁶⁶

Çeviri madde 117: Eğer bir adam ödemediği borç yüzünden (bir başka adam yakaladıysa, yakalanan adam) karısını, oğlunu veya kızını para karşılığı (kendi yerine) verdiyse veya hepsi hizmet için verildilerse, satın alanın evinde veya hizmet karşılığı tutanın evinde üç yıl çalışacaklar, dördüncü yılda kendilerine özgürlükleri konacaktır (verilecektir)⁴⁶⁷.

Hammurabi yasalarında ödünç vermeyi ve borç ilişkilerini işleyen çok sayıda madde bulunmaktadır. Bu maddeler genellikle borçlu ile alacaklı arasındaki sorunların çözümü ile ilgilidir.

Yasalarda faizler çoğunlukla daha ayrıntılı biçimde de belirtilmiştir. Gümüş borç verildiğinde ödenmesi gereken faizler %5 ile %28, ama çoğunlukla %20 ile %25 arasındadır. Tahıl (arpa) ödünç vermede ise verilen miktarın %33'ünden söz edilmektedir⁴⁶⁸. Örneğin yasalarda bunlarla ilgili maddeler şunlardır:

⁴⁶⁵ Klengel 2001, 223.

⁴⁶⁶ Tosun ve Yalvaç 2002, 124.

⁴⁶⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 196.

⁴⁶⁸ Klengel 2001, 224. ; Postgate 1992, 193. ; Mierop 1997, 197.

Madde 70: 1) [šum]-ma tam[kārum 2) DAM.GĀR še-am ù] kaspam (KÛ.BABBAR-am) 2) a-na hubul[lim UR5.RA id-di]in 3) a-na 1 GUR:E [1 paršikat 4 ša]še'am (ŠE) šibtam (MÁŠ) 4) i-le-eq-qé 5) šum-ma kapsam (KÛ.BABBAR) a-na hubul [lim (UR5.RA)id-di-in 6) a-na 1 šiḡil(GÌN) kas[p]im (KÛ.BABBAR)-im) 7) IGI.6GÁL 6 UTTET (ŠE) šibtam (MÁS-am) 8) i leeq- qé⁴⁶⁹

Çeviri madde 70: Eğer bir tüccar, arpa veya gümüşü faizli borç olarak verirse 1 GUR için 1 parşiktu+ 4 SA arpayı faiz olarak alacaktır. Eğer gümüşü borç olarak verirse, 1 şekel gümüşe 6 danenin 1/6 şekelini alacaktır⁴⁷⁰.

Faiz oranları bu kanunlarla sabitlenmiştir. Eğer borç veren kişi faiz oranını artırdığı takdirde bütün verdiğini kaybetmektedir. İlgili kanun maddeleri bunu açıklamaktadır:

Madde 89-90: 1) [šu]m-ma a-[wi]-lum 2) ša hu-bu-ul-la[m ir(?)-šu(?)]-ú 3)kapsam (Û.BABBAR) a-na tu-[ur-ri]im 4) la i-šu še-a-am [i]-šu 5) [ki]-ma ši-im-d[a-at]šarim(LUGAL) 6) [xx]a-na MÁŠ.BI(?) [x]x-ma 7) i-le-eq-qé 8) šum-ma tamkārum (DAM.GĀR) MÁ[Š xx]x 9) x x 1 GUR.[E x x] 10) [... ..] 11) IGI.6GÁL 6 uttet (ŠE) [xx]x 12) ú-wa-at-te-[er-ma] 14) ša iddi- nu i-te-[el-li]⁴⁷¹

Çeviri madde 89,90: Eğer faizli borcu olan bir adamın ödeyecek gümüşü (parası) yoksa arpası varsa, kralın emir ve kanunlarına göre faizini alacaktır. Eğer tüccar faizi, her Gur için [60] qu artırdıysa [veya] her şekel gümüş için 6 danenin 1/6 şekel'ini artırdıysa ve [onu da aldıysa] bütün ödünç verdiğini kaybedecektir⁴⁷².

Madde 73: (1) šum-ma tamkārum 2) DAM.GĀR še-am ù kapsam (KÛ.BABBAR-am) 2) a-na hubu- u-li-im id-di-in-ma 3)i-nu-ma a-na hubullim (UR5.RA) id-di-nu 4) kapsam (KÛ.BABBAR-am) i-na ab-ni-im ma-ti-tim 5) ù še-am i-na sūtım (GIŠ.BÁN) ma-ti-tim 6) id-di-in 7) ù i-nu-ma im-hu-ru 8) kasp (KÛ.BABBAR-am) i-na ab-ni-im ra-bi-tim 9) še-am i-na sūtım (GIŠ.BÁN) rabi- tim 10) im-hu-ur [tamkārum (DAM.GĀR) šu-ú] 11) i-na mi[ima ša id-di-nu(?)] 12) i-[te-el-li]⁴⁷³

⁴⁶⁹ Tosun ve Yalvaç 2002, 117.

⁴⁷⁰ Tosun ve Yalvaç 2002, 193.

⁴⁷¹ Tosun ve Yalvaç 2002, 139.

⁴⁷² Tosun ve Yalvaç 2002, 193.

⁴⁷³ Tosun ve Yalvaç 2002, 118.

Çeviri madde 73: Eğer bir tüccar, arpa ve gümüşü faiz karşılığında verirse, borç karşılığı verdiği zaman gümüşü eksik taş (ağırlık) ölçüsüyle ve arpayı eksik sutum ile verdiyse (fakat) geri aldığı zaman parayı büyük ağırlık ile arpayı büyük sutum ile aldıysa o tüccar, ne verdiyse kaybedecektir⁴⁷⁴.

Bu kanun maddesinden anlaşıldığına göre borç alırken ve verirken hilelerin yapıldığı ve Hammurabi'nin bunlara önlem aldığı anlaşılıyor.

Tanrı Şamaş'ın faiz oranı biraz daha düşüktü; bunu ticari bakımdan çok etkin olan Sippar'daki Şamaş'ın "vakıf hanımları" adına düzenlenmiş belgelerde bulmak mümkündür. Bazen de borçtan kararlaştırılmış olduğu gibi faiz alınmıyordu, bu durumda da alacaklının borçtan çıkar sağlama olanağına sahip olduğu görülmektedir⁴⁷⁵.

Asur kralı Asurbanipal'in kütüphanesinde bulunan, ancak erken Eski Babil dönemine dayanan, "ana İttuşu" serisinde, faizlere ilişkin ve belgelere yansıyan bir dizi deyim geçmektedir; burada örneğin "faiz getiriyor", "faiz getirmiyor", "faizden yoksun kaldı", "doğru faizi ekleyecektir", "tanrı Şamaş'ın faizi" "faiz arttı- azaldı", "faiz arpaninkine eşit oldu", vb. deyimler geçmektedir. Bunlar sözleşmelerde sağlanan olanakların çeşitliliğinin bir işaretidir⁴⁷⁶.

Ana İttuşu serisi Asur Nüshası III:

(1) *tuk[um-bi]ku-g[a la-ba-an-la-e] akk. [...]* (2) *KI.LAM[a]l-gin a-d[im] Akk. [...]* (3) *se ba-na-ab-ag-e* (4) *tukum-bi se la-ba-an-ag-[e] Akk.) [...]* (5) *mas 1.gur-se-ta-am Akk.) ši-[bat ..]* (6) *1(Pİ) (BAN)-se-ta-am Akk.) u-x[.]* (7) *ba-ab-dah-e Akk.) se-am i-[-şşa-ab]* (8) *tukum-bi ku-ga nu-un-la-e Akk.) sum-ma kasp[a la i-saq-qal]* (9) *se ba-ra-bal mu-bal-se Akk.) se-um it-ta-ba[l-ki-it]* (10) *se u mas-bi Akk.) i-na sat-t[i e-rib-ti]* (11) *an-na-ab-ag-e Akk. Se-am[u ši-bat-su i-ma-da-ad]* (12) *tukum-bi ku-ga a-gal sum-ma []* (13) *mas.1 ma-na XII.gin ku.babbar si-bat 1[mana XII seqel]* (14) *ba-ab-dah-e ka[s-pa i-sa-ab]* (15) *tukum-bi sum-ma* (16) *ku-ga la-ba-an-la-e []* (17) *1 gin.ku-bab[bar] [...]* (18) *1. gur-se-ta-[am] [...]* (19) *an-ag-[e] [..]*⁴⁷⁷

Çevirisi: Eğer gümüş tartamazsa, gündelik olarak ona arpa tartacaktır. Eğer arpa tartamazsa (Tartacak arpası yoksa) her Gur arpaya faiz olarak 10 Ban arpa

⁴⁷⁴ Tosun ve Yalvaç 2002, 193.

⁴⁷⁵ Klengel 2001, 95-96.

⁴⁷⁶ Klengel 2001, 95-96.

⁴⁷⁷ Tosun ve Yalvaç 2002, 47.

*ilave edecektir. Eğer gümüş tartamazsa, arpası da yoksa gelecek yılda arpa ve faizi sayacaktır. Eğer gümüş varsa, 1 mana 12 şekel gümüşü faiz olarak ilave edecektir. Eğer gümüş tartamazsa, 1 şekel gümüş için 1 Gur arpayı ölçecektir*⁴⁷⁸.

Bu maddelerden de görüldüğü gibi tefecilerden bir şekilde muhtaç olunup alınan faizli paraların geri ödenmesinde devlet tarafından birçok çeşitlilik sunulmaktadır.

Bu sırada da tarım ürünlerinin dalgalanan rayiçleri ile spekülasyon yapılabilirdi. Çünkü hasat zamanı bunların rayiç bedelleri düşer ve alacaklıya “o zamanki rayice göre” bir miktar geri verilmesi gerektiğinden doğal olarak bu miktar, başlangıçta borcun karşılığı olan gümüşün değerine denk gelenden büyük olurdu. O halde burada kararlaştırıldığı gibi borçtan faiz alınmasa bile kazanç sağlanabiliyordu ve buna literatürde bazen “örtülü verimlilik tefeciliği” denilmektedir⁴⁷⁹.

Yalnız “ana İttuşu”da da olsa, faizin önceden verilmiş olabileceğine, ayrıca “faizin faizi” terkinin gösterdiği üzere, mürekkep faiz usulünün de alışveriş münasebetlerinde yer aldığına ve bilhassa faiz nispetinin düşmesine ve para faizinin icabında hububat üzerinden hesabına ait kayıtlara bakarak bugünün banka ve borsa muamelelerinin birçok inceliklerine o zamandan vakıf olunduğu neticesine varılmıştır⁴⁸⁰.

I. 6. Eski Babil Döneminde Metallurji

Eski Babil Devri maden endüstrisi hakkında Mari mektuplarında kıymetli bilgiler vermektedir. I. Şamşi-Adad, Mari kralı yaptığı küçük oğlu Yasmah-Adad’a gönderdiği bir mektubunda şöyle demektedir:

Bakır madeni istihsaline gelince, mükemmel. Hamallar madeni on ile yirmi çift saatlik bir mesafeye taşıdıklarında büyüklerin, Uşmuların ve müfettişlerin çocuklarına madenin birikmesi için emir ver. Onlar yardımıyla pislikleri temizlesinler, iyice temizlendikten sonra madeni su ile yıkasınlar.

Şamşi-Adad’ın bahsettiği bu bakır ocağının yeri tespit edilememiştir. Fakat Karkamış kralı Aplahanda’nın Yasmah-Adad’a gönderdiği mektupta: “Ziranim’de çok bol bakır var” dedikten sonra, “ocakların genç adamlar tarafından Mari kralı için bekletildiğini ve madenin taşındığını söylemektedir.

⁴⁷⁸ Tosun ve Yalvaç 2002, 48

⁴⁷⁹ Klengel 2001, 99.

⁴⁸⁰ Bilgiç 1951, 340-347.

Bu mektuplar sayesinde Eski Babil Devri'nde Fırat nehrinin Anadolu toprakları üzerindeki mecrası bölgesindeki bakır ocaklarının işletildiği öğrenildiği gibi, halitasının da yapıldığını ve bronz eşyalar imal edildiği anlaşılmıştır. Çünkü bir vesikada Mari kralı Zimri- Lim'in memuru Yarim-Lim'e beyine şöyle demektedir: *Bronzu görmeye gittim, 3 günden beri imalat devam etmektedir. Bronz eşyaları bu gece göndereceğim*⁴⁸¹.

I. 7. Eski Babil Döneminde Dokumacılık

Eski Babil ekonomisinin en önemli unsurlarından biri dokumacılığı ve bu devirde yün çok kıymetli bir üründü. Pamuk henüz meçhul olduğu için kadınlar yün ipliği büküyorlar, boyuyorlar sonrada tezgahta dokuyorlardı. Keten ya da Katanu denilen ve kenevir liflerinden elde edilen keten kumaşlarda dokunuyordu. Ancak vesikalarda, içinde birçok tezgahlar bulunan ve kölelerin çalıştırıldığı bir fabrikasyon mal imaline dair henüz hiçbir kayıt yoktur⁴⁸².

Vesikalarda elbise ile kumaş ayrılmaz. Bunun nedeni, o zamanki giysilerin 4 metre uzunlukta bütün bir kumaştan oluşmasıdır. Herodotos o zamanki giyim şeklini; "Ketenden uzun bir gömlek giyerler, üstüne yünden bir tane daha geçirirler; omuzlarına küçük, beyaz bir aba atarlar" şeklinde tarif etmiştir⁴⁸³.

Sarayda hizmet gören ve karşılığında kısmen toprak verilen dokumacılar sarayın gereksinimini karşıladıkları gibi, dış satım içinde giysiler hazırlıyorlardı. Öncelikle de yün çok iyi nitelikte ise –örneğin ticaret malı olarak sözü edilen "lacivert taşı renginde dayanıklı yün" gibi- ya da hazırlanmış giysiler güzel boyanmışsa, Mezopotamya dışında çok rağbet görüyordu⁴⁸⁴.

Babillilerin dokuduğu erguvan rengindeki kumaşlar Mısır, Suriye, Elam ve Anadolu saraylarında çok rağbette idi. Eski Babil devrinde en önemli tekstil endüstrisi merkezlerinden biri de Sippar idi. Hammurabi'nin 34. senesine ait bir vesikada keçi kılı dokuyan 20 işçinin gönderilmesi istenmektedir. Keçi kılından bilhassa çöl sakinlerinin kullandığı çadır bezleri veya çuha dokunuyordu⁴⁸⁵.

⁴⁸¹ Kinal 1983, 167.

⁴⁸² Klengel 2001, 166.

⁴⁸³ Herodotos, 78.

⁴⁸⁴ Klengel 2001, 166.

⁴⁸⁵ Kinal 1983, 164.

I. 8. Eski Babil Döneminde Balıkçılık

Balıkçılık Eski Babil devrinde önemini muhafaza etmiştir. Hammurabi'nin oğlu Şamşu-İlunai Sippar şehri valisine gönderdiği emirnamede şöyle denilmektedir:

Bana bildirdiğine göre, balıkçı kayıkları Rabim ve Şamkarim'e kadar giderek balık tutuyorlarmış. Saray kapısından bir zaptiyeyi oraya gönderiyorum. Yanına vardığında Rabim ve Şamkarim'de bulunan balıkçıları geri çağır ve bir daha balıkçıları oraya gönderme⁴⁸⁶.

Eski Babil devrinde balıkçılar vergilerini aynı (zutu) olarak bir balık tüccarına veriyorlardı, o da toplanan balıkları süratle nehir yolundan Larsa'daki balık pazarına sevk ediyor ve satıyordu. Örneğin Larsa'lı tüccar Şamaş-Buballit'in oğlu Şep-Sin, Larsa kralı Rim-Sin zamanından Şamşu-İluna devrine kadar Larsa'daki balık ticaretini yöneten bir "vakil tamgari" idi⁴⁸⁷.

Çok sayıda belge, Larsa'daki krallık yönetiminin elinde büyük miktarlarda balık bulunduğunu göstermektedir. Yönetimin bunu hem deniz balıkçılığının, hem de nehir ve kanallardaki balıkçılığın üzerinde bir tür devlet tekeli oluşturmasına borçlu olduğu anlaşılmıştır. Saraya ait balıklar, başlıca vergi ve hizmet yükümlülüklerinden geliyordu; kral tarafından toprak verilen kişiler arasında balıkçılar da vardır. Bunlar ya belirli sayıda ya da gümüşle ifade edilen bir miktarda balık vermekle yükümlü kılınyorlardı⁴⁸⁸.

Kral Samsuiluna'nın hükümdarlık döneminden kalma bir listede yaklaşık 15000 adet balıkla, 17 değişik balık türü görülmektedir; bunlar Samsuiluna'nın 6. yılında Şep-Sin isimli birine ½ mina ve 3 şekel gümüş karşılığında satılmıştı. Saray, balıkların büyük bölümünü, karşılığını gümüş olarak ödeyen kişilere satıyordu. Avlanmış balıkların, özellikle aşırı sıcaklığın hüküm sürdüğü güney Irak iklim koşullarında çok çabuk bozulması yönetimi bu yola zorluyordu. Kurutmak bile bir çözüm olamazdı, çünkü saray bu durumda bile kendi gereksinimini çok aşan balık miktarlarını değerlendiremezdi. Böylece balıklar tüketime sunuluyor ve saray karşılığını bozulmayan ve rahat taşınabilen bir bedelle, yani gümüşle alıyordu. Sarayın

⁴⁸⁶ Kinal 1983, 166.

⁴⁸⁷ Kinal 1983, 166.

⁴⁸⁸ Klengel 2001, 164.

görevlileri balıkçılardan vergileri topluyor ve sonra balıkları, vergi yükümlüsüne, biçilenden daha yüksek bir fiyatla satıyorlardı⁴⁸⁹.

Balıkçıdan tüketiciye giden yol, balıkların doğrudan satıcıya verilmesi ve onun da, saraya borçlanılan verginin üçte birini gümüş olarak ödemesiyle daha da kısaltılıyordu. Saray, ödemenin gümüşle yapılmasına çok önem veriyordu, çünkü gümüş, uzak ülkelerle yapılan ticarete önemli bir ödeme aracı idi ve hammadde ve lüks malların dışalımını oldukça kolaylaştırıyordu⁴⁹⁰.

II. Orta Babil Dönemi

(Kaslar veya Kassitler Devleti)

Hammurabi'den sonra iç isyanlar ve dışarıdan gelen Kassit saldırıları yüzünden Babil fazla uzun ömürlü olmamış ve Hititlerin de bu ülkede uzun süre kalamayışlarından doğan boşluktan yararlanan Kaslar (Kassitler), Babil topraklarına hakim oldular. Kassitlerin bu bölgedeki egemenlikleri M.Ö. 12. yüzyıla kadar devam etmiştir. Kral listelerine göre, Babil ve çevresinde Kassit Sülalesi'nden, Gandaş, Agum, Kaştiliaş ve Karaindaş gibi adlar taşıyan 36 kral hüküm sürmüştür⁴⁹¹. Kassit egemenliğinin en çarpıcı özelliği, hanedanlığın uzun sürmüş olmasıdır. Babil'de hiç tahta geçmemiş Kassit liderlerini de içeren Babil Kral Listesi'nde hanedanlığın süresi "578 yıl 9 ay" olarak verilmişse de, bu hanedanlık orada yaklaşık dört yüz yıl (1530-1155) iktidarda kalmıştır⁴⁹². Bu devirde Mezopotamya'da, edebiyat din ve idari sahalarda ilerlemeler görünmektedir⁴⁹³.

El-Amarna yerleşmesinde bulunan, kil üstüne Akadca yazılmış büyük bir mektup koleksiyonu Mısır krallarından III. Amenofis'in son yıllarına, Akhenaton'un saltanat döneminin tamamına ve onun bazı haleflerinin hükümdarlık yıllarına tarihlenir. Amarna mektupları, geniş uluslar arası açıdan önemli bir devlet olarak Babil'le ilgili bilgiler vermektedir⁴⁹⁴.

Kaslar devrine ait vesikaların büyük bölümü Nippur (bugünkü Nuffaf) şehrinde 1889-1900 yıllarındaki kazılarda bulunmuştur. Bunlar Akkadca olup bugüne kadar

⁴⁸⁹ Klengel 2001, 164.

⁴⁹⁰ Klengel 2001, 164.

⁴⁹¹ Balkan, 1948, 723-725. ; Köroğlu 2006, 118.

⁴⁹² Balkan 1948, 723-725. ; Kuhrt 2009(a), 439.

⁴⁹³ Kinal 1943, 100.

⁴⁹⁴ Kuhrt 2009(a), 444-445.

takriben 600 kadarı neşredilmiştir. Bu belgelerin Nippur'un büyük valisinin (guenna) sarayına ait arşivde buldukları anlaşılmaktadır⁴⁹⁵.

Vesikaların en önemli olanları Nippur eyaletinin idaresine dair hesap vesikalarıdır. Sayısı pek az olan, hukuki vesikalar mobil eşya köle alım satımına aittir. Önemli bir bölümü de idari mektuplardır⁴⁹⁶.

Kassitlerin baskıcı olmayan liberal bir iç politika izlemişlerdir. Daha önce ülkeyi yöneten ve daha ünlü olan Akkad ve Eski Babil krallarına kıyasla Sümer'i daha iyi yönetmişlerdir. Hammurabi'nin ölümünden kısa bir süre sonra kayıtlarda görülen "Deniz Kavimleri" hanedanlığının Irak'ın en güneyindeki bataklık alanla kıyı şeridini denetim altında tuttuğu, dolayısıyla kuzeye uzanan bölgeyle Basra Körfezi arasında, Güney Arabistan (Umman'dan bakır) ve İndus vadisiyle eskiden yapılan kazançlı ticaret yollarını kestiği bilinmektedir⁴⁹⁷. Bu durumun ciddi ekonomik yansımaları olmuştur. Deniz Sülalesi topraklarının Kassitler tarafından ele geçirilmesi yaklaşık M.Ö. 1460'da sonuçlanmış ve bundan sonra Babil Ülkesi'nin tümü tek bir politik birim olarak işlemeye başlamıştır. Kassit egemenliği altında Sümer kent devletlerinin eski ayrılıkçı politikaları nötralize edilmiştir. Daha sonra gelen Kassit krallarının büyük inşaat girişimleri ile bu eski merkezlere gösterdikleri özen, birleşimi isteklendirici unsur olmuştur⁴⁹⁸.

Bu dönemde önemli bir güç olarak Hurrilerle karşılaşılır. Hurrilerin kökenleriyle ilgili kesin bilgi yoktur ama Eski Babil Dönemi sonlarında bütün kuzey Mezopotamya'da adları geçmektedir. Konuştukları dil itibariyle filolojik bakımdan Asya kökenli kabul edilen bir kavimdir⁴⁹⁹. Bu dönemde bir takım ufak Hurri devletlerinin var olduğu bilinmektedir. Bu devletler M.Ö. 1500 dolaylarında bir araya getirilerek yeni Mitanni Krallığı'nı oluşturmuşlardı. Hakkında çok az belge bulunan bu krallıkta, halkın ağırlıkla Hurrilerden oluşmasına karşın baştakilerin Mitra, Varuna ve İndra gibi eski Hindu veya Veda tanrılarına tapan Hint-Avrupa kökenli kişiler olduğu düşünülmüştür⁵⁰⁰.

⁴⁹⁵ Balkan 1943, 46.

⁴⁹⁶ Balkan 1943, 47.

⁴⁹⁷ Kuhrt 2009(a), 436.

⁴⁹⁸ Oates 2004, 91.

⁴⁹⁹ Alpman 1982, 283.

⁵⁰⁰ Oates 2004, 92

M.Ö. 15. ve 14. yüzyılın büyük bir bölümünde Mitanni Devleti, daha sonra Asur Devleti olacak bölgeyi de içine alarak, Akdeniz'den Zağros'a kadar uzanmaktaydı. Çağdaşı Kassitler gibi Mitanni devleti, binicilik ve iki tekerlekli arabalarının kullanımı gibi yeni askeri taktikler kullanarak güçlenmişlerdir. Mezopotamya tarihinde Hurrilerin oynadığı en büyük rol, bu kültürün Hitit, Filistin ve Fenike toplumlarına ve dolaylı olarak da Yunan ve batı dünyasına iletilmesindeki aracılıklarıdır⁵⁰¹.

Kuzey Mezopotamya'da Mitanni Krallığı'nın zayıflaması, önceleri Kasların bu yönde yayılmalarını sağlamışsa da, aynı bölgeyi kontrol eden Orta Asur Krallığı, Babil merkezli Kas yayılmasına karşı yeni bir tehdit oluşturmuştur. Kısa zamanda kuzeyde kontrolü ele geçiren Asur kralları Babil'e saldırmışlar ve hazineleri Asur'a getirmişlerdir. Orta Asur Krallığı'nın Babil üzerindeki hakimiyeti uzun sürmemiştir. Güney Mezopotamya'daki Kas hakimiyetine asıl son verenler, Güneydoğu'dan gelen Elamlar olmuştur. Elam orduları M.Ö. 1155 yılında, Babil ve çevresini ele geçirerek, her tarafı talan etmişlerdir. Daha sonra Elam krahı, bölgenin denetimini Elamlı bir valiye bırakarak, birçok ganimetle birlikte başkenti Susaya dönmüştür⁵⁰².

Güney Mezopotamya'da Kassit egemenliği sonrasında uzun bir süre siyasi iktidar sağlanamamıştır. Babil kronikleri kentin M.Ö. 8. yüzyılda Asur egemenliğine geçişine kadar Babil, Kalde ve Asur kökenli krallar tarafından yönetildiğini ve krallığın sık sık el değiştiğini kaydetmektedir⁵⁰³.

II. 1. Orta Babil Döneminde Ekonomik Yapılanma

Kaslar döneminde bütün Güney Mezopotamya tek bir yönetim altında toplanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla köklü geleneklere sahip şehir devletleri iç işlerinde serbest, dış ilişkilerde Kas krallarına bağımlı olmak şartıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir⁵⁰⁴.

Arkeolojik bulgular ve diğer belgeler Babil'in 14. yüzyıldaki servetiyle nüfuzunu gözler önüne koymuştur. "Deniz Ülkesi" 15. yüzyılda ülkeye katılmış ve Körfez'e giden ticaret yolları yeniden açılmıştı. Danimarkalıların 1960'larda yaptığı kazılar boyunca Kassit Dönemi'ne tarihlenebilen Bahreyn'de gelişmekte olan bir ticari yerleşimle kaleyi gün ışığına çıkardı. Nippur metinlerinden bazıları ve Bahreyn'deki

⁵⁰¹ Oates 2004, 92.

⁵⁰² Memiş 2007, 136.

⁵⁰³ Köroğlu 2006, 197.

⁵⁰⁴ Memiş 2007, 135.

arkeolojik kalıntılar Körfez bölgesinin Bahreyn'e kadar uzanan kesiminin doğrudan Kassit krallarının egemenliği altında olduğunu göstermiştir⁵⁰⁵.

Bu dönemde bulunan tabletlerden, Nippur eyaletinin başında olan bir valinin (guenna) yönetiminde son derece merkezileşmiş bir idare olduğu anlaşılmıştır. Vali, hasadın, hayvan ürünlerinin toplanmasıyla meşgul olan bir tarım örgütünün başıydı. Ürünler kurumların bağımlılığına tayin olarak dağıtılıyor ve miktarları alıcının hiyerarşi içerisindeki konumunu belirliyordu⁵⁰⁶.

Alıcılar arasında idareciler, kült yetkilileri, askerler ve işçiler vardı. Vali aynı zamanda Nippur'un tanrısı Enlil'in yüksek rahibi de olabiliyordu. Enlil tapınağı görünüşe bakılırsa bu dönemin en önemli kurumlarından biriydi ve varlıkları üzerindeki kontrolü Nippur valisinin kraldan sonra ikinci adam olmasını sağlıyordu. Tapınak örgütü işgücü karşılığında kredi ve avans veriyordu⁵⁰⁷.

Araştırmalar, bu devirde mabedin hiçbir toprak mülkiyetine sahip bulunmadığını bütün ihtiyaçlarının devlet eliyle tedarik edildiğini göstermiştir⁵⁰⁸.

II. 2. Orta Babil Döneminde Vergiler

Devlet her çeşit toprak mahsullerinden bir miktar vergi almaktadır. Ayrıca yün, deri ve yağdan da vergi alınmaktadır. Hububattan alınan vergiler şunlardır:

a. *şibşu*; bütün mahsulün 1/3 ünden ibarettir. Ferdi bir vergidir. Tımarın nevine göre bazen mülk sahibi bundan muaf tutulabilir.

b. *miks*; nispeten küçük bir miktardır. Bunun kimden alındığı pek belli değilse de guenna (Nippur'un büyük valisi) kararı ile bundan muafiyet mümkün olduğunu biliyoruz. Bu da ferdidir.

c. *abull*; bu vergi sadece şehirlerden alınmakta olsa gerektir. Şehirlere alış verişi için gelenlerden tahsil olunmaktadır. Bundan başka merkezi depolara zahire yatıranlardan nakliye, torba ve ardiye ücreti olarak birçok kesintiler daha vardır⁵⁰⁹.

⁵⁰⁵ Kuhrt 2009(a), 446.

⁵⁰⁶ Mierop 2006, 208

⁵⁰⁷ Mierop 2006, 208.

⁵⁰⁸ Balkan 1943, 48.

⁵⁰⁹ Balkan 1943, 45-55

II. 3. Orta Babil Döneminde Ticaret

Mısır'daki Amarna arşivinde ele geçen mektuplar, Amarna Çağı'nda (M.Ö. 1400-1350) Babil ile Mısır arasında diplomatik ve ticari ilişkiler olduğunu göstermektedir. Bölgenin zengin tüccarlarının bu dönemde Suriye, Doğu Akdeniz Bölgesi, Anadolu ve Mısır ile yoğun ticaret ilişkisi içerisinde oldukları anlaşılmaktadır⁵¹⁰.

Babil bu dönemde Doğu'dan gelen malların Fırat üzerinden Batı dünyasına ve Mısır'a aktarılmasında aracı rolü üstlenmiş bulunuyordu. Ünlü tekstil ürünleri yanında, savaş arabası için yetiştirilmiş iyi cins atlar, zümrüt, akik, lapislazuli gibi değerli taşlar Mısır'a gönderilmekte, karşılığında altın ve başka ürünler alınmaktaydı. Babil ve Dur-Kurigalzu kazıları, cam ve fayans süs eşyalarının bu dönemde günlük hayata girdiğini göstermiştir. Ticaret sayesinde zenginleşen Kas kralları, Ur, Uruk, Eridu, gibi Sümer kentlerinde pek çok kutsal merkezi tamir ettirdikleri gibi, yenileri de inşa etmişlerdir⁵¹¹.

Kas krallarından I. Kurigalzu döneminde (yaklaşık 1390) Babil kentine Mısır'dan yüklü miktarda altın gelmekteydi. Aslında, bu dönemde normal alışveriş aracı olarak gümüşün yerine altın geçmiş gibi görünmektedir. Kurigalzu, Ur, Eridu ve Uruk da dahil olmak üzere birçok kentte, Mısır tarafından finanse edilen çok büyük bir inşaat programı başlattı. Ayrıca bugünkü Bağdat yakınlarında yeni kurulan tahkimatlı Dur-Kurigalzu kentinin yapımı için de bolca Mısır altını harcanmıştır⁵¹².

Bu dönemde Diyala üzerinden Babil'i İran yaylası ve ötesine bağlayan, Afganistan'ın kuzey doğusunda Badahşan'dan çıkarılan lacivert taşını Babil'e ulaştıran yolların savunulmasına Kassit kralları çok önem vermişlerdir. Üstün değer verilen "hakiki" lacivert taşı (buna "dağdan gelen lacivert taşı" adı verilirdi, öteki ise bir tür cam olan "kireç ocağının lacivert taşıydı.") Babil krallarının Mısır'a, bazen hatırı sayılır parçalar halinde gönderdikleri armağanlardan biriydi. Diyala yolunun stratejik önemi, Kassitlerin yeni kurulan Dur-Kurigalzu şehriyle birlikte komşu Asur ve Elam'a karşı özenle korumalarından anlaşılmaktadır⁵¹³.

⁵¹⁰ Memiş 2007, 135. ; Köroğlu 2006, 119.

⁵¹¹ Memiş 2007, 135. ; Köroğlu 2006, 119.

⁵¹² Oates 2004, 94.

⁵¹³ Kuhrt 2009(a), 447.

Mısır'dan gelen altına karşılık Babil'den atlar, arabalar ve lapislazuli (lacivert taşı); ayrıca gümüş, bronz, fildişi, abanoz ve diğer değerli ahşaptan yapılmış eşyalar, kumaşlar ve yağ gönderilmiştir⁵¹⁴.

Kasların at yetiştirmede çok başarılıdır. Hitit Kralı III. Hattuşilinin, Kas Kralı II. Kadaşman-Enlil'e yazdığı bir mektupta, "Babil Ülkesi'nde samandan çok at var" demekte ve Babil'den "iyi atlar" istemektedir⁵¹⁵.

Eski Babil devrinde batıya gitmek için takip edilen eski yolun, yani Fırat mecrasının takip edilmiş olması düşünülmektedir. Böylece Mari'ye ulaştıktan sonra, Filistin'e gitmek için ya Humus üzerinden veya Karkamış'a kadar çıktıktan sonra güneye inerek Hamat üzerinden Sumur-Gubla (Byblos)- Dimaşka (Dımışk-Şam)- Urusalim (Yerusalem-Kudüs) ve nihayet Gaza (Gazze) yolunu takip etmiş oldukları saptanmıştır. Bütün bu küçük şehir beylerinden Mısır krallarına gelen mektuplarda kervanlardan veya düşman askerlerinin gelmesinden bahsedilmektedir. Bir Babil kervanını Hamat valisi Biriavaza'nın yağmalattığı öğrenilmiştir⁵¹⁶.

Suriye Filistin'de o devirde de büyük ve kuvvetli bir devlet yoktu, bilakis birçok küçük şehir devletleri vardı. Bunlar hangi büyük kral kuvvetli ise onun tarafını tutarlardı, diğerlerine zarar vermek için de ellerinden geleni yaparlardı. Babil kervanları bunlar tarafından bazen soyguna uğramıştır. İki ülke arasında çok defa altın, gümüş veya kıymetli taşlar gibi zengin hediyeler gönderilirdi. Amarna'daki Babil mektuplarında Mısır'dan Babil'e gönderilen altınların tutarı 82 minedir ki, bu toptan 393 kilo 60 gram altın etmektedir. Bu miktara III. Amenofis'in nişan hediyesi olarak gönderdiği altın ve gümüş kakmalı mobilyalar dahil değildir⁵¹⁷.

Babil etkisi 14. yüzyılda azalmadan sürmekteydi. Ülkenin uzak yol ticaretindeki etkili rolü, altının (gümüş yerine) Kassit döneminde ilk kez bir süreliğine ticari işlemlerde standartlaşmasına yol açmıştır⁵¹⁸.

Eski Dilmun'dan (Bahreyn) gelen kanıtlar, Yunanistan'ın Thebai kentinde bulunmuş olan, lacivert taşından yapılmış iri ve biçimli Kassit mühürleri ile Dur-

⁵¹⁴ Oates 2004, 95.

⁵¹⁵ Oates 2004, 95.

⁵¹⁶ Kmal 1965, 180.

⁵¹⁷ Kmal 1965, 180.

⁵¹⁸ Kuhrt 2009(a), 449. ; Oates 2004, 96.

Kurigalzu'da gün ışığına çıkarılan öküzlük derisi şeklindeki Miken işi bakır külçe, Babil'in bağlı olduğu ticari ve siyasal ağına yansıtılmaktadır⁵¹⁹.

Bu dönemde bir takım zengin veya soylu kişilerin evlerinde bütün aile efradı ile birlikte çalışan dokumacılar, marangoz, demirci, değirmenci, biracı, yağ sıkıcı vesaire gibi her meslekten oluşan kimseler vardır. Bunların yanında özel olarak, gördükleri işlere mukabil bir ücret alan demirci, marangoz, arabacı, gemici gibi kimselerde vardır. Ayrıca devlet veya bittu'nun (tımara manasında ev, ticarethane) sürülerine nezaret eden çobanlar vardır⁵²⁰.

III. Yeni Babil Devleti

Güney Mezopotamya'da yaklaşık M.Ö. 900 yılından M.Ö. 539 yılına kadar geçen dönemi birkaç evreye ayrılmıştır: 9. yüzyılın büyük bölümü, bir iyileşme veya istikrar dönemidir; 9. yüzyıl sonlarıyla 8. yüzyılın çoğuna Asur istilası ve fethiyle sona eren şiddetli siyasal çalkantılar damgasını vurmuştur; 7. yüzyılın büyük bölümünde Babil, Asur egemenliğindeydi ta ki Nabopolassar (626-605) ülkeyi özgürlüğüne kavuşturup Yeni Babil İmparatorluğunu kurana; son olarak, 605-539 yılları arasında Babil, son kralı Nabonidus'un Pers kralı Büyük Kyros karşısında yenilgiye uğramasına kadar, Asur ile boy ölçüşebilecek bir imparatorluğa sahipti. 9. ve 7. yüzyıllar arasındaki dönemde, toplumsal ve ekonomik olaylarla ilgili çağdaş belgeler, sayıca azdır⁵²¹.

Babil kral listelerinin XI. Babil Sülalesi olarak isimlendirdikleri Yeni Babil Krallığı'na "Kalde Devleti" de denir. Oysa Babilliler ile Kaldeliler aslında ayrı birer kavimdirler. Babilliler, uzak geçmişten beri Babil'de yerleşmiş Sami Amurrulu aileler ile Kaslar gibi Güney Mezopotamya'yı istila eden çeşitli kabilelerin birbiriyle karışmasından meydana gelmiş melez bir kavim idiler. III. Salmanassar'dan (M.Ö. 854-824) itibaren Asur vesikalarında bu kabilelerin oturduğu Babil'in güneyindeki topraklara Kalde memleketi denilmektedir. Salmanassar'ın bir boğa üzerindeki kitabesinde şöyle denilmektedir:

Babil'e sefere gittim, Babil, Borsippa ve Kutha'da kurban kestim. Sonra aşığıya Kalde memleketine indim. Onların şehirlerini zapt ettim. Acısu'ya (Basra

⁵¹⁹ Kuhrt 2009(a), 449. ; Oates 2004, 96.

⁵²⁰ Balkan 1943, 54.

⁵²¹ Kuhrt 2009(b), 257.

*Körfezi) kadar indim. Dakuri oğullarından Anidi'den ve Ukani oğlu Muşallim-Marduk'tan haraç aldım*⁵²².

Yeni Babil imparatorluğunun ömrü yüzyıldan kısa sürmüştür, M.Ö. 626-539 yılları arasında Babil medeniyetinin doruk noktasına ulaştığı devri temsil etmiştir⁵²³. M.Ö. 626'da Nabopolassar (Nabu-apla-uşur) Babil tahtına oturmuştur. Babil'i fethetmeden evvel "denizin ülkesi olan" körfez kıyılarını kapsayan bataklık bölgesinin hakimi idi. M.Ö. 612 yılında İranlı Medlilerle gerçekleştirdiği ittifak sayesinde Ninive'yi ele geçirerek yeni Asur İmparatorluğu'na son vermiştir. M.Ö. 610'da Asur kralının sığındığı Harran şehrinin alınması Babil hükümdarına Yakınoğu ile Akdeniz kıyısının ve daha sonra da Mısır'ın yolunu açtı. Nabopolassar, Asur İmparatorluğu'nun topraklarının büyük bölümünü kendi topraklarına dahil ederek, Babil krallığını bir imparatorluğa çevirmiştir⁵²⁴.

Asur'un ortadan kalkmasıyla Mezopotamya'da liderlik ikinci defa Babillilerin eline geçmiştir. II. Nabukadnezar (M.Ö. 605-562) Mısır üzerine yürümüştür. Nil deltasındaki kentleri yağmalayarak yeniden Mezopotamya'ya dönmüştür⁵²⁵.

Bu dönemde Babil durmadan zenginleşmiş gücün ve ihtişamın merkezi olmuştur. Babilliler bu dönemde Kudüs'ü almışlar ve Yuda Devleti'ne son vermişlerdir. Kudüs'ün büyük bölümü yıkılarak çok sayıda Yahudi'nin bu dönemde Babil'e sürülmüş olması söz konusudur⁵²⁶.

Ünlü Babil Aşma Bahçeleri'de bu dönemde yapılmıştır. Dünyanın yedi harikasından biri olarak yaygın bir ün kazanan Babil'in Aşma Bahçeleri'nin kimliği kesin olarak saptanamamıştır. II. Nabukadnezar zamanında yapıldığı anlaşılmaktadır. Nabukadnezar'ın antik yazarlar tarafından belirtilen yapıtları ile ilgili tanımları şunlardır:

"Sarayında, dağlar gibi şekillendirdiği ve üstlerine her türden ağacı diktiği taş tepeler vardı. Üstelik anavatanındaki alışkanlıkların özlemine çeken Med'li karısı için sözde asılı bir cennet kurmuştu ve bu sarayın içine, dağ manzarasını aynen kopya ettiği ve benzerliği tamamlamak için her tür ağacı diktiği çok yüksek taş teraslar

⁵²² Memiş 2007, 137-138.

⁵²³ Herodotos, 72.

⁵²⁴ Salvini 2006, 42.

⁵²⁵ Yıldırım 1996, 41. ; Memiş 2007, 141.

⁵²⁶ Yıldırım 1996, 41. ; Memiş 2007, 141.

dikerek, Asma Bahçeler denen yapıyı kurdu; çünkü Medya’da büyüyen karısı dağlık yerlere tutkundu”⁵²⁷.

II. Nabukadnezar tıpkı geçmişteki ünlü selefi Hammurabi gibi 43 yıl tahtta kaldı. Ona ait elimizde bulunan yegane tanımlamalar hükümdarlığının ilk bölümünde ordularını götürdüğü Batı bölgeleri kaynaklıdır. Tahta çıkışının 18. yılında, Wadi Brisa’daki Bekaa vadisinde, kendisini düşmanlarını temsil eden bir aslana karşı dövüşürken, sonra da bir sedir ağacını devirirken, başka bir deyişle kendisini kahraman olarak gösteren ilk tasvirini bırakmıştır. Tarlayı kaplayan metin, Babil’deki binalar için Lübnan’dan getirilen sedirlerin geçmesi amacıyla bir yol yapıldığını belirtmektedir⁵²⁸.

II. Nabukadnezar Akdeniz’de, Mısır sınırıyla Suriye-Filistin kıyılarından İran’a kadar Yakınoğu’ya hakimdi. Güneybatı’da Mısır İmparatorluğu ile kuzeyde ve doğuda Med İmparatorluğu’nuda kontrol altında tutuyordu⁵²⁹.

Kralın en önemli askeri başarısı önce M.Ö. 597’de, sonra M.Ö. 587’de Kudüs’ün ele geçirilmesi ve yağma edilmesi oldu. Hammurabi’nin imparatorluğundan daha büyük topraklara sahipti ve saygınlığı Akkad kralı Sargon’un imparatorluğu ile karşılaştırılabilirdi⁵³⁰.

II. Nabukadnezar zamanında Kudüs’ten getirilen ganimetle beraber Yahuda Krallığı’nın entelektüel üst tabakasıyla uzman zanaatkarlarda getirilmiştir. Bu da şehrin gösterişini artırmıştır. Babili ve Babil ülkesini olası her türlü saldırıya karşı koruma endişesi, şehrin savunma mekanizmasını sağlamlaştırmaya itmiştir ve bu da mimarlarına görkemli yapılar ortaya koyma fırsatını sağlamıştır. Yazıtların önemli bir kısmı ön ayak olduğu inşaat işleri ile ilgilidir⁵³¹.

II. Nabukadnezar krallığın bütünlüğünü imparatorluğunun tüm önemli şahsiyetlerini -Babilli üst düzey memurlar ya da yabancı temsilcilerle yenilmiş ve sürgün edilmiş hükümdarlar- etrafına toplayarak sağlamış ve muhafaza etmiştir. Birçok yapım belgesi ve “Nabukadnezar’ın devlet takvimi” adıyla bilinen bir prizma Akdeniz kıyısındaki şehirlerin krallarının (Tyros, Gazze, Sidon, Arvad, Aşdod) resmi törenlere katıldıklarını belirtmiştir. Sarayda bulunan idari tabletler de tayınlarını alan

⁵²⁷ Clayton ve Price 1998, 38-42.

⁵²⁸ Salvini 2006, 47.

⁵²⁹ Salvini 2006, 43.

⁵³⁰ Salvini 2006, 43.

⁵³¹ Salvini 2006, 49.

yabancıların varlıklarını doğrulamıştır –haraç ödeyenler, diplomatlar, yardımcı topluluklar ya da tacirler: Yahuda kraliyet ailesi, Aşkalonlu bir prens, kimi Mısırlılar (bunların bir kısmı Fırat rıhtımlarına demir atan ve lüks eşyaları getiren denizcilerdir), Elamlılar, Kıbrıslılar, Lidyalılar, Medler ve Persler⁵³².

Nabukadnezar'ın son yılları ve ölümü hakkında yeterince bilgi yoktur. Kendisinden sonra iktidara gelen Amel-Marduk (Evil-Merodak) ve Neriglissar (Nergal-Şarra-Ussur) adlı iki kral toplam dört yıl hüküm sürmüş güçsüz krallardır (M.Ö. 559-555)⁵³³.

Yeni Babil devletinin son kralı Nabonidus (Nabonid), siyasi faaliyetlerinden çok, dindar ve gizemli kişiliği ile tanınmıştır. M.Ö. 555-539 yılları arasında hüküm süren bu kral, aslında kraliyet ailesinden gelmiyordu. Harran'da kendisini tanrı Sin'e adanmış olan Adda-Guppi adlı bir kadının oğluydu. O da annesi gibi Sin kültürüne çok bağlıydı. Bu yüzden Harran'daki Sin tapınağını tamir ettirip buraya zengin hediyeler sunmuştur. Babil'in bu son kralının saltanatı fazla uzun sürmemiştir. İran'da Med'lerin yerini alan Persler bir süre sonra kralları Kyros'un yönetiminde Babil'i ele geçirerek (M.Ö. 539) ve tüm Mezopotamya'ya egemen olacaktır. Bu arada Pers kralı Kyros, yaklaşık 50 yıldan beri Babil'de esaret hayatı yaşayan Yahudileri hürriyetlerine kavuşturacaktır⁵³⁴.

III. 1. Yeni Babil Döneminde Ekonomik Hayat ve Ticaret

Yeni Babil Dönemi, Mezopotamya'da temeli tarıma dayanan on iki yüzyıllık büyük bir ekonomik refah dönemini başlattı. Yüzlerce yıl boyunca süren yıkıcı savaşlardan sonra barışa kavuşulması sulama sisteminin genişletilebilmesini sağladı ve tüm kırsal kesimi kapsayan bir kanal ağı inşa edildi. Artık geniş topraklarda ekim yapılabiliyordu⁵³⁵.

İş gücünü arttırmak amacıyla Yeni Babil kralları sürgün uygulamalarıyla pek çok kişiyi Babil'e yerleştirmişlerdir. Bu da içsel kolonileştirme politikası izlendiğini, zorunlu işgücü kullanılarak devlet içerisindeki toprakların geliştirildiği şeklinde yorumlanmıştır⁵³⁶.

⁵³² Salvini 2006, 49-50.

⁵³³ Memiş 2007, 141.

⁵³⁴ Memiş 2007, 142.

⁵³⁵ Mierop 2006, 321.

⁵³⁶ Mierop 2006, 321.

Pek çok tapınak, tarlaları, meyve bahçeleri ve sürüleri olan, büyük ve kendine yeterli tarım mülklerine sahipti. Zenginliklerinin büyük bölümü toprakları ya da başka gelir kaynakları bulunan ve tapınak mülklerine yakın yerlerde yaşayanların ödedikleri vergilerden (“ondalık”) geliyordu⁵³⁷.

Rakam kesin olarak %10 olmasa da kral da dahil olmak üzere herkes tarlalardan, meyve bahçelerinden, sığırlardan vb. kaynaklardan elde ettikleri karın bir kısmını tapınağa vermek zorundaydı. Bunlar aynı olarak ya da gümüşle ödeniyor ve özel yetkililerce toplanıyordu. Bu ödemeyi yapmayanlar tefecilerden borç almak ya da çocuklarını köle olarak tapınağa vermek zorundaydılar⁵³⁸.

Ücretli işgücü az olduğundan, alt seviyedeki işlerin yapılmasında kölelerden faydalanılıyordu. Köleler genelde kralın tapınaklara verdiği savaş esirleriydi. Ama tapınak topraklarının büyük bölümü, karşılığında kira olarak hasadın bir bölümünü vermeleri şartıyla kendilerine arazi verilmiş köle olmayan işçilerce sürülüyordu. Saray ve özel toprak sahipleri mülklerinde aynı düzenlemeyi uyguluyorlardı. Gerektiğinde tohum, tahıl, alet ve koşum hayvanları veriyorlar ve böylece çiftçilerin toprağa fazla yatırım yapmalarına gerek kalmıyordu. Ama izin almadan ayrılmaları yasaktı; kaçaklar tutuklanıp, zincirlenerek iade ediliyorlardı⁵³⁹.

Hem Babil içinde hem de imparatorluğun diğer bölgeleriyle ve yurt dışıyla büyük bir mal takası vardır. Kanallar sayesinde tarım ürünleri gemilerle kolayca nakledilebiliyordu ve pek çok belge de arpa, hurma ve diğer kalemelerin nakliyatı kaydedilmiştir. Bu gibi girişimler Babil'deki Egibi evi gibi ticaret evlerince finanse ediliyordu. Mevduat topluyor, borç veriyor, müşterilerinin borçlarını ödüyor ve kredi vererek, bedeli gelecekte ödenmek üzere mal alınabilmesini sağlıyorlardı. Aile tarım ürünleri ticaretindeki büyük başarısı sayesinde geniş topraklar almış ve tüyelerinden bazıları Babil'in önde gelen yetkilileri arasına girmişlerdir⁵⁴⁰.

Egibi şirketi sarayla ilişki içindeydi. Kurucusu Bel-eter Egibi, yaklaşık M.Ö. 690'dan itibaren faaliyetliydi. M.Ö. 689'da Babil'in yıkılışından sonra yeniden yapılanma çalışmalarına yardımcı oldu ve bu vesile ile zengin oldu. Firma, M.Ö. 581

⁵³⁷ Mierop 2006, 322.

⁵³⁸ Mierop 2006, 322.

⁵³⁹ Mierop 2006, 322.

⁵⁴⁰ Mierop 2006, 321.

yılından itibaren bankacılık işlevi görmeye başlamış ve işlemler, özellikle ödünç verilen paralar sayesinde gelişmiş ve zenginleşmiştir⁵⁴¹.

Kentlerde seyyar satıcılar tuz, bira, pişirme gereçleri vb. satıyorlardı. İmparatorluğu bölgeleri arasında ve imparatorluk ötesindeki ülkelerle uzun mesafeli ticaret yapıyordu: Mısır, Kıbrıs, Anadolu, Suriye, Filistin, Babil ve batı İran demir, bakır, kalay, lapis lazuli, kumaş ve kumaş imalatı ürünleri (natron, boya vb.), şarap, bal ve baharat gibi malların büyük miktarlarda takas edildiği bir dünya oluşturuyorlardı. Tacirler saraya ve tapınaklara bağlı ya da bağımsız olarak çalışabiliyorlardı. Siyasi sınırlar işlerini etkilemiyordu ve Pers'ler Babil'i fethettiklerinde Egibi evi işlerini kesintisiz sürdürebildi⁵⁴².

Uzaklardan deniz ve kara yoluyla birçok mal getiriliyordu. Arkeolojik kazılarda mezarlardan çok sayıda mücevher çıkmıştır: Altın, gümüş ve değerli taşlı kolyeler. Bu taşlar arasında çeşit çeşit akik, balgam taşı, lacivert taşı, kaya kristali ve turkuvaz vardı. Bunlardan hiçbiri hammadde sahibi olmayan Mezopotamya'dan gelmiyordu, hepsi ithal ediliyordu⁵⁴³.

Önemli işlemlerde –ticari sözleşmeler ya da hukuki eylemler- değiş tokuş aracı olarak külçe şeklinde gümüş kullanılıyordu. II. Nabukadnezar'ın hükümdarlığı süresince henüz para birimlerine geçilmemişti ama saray gümüşün değerini kontrol ediyordu. Bu sonuncusunun ödemelerde geçerli olan resmi değeri ise müsaade edilen 1/8 alaşıma 7/8 saf gümüştü⁵⁴⁴.

Gümüş eşyalar daha saf bir metalden yapılıyordu. Külçeler, onlara kanun tarafından korunmuş resmi bir geçerlik sağlayan ve kuyumcular tarafından basılan bir mühür taşıyorlardı. Uygulamaya gelince, büyük miktardaki değerli madenler büyük tapınaklarda ve sarayda saklanıyordu ve bunlarla ilgili işlemleri gören belirli kuyumcular vardı⁵⁴⁵.

Bu geniş çaplı ekonomik faaliyet ayrıntılı bir muhasebe gerektiriyordu; Yeni Babil dönemi Babil'in III. Ur Dönemi'nden sonra günümüze en çok sayıda belgenin ulaştığı dönemlerdir. Yaklaşık 15000 adet tablet yayınlanmıştır. Belgelerin tümü

⁵⁴¹ Salvini 2006, 61-62.

⁵⁴² Mierop 2006, 321-322.

⁵⁴³ Salvini 2006, 62.

⁵⁴⁴ Salvini 2006, 62.

⁵⁴⁵ Salvini 2006, 62.

neredeysse tapınak ve özel arşiv kökenlidir. Dolayısıyla sarayın ekonomideki rolü doğrudan belgelenmemiştir⁵⁴⁶.

Yeni Babil döneminde gerçekleştirilmiş ve özellikle Şuanna semtinde bulunan birçok imar alanının satış sözleşmesi mevcuttur. Çoğu zaman bir mirasın paylaşımından kaynaklanan parsellerin bölünmesi, büyük mülklerin fiyatlarının da hatırı sayılır düzeyde olduğunu kanıtıyor, Babil nüfusunun artmasıyla birlikte bu mahalle merkezi bir konuma gelmişti. Her burjuva ailesi, aile içi mektupları ve malların idaresi ile ilgili belgeleri saklıyordu. Kil tabletler küpler içinde muhafaza ediliyordu. Sadece en önemli arşivler farklı bir odaya konuluyordu. Babil’de ve Babil ülkesinin diğer şehirlerinde, bilhassa Nippur ve Uruk’ta büyük özel arşivler bulunuyordu. Birçok Yahudi sürgün buna benzer işler kurdular, öyle ki, M.Ö. 539 yılında serbest kaldıklarında birçoğu Kudüs’e geri dönmek istememiştir. Yeni Babil döneminde Şuanna semtinde ikamet eden Egibi ailesi ile Pers devrinde yaşayan Muraşu’lar arkalarında çok sayıda belge bırakmışlardır⁵⁴⁷.

“Bu dönemde bir takım farklı grupların ve siyasal örgütlenme modellerinin bir arada var olduğu saptanmıştır. Birincisi Kaldeli kabilelerdir. Üç büyük kabile, Asur metinlerinde “kraliyet kentleri” diye tanımlanan merkezleri de içine alan geniş topraklara sahiptir. Bunlar surlarla çevrilmişti, sarayları ticaretten elde edilmiş olan fildişi, altın ve yabancı diyarlardan gelmiş kereste gibi değerli mallarla doluydu. Kalde topraklarında ticareti yapılan bir başka mal da, Arabistan’ın güneyinden gelen tütsüdür. Belli başlı Kalde kabilelerinin adları ve yerleri şöyledir:

- a. Babil’in güneyinde Bit Dakkuri;
- b. Uruk’un kuzeyindeki aşağı Fırat bölgesinde Bit Amukani;
- c. “Deniz Ülkesi” bölgesinde, yani eski Ur kenti çerçevesinde ve doğuya uzanan bataklık alanda bulunan ve en güçlüleri olan Bit Yakın”⁵⁴⁸.

“Kaldeli kabilelerden başka (ama etnik açıdan onlarla ilişkili olmadıkları kesin olan) küçük yerleşimlerde yaşayan irili ufaklı pek çok (yaklaşık 40 tanesinin adları tespit edilmiştir) Arami kabilesi vardı. Bunlar siyasal olarak birleşmemişlerdi, ayrıca geçimlik tarımdan biraz daha fazlasıyla uğraşıyorlardı. Aramiler en çok güneyde,

⁵⁴⁶ Mierop 2006, 322.

⁵⁴⁷ Salvini 2006, 42.

⁵⁴⁸ Kuhrt 2009(b), 260.

Elam sınırı yakınlarında Dicle'nin doğusunda yoğunlaşmışlardı. Bazen Babil'in kent sakinlerine ait verimli topraklara, belki de kıtlık karşısında zorunlu olarak düşmanca saldırılarda bulunmuş olsalar da başlıca Babil kentlerinden uzaktaydılar. Babil toplumu içinde eriyip gitmemiş Kaldeli ve Arami grupları geleneksel eski kentlilerle yan yana yaşıyorlardı. Kendi kutsal yerlerini merkez almışlardı, kendi kent yönetimlerine sahiptiler ama Babil'deki kralın uyruğundaydılar⁵⁴⁹.

Babil'in mimari yapısıyla planının yapılan genişletme ve güzelleştirme çabalarına rağmen bozulmadığı görülmüştür. Büyük bir imparatorluk kurduktan sonra, Yeni Babil Hanedanlığı'na ait krallar, şehir içi sivil ve dini yapıların yeniden yapılmasına yönelik bir program izlediler. Bunun amacı şehrin yeni edindiği uluslar arası siyasal güce ve kültürel üstünlüğe yaraşır bir görüntüm elde etmesiydi. Babil krallarının ihtirash bir dış politika izlemelerinin nedenlerinden bir tanesi, boyundurukları altına giren halklardan alınan vergilerle imparatorluğun kalbindeki büyük inşaatları finanse etmektir. Şehir devasaydı; II. Nabukadnezar zamanında dış mahalleleriyle beraber toplam yüzölçümü 1.000 hektara yaklaşıyordu. İç şehrin büyüklüğü 450-500 hektar civarındaydı ve içinde yaklaşık 100.000 kişi yaşıyordu⁵⁵⁰.

⁵⁴⁹ Kuhrt 2009(b), 260.

⁵⁵⁰ Salvini 2006, 52-53.

SONUÇ

Mezopotamya adı ile tarif ettiğimiz Fırat ve Dicle ırmaklarının hayat verdiği topraklar çok eski zamanlardan beri insanoğlunun yerleşim yeri olmuş, insanlar bu coğrafyada avcılık ve toplayıcılık dönemlerini yaşadıkdan sonra ilk tarım faaliyetlerinde bulunmuş, birçok tarımsal ürün yetiştirmiş, kendilerine kerpiçten evler yapmış ve birçok evcil hayvan yetiştirmişlerdir. Daha sonra tüm Yakındoğu'da ve hatta tüm çağdaş toplumların temelini oluşturan büyük bir medeniyet hamlesi yaparak tarihte ilk büyük devletler ve imparatorluklar kurmuşlardır.

En eski çağlarda çanak çömlek gibi günlük yaşantıda bol kullanılan malzemeleri ve bakır, kurşun, altın vb. gibi madenleri işleyip bunları çevrelerindeki toplumlarla mübadele ederek ilkel bir ticareti o zamanlarda başlatmışlardır. Sadece kil ve sazlıklar bulunan bu coğrafyada insanların çeşitli hammaddeleri dış ülkelerden getirip ve bunları usta zanaatkarları tarafından işleyip, kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra tekrar dışarıya satmaları gerçekten dikkate değerdir. İnsanların yerleşim yerlerini ilk defa ortak bir şekilde düzenleyerek medeni yaşam tarzını benimsemeleri de bu coğrafyada uygulandığını görmekteyiz.

İlk olarak kuzey Mezopotamya'nın kuru tarım yapılabilen dağlık bölgelerinde görülen bu faaliyetler daha sonraları Mezopotamya'nın güneyine kaymış ve Basra Körfezi'nin kıyılarında, Fırat ve Dicle nehirleri arasında ilk sulu tarım faaliyetleri başlayarak bütün Mezopotamya'ya yayılmıştır.

Mezopotamya'ya sonradan gelen Asya kökenli Sümerliler bu medeniyetin doğmasında ve yayılmasında çok büyük roller oynamışlardır. Sümerlilerin Güney Mezopotamya'da sulu tarım imkanlarını keşfedip, köy kültürünü kurduktan sonra, bazı merkezi yerlerde ekonomik yönetimin merkezi olan tapınaklar inşa etmiş olmaları ve bu tapınaklarda daha sonraki mimari yapılara örnek oluşturacak şekilde unsurları kullanmış olmaları hem mimari hem de inanç seviyelerinin M.Ö. 4. binyıllarda ne kadar yüksek olduğunu bize kanıtlamışlardır. Sümerlilerin Mezopotamya'ya gelişleri ve Güney Mezopotamya'da bataklık arazileri kurutup, sulama kanalları açarak tarımda çok büyük üretimlerde bulunmaları onları zenginleştirmiş ve bununla bağlantılı olarak tarım dışı işlerde bulunmaya başlayan insanlar artık bir köy kültüründe değil tarihte ilk defa kent diyebileceğimiz yeni bir kültür etrafında yaşamaya başlamışlardır.

Uzmanların "kent devrimi" diye adlandırdıkları olgu içinde, artık kalabalık topluluklar şeklinde bir arada yaşamaya başlamış olan insan toplulukları, merkezi bir idare tarafından yönetilmeye başlamış ve tarım dışı işlerde de uzmanlaşmaya gidilmiştir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan silindir mühür gibi bazı yönetimsel

amaçlı buluntuların kullanılması, üretimin büyük ölçüde yayılması, yiyecek dağıtımında kullanılan kapların çok fazla üretilmesi, el işçiliğinin çok gelişmesi ve en önemlisi tarihte ilk defa bir yazı sisteminin geliştirilmesi, tapınma, idare ve ekonominin merkezi olan tapınaklar etrafında gelişen bu kentsel birliğin sonuçları olmuştur. Sümerlilerin Ortadoğu'da topluma kazandırdıkları tapınaklar sadece inanç sisteminin değil, sosyal yapının, idarenin, ekonominin de merkezi olmuşlardır. Önceleri mütevazı boyutta yapılan tapınaklar daha sonra anıtsal boyuta dönüşmüş ve toplum üzerindeki otoritesini rahipler öncülüğünde arttırmıştır.

Tapınakların anıtsal boyutta yapılması ve süslemek için bazı öğelerin başka ülkelerden getirilmek zorunda kalınması, komşu ülkelerle bir ticaret kültürü geliştirmiş ve Sümer medeniyetinin kendi sınırlarını aşarak birçok yeri etki alanına almıştır. Şüphesiz Sümerlilerin tüm dünya medeniyetine yaptıkları en büyük katkı, tapınağa gelen malları kaydetmek amacıyla icat edilmiş olan yazıdır. Zira Sümerlilerin tapınak ekonomisi denilen sisteminde herkesin ürettiği malların bir kısmını tapınağa verme mecburiyetinin sonucu, bu malların miktarlarını, niteliklerini ve çeşitlerini gösteren işaretler kullanılması ile doğmuştur yazı.

Sümerlilerin belirli merkezlerde kurdukları kentlerde, tapınak merkezli rahip idareciler tarafından yönetilen halkın, belirli bir hiyerarşi içerisinde herkesin kendi mesleğine göre toplumdaki statüsünü belirlemesi ile tarihte ilk defa başka bir yerde rastlanılmayan bir politik sistem olan kent devletleri ortaya çıkmıştır. Sümerlilerin bu kent devletleri içinde geliştirdikleri daha çok tarıma dayalı ekonomik sistem dikkate değerdir. Ayrıca Sümer kentlerinde yönetimde çeşitli meclislerin bulunması, her ne kadar o zamanın anlayışında demokrasi düşüncesi ile oluşturulmasa da, eski Batı kültürünün temellerinin Mezopotamya'da atıldığı aşikardır.

Sümer kentlerinin kurumsal merkezi olan tapınakların varlığı, herkesin, "teokratik sosyalizm" denilen sistemde ürettikleri malların kendi ihtiyaçlarını giderdikten sonra mabede vermeleri, tapınakların bu malları depolayıp, bir nevi bankacılık rolünü üstlenip kıtlık zamanında halka dağıtması, çok eski dönemlerde Sümer medeniyetinin çağdaş ekonomik sistemlerde var olan unsurların temelini attığı anlaşılmıştır.

Ayrıca Sümer kent devletlerinde uygulanan vergi sistemi, bu sistem içerisinde icat edilen belirli ölçü ve tartı birimleriyle, zaman zamanda gümüşün para gibi kullanılması bu medeniyetin ne kadar çok geliştiğini bize göstermektedir. Yaptıkları sulama kanallarının etkisiyle, tarımın nehir kenarlarının çok uzaklarında bile

gelişmesini sağlayan Sümerliler tarımda da çok çeşitli ürünler yetiştirerek kendi medeniyetlerini zirvelere taşımışlardır.

Sümerliler tarımdaki ilerlemelerinin yanı sıra, çeşitli hayvanları ehlileştirip, ekonominin çok önemli unsuru olan hayvancılığı, yiyecek, giysi ve taşımacılığın kaynağı olarak kullanmada da çok başarılıdırlar.

Sümerlilerin Mezopotamya'da kurmuş oldukları ve o tarihlerde bir eşine daha rastlanılmayan bu medeniyet, Samilerin Mezopotamya'ya gelip yönetimi ele geçirdikten sonra, Mezopotamya medeniyetine kattıkları yeniliklerle daha da gelişmiştir. Tarihte ilk defa bir imparatorluk kuran Sami Akkad devleti ile Mezopotamya, çevresindeki yakın ve uzak memleketlerin zenginliklerinin askeri yolla buralara getirildiği ihtişamın merkezi haline gelmiştir. Akkad devleti ile beraber hemen hemen tarihte ilk defa özel mülkiyetin geliştiğini ve bazı zengin kesimlerin oluştuğunu görmekteyiz. Bu emperyalist sistemi Akkadlardan sonra ikinci defa Mezopotamya'da hakimiyeti ele alan Sümerliler daha da geliştirerek Mezopotamya medeniyetinin dünya tarihi açısından önemini daha da artırmışlardır. Bu dönemlerde kullanılan ve belirli bir hukuk anlayışıyla idare edilen devletlerin ekonomik sistemleri içinde, borç, faiz, kredi gibi unsurlar bu medeniyetin çağdaş toplumlarla benzerliğini göstermektedir.

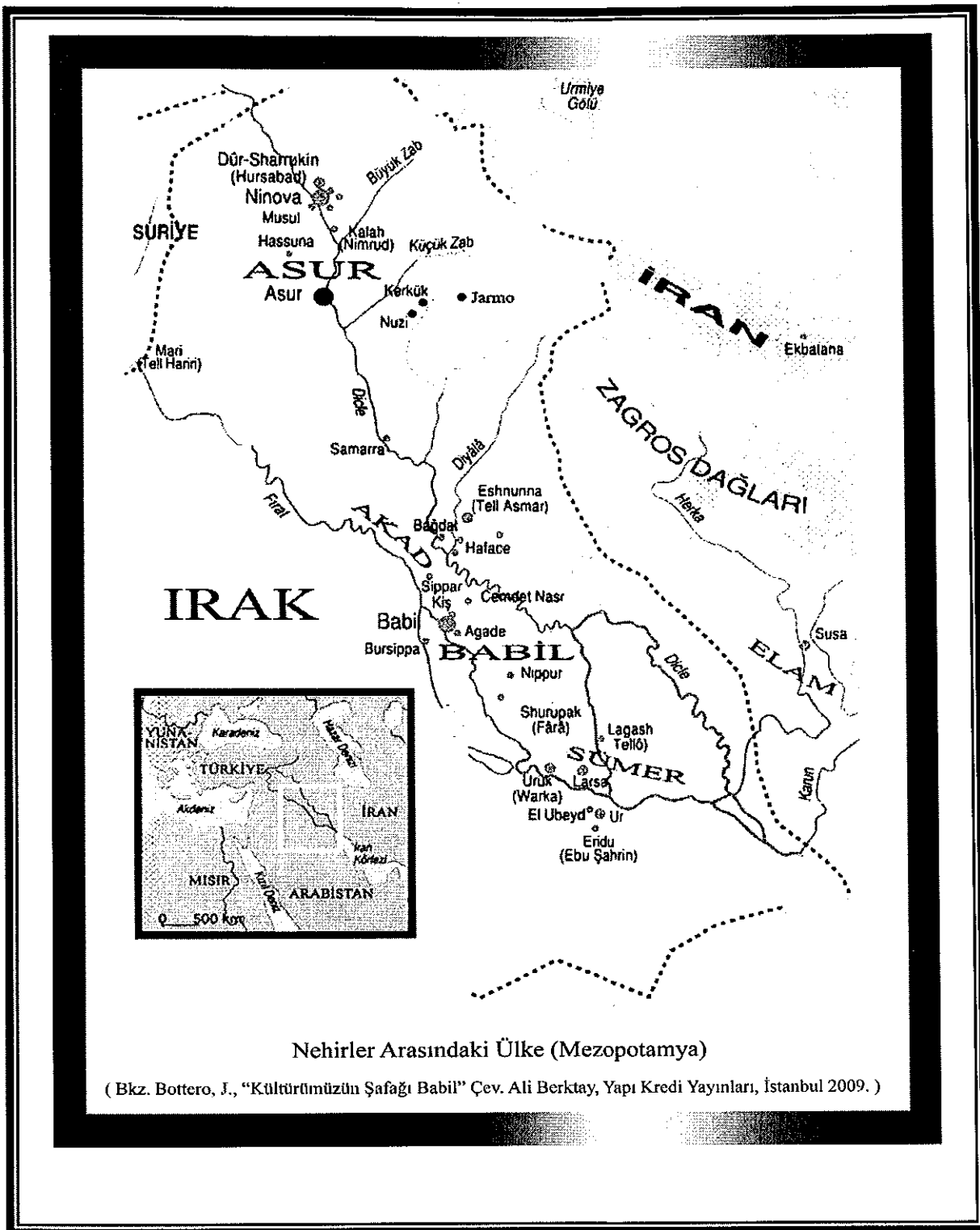
Bu gelişmelerin sonucunda Mezopotamya birçok kavmin istilasına uğramış, çok göçler almıştır. Ancak her gelen kavmin buradaki Sümer ve Akkad medeniyetini benimsemeleri ile bu medeniyet öneminden bir şey kaybettirmemiştir.

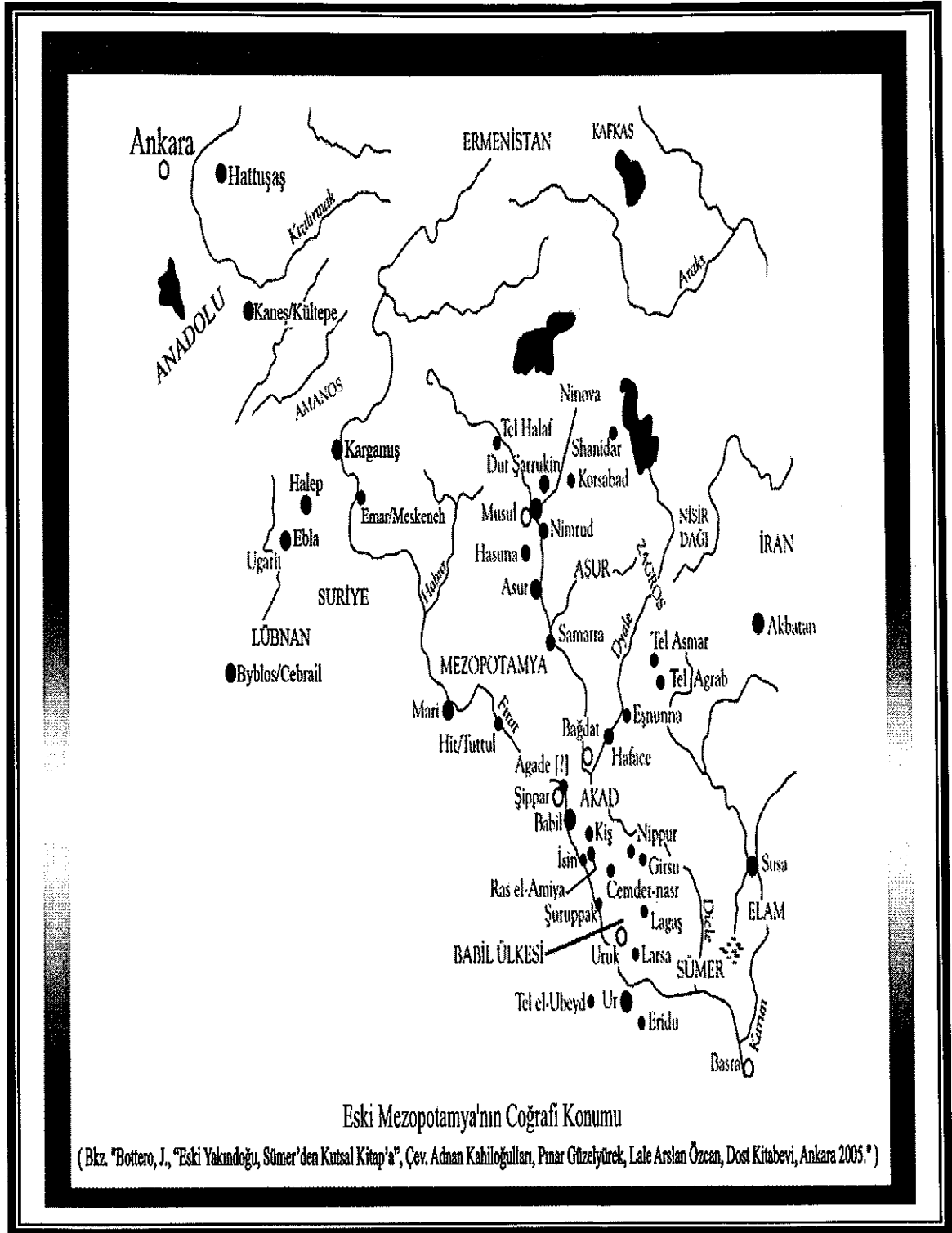
Sümerliler ve Akkadların kurduğu, önce teokratik daha sonra emperyalist devlet modelinin batı Samilerden sonra Babil merkezli feodal bir yapıya bürünmesi bize, daha sonraları Osmanlı ve Selçuklu imparatorluğunda kullanılmış olan tımar sisteminin temelini Mezopotamya'da atıldığını gösterir. Eski Babil Dönemi'nde alınan bir takım vergilerinde daha sonra Osmanlı döneminde kullanılmış olması da bu dönemin daha sonraki medeniyetlere örnek olması açısından önemini göstermektedir. Bu dönemdeki önemli gelişmelerden biri de, Yeni Sümer Döneminde başlayan özel teşebbüsün geliştiği ve şehirlerde artık günümüz şehirlerine benzer dükkanların kurulması ve sadece meslekleriyle geçinen zanaatkarların ortaya çıkmasıdır.

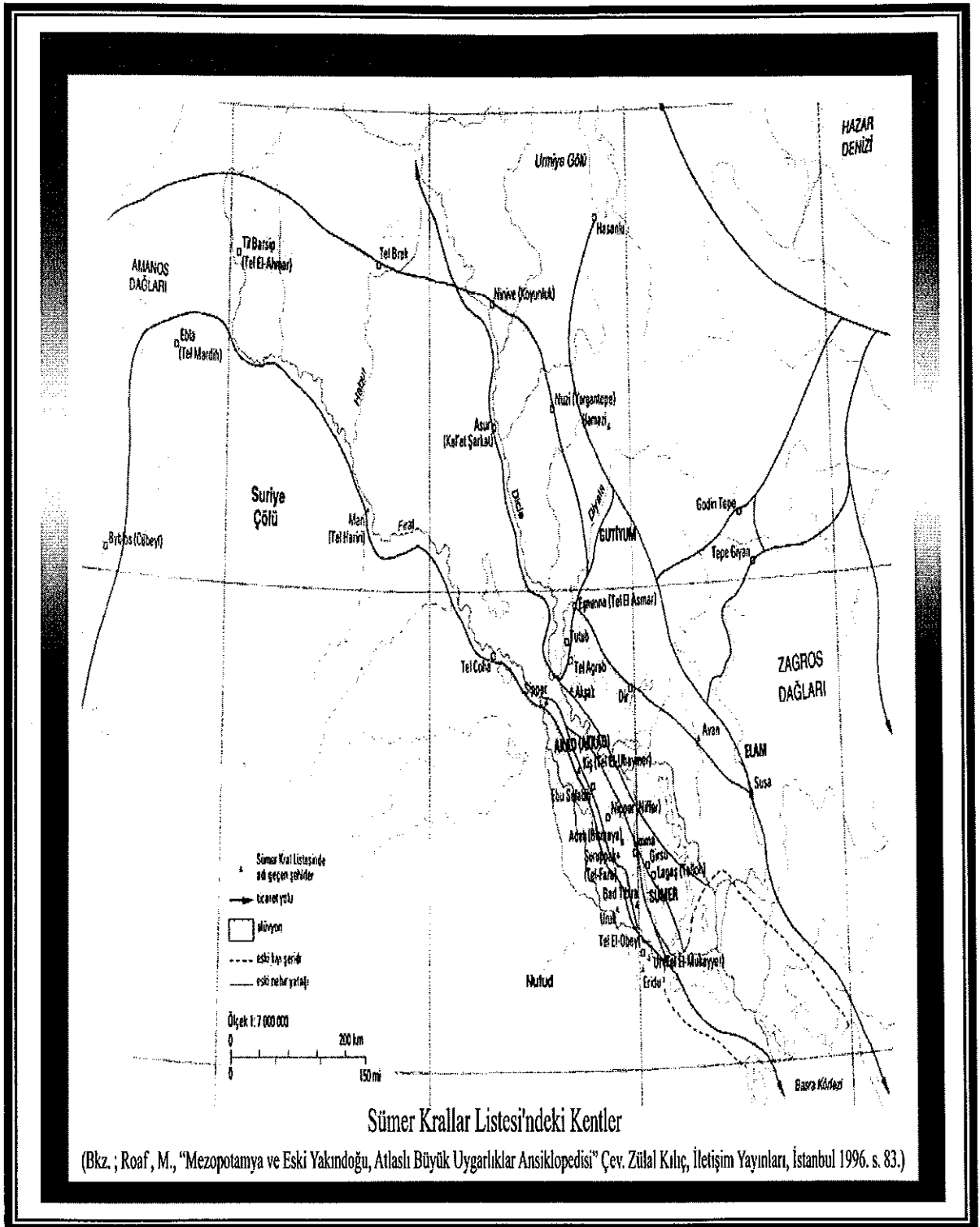
Eski Babil döneminden sonrada Mezopotamya'ya birçok kavim göç etmiş ve uzun zaman yönetimi ele geçirmişlerse de, bunların hepsi Mezopotamya medeniyetini benimsemiş ve bu medeniyete katkıda bulunmuşlardır. Son olarak Yeni Babil hükümdarları Babil merkezli Mezopotamya şehirlerini o zamanki dünyanın zenginlik, kültür, bilim, ihtişam merkezi yapmış ve günümüze pek çok eserler bırakmışlardır.

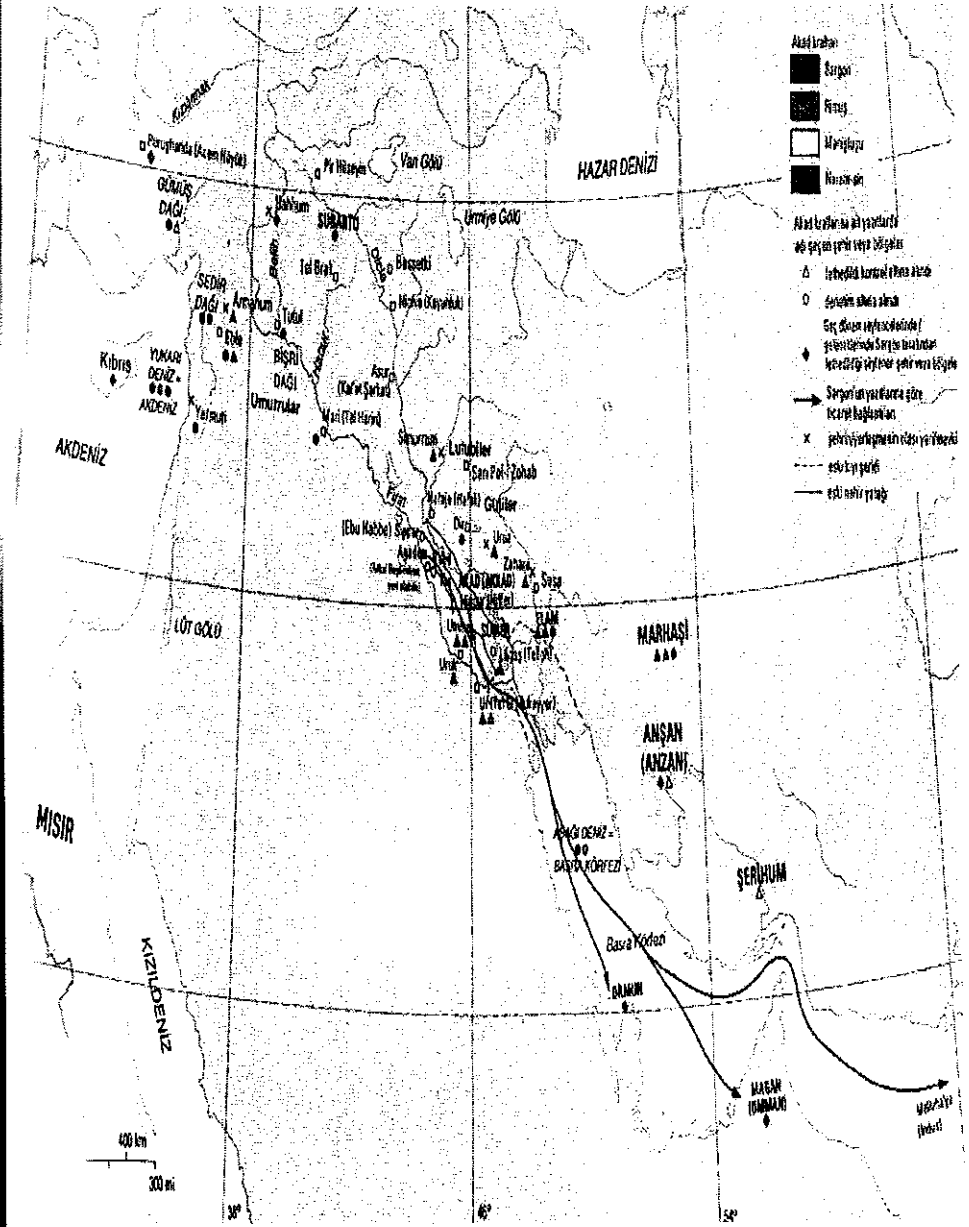
Bu medeniyetten kalan gerek arkeolojik gerekse yazılı belgeler bize eskiçağlardan sonra kurulan büyük medeniyetlerin kaynağının Mezopotamya olduğunu kanıtlamışlardır. Ve her şeyden önce bu medeniyetin oluşmasında ve zenginleşmesinde başlıca unsurlar olan Fırat ve Dicle nehirlerinin ülkemizde Doğu Anadolu dağlarından çıkmış olması bu bölgeyi daima Mezopotamya'nın bir parçası kılmıştır diyebiliriz. Aynı şekilde Zağroslar Mezopotamya'nın doğusunu kuşattığı halde böyle bir şey söz konusu olmamıştır.

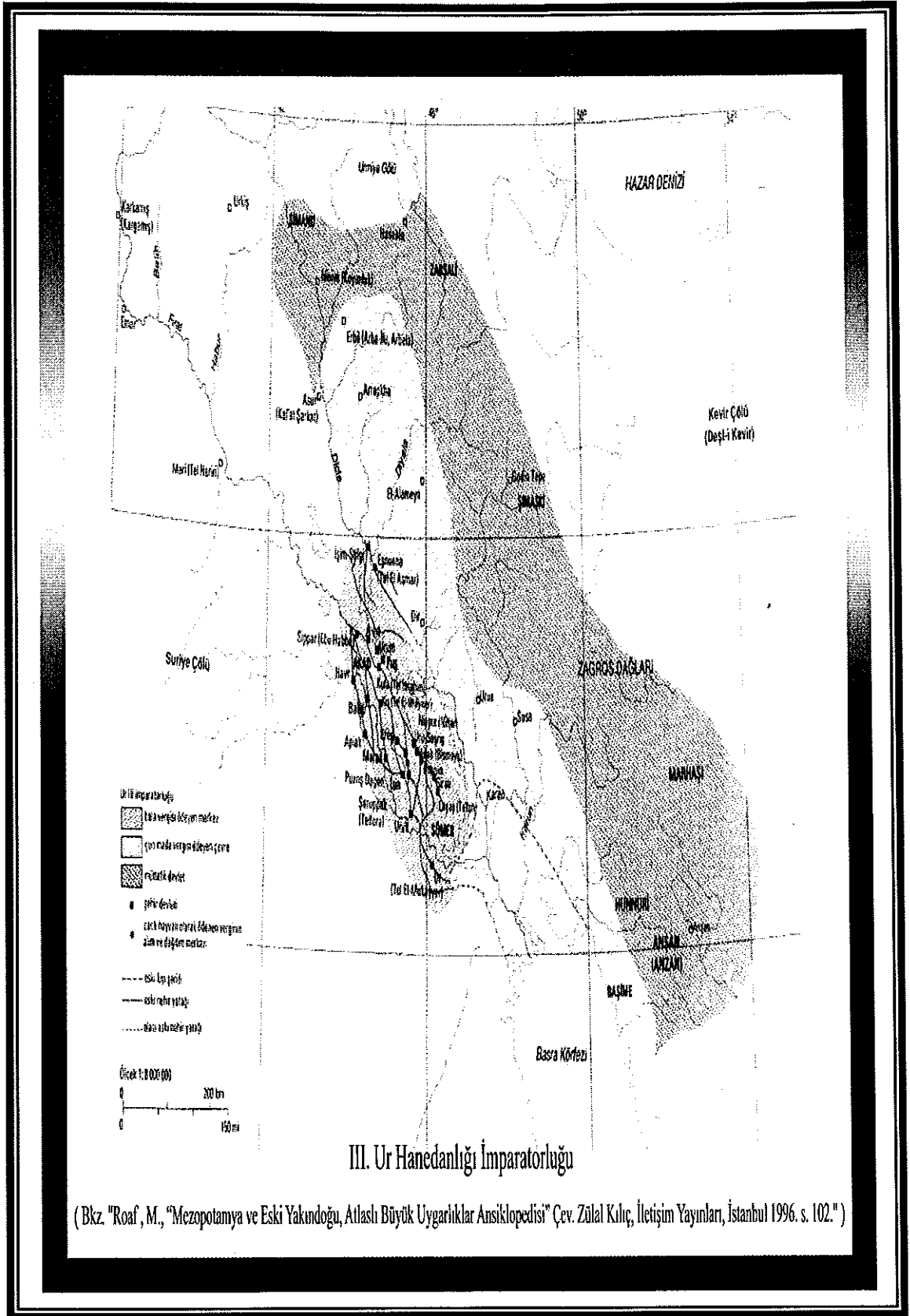
EK'LER

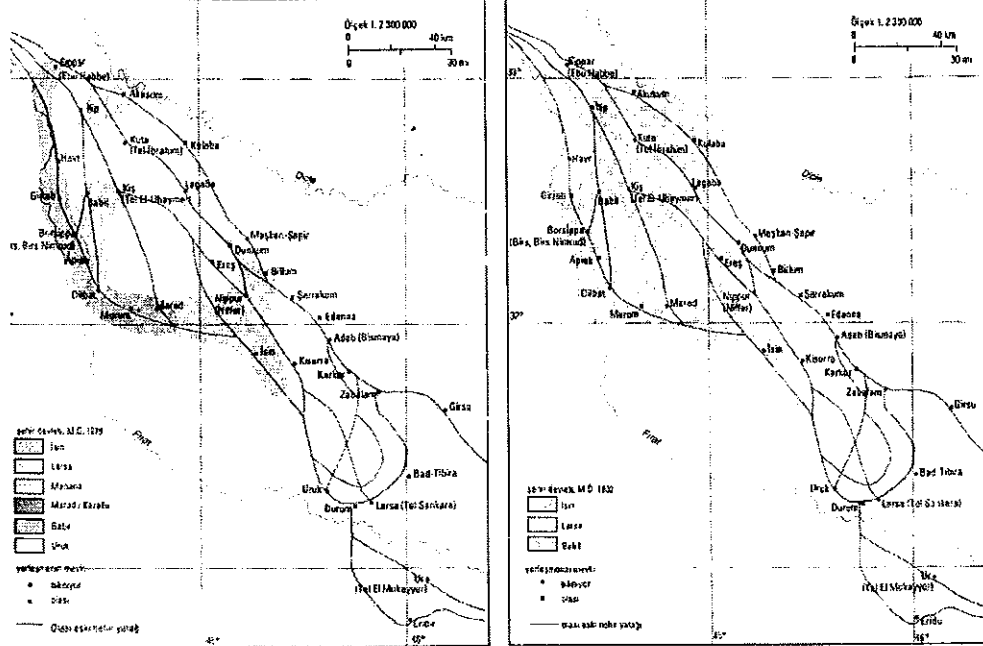
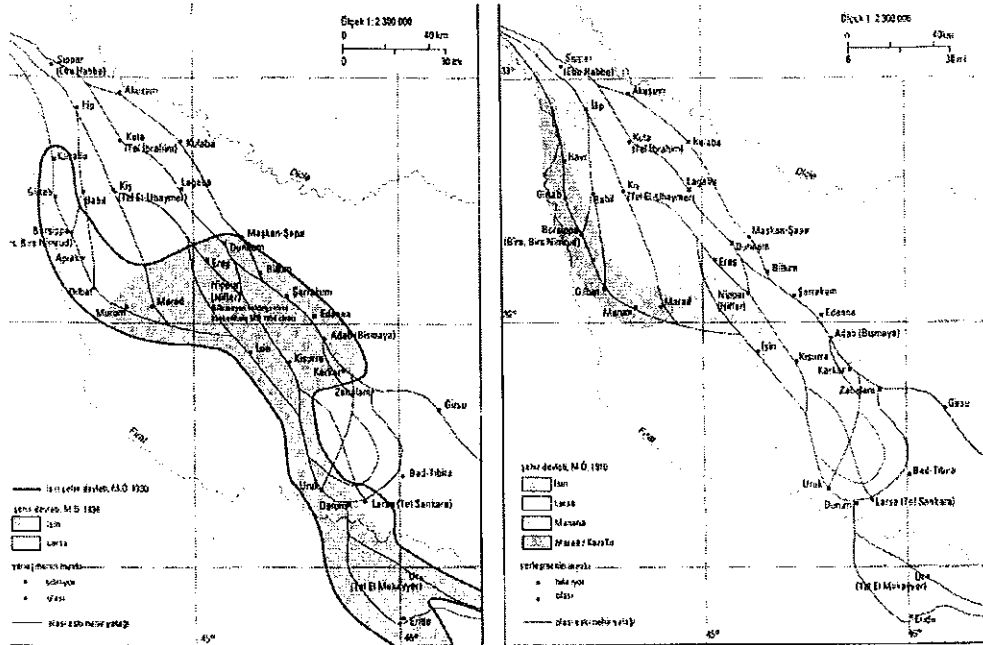

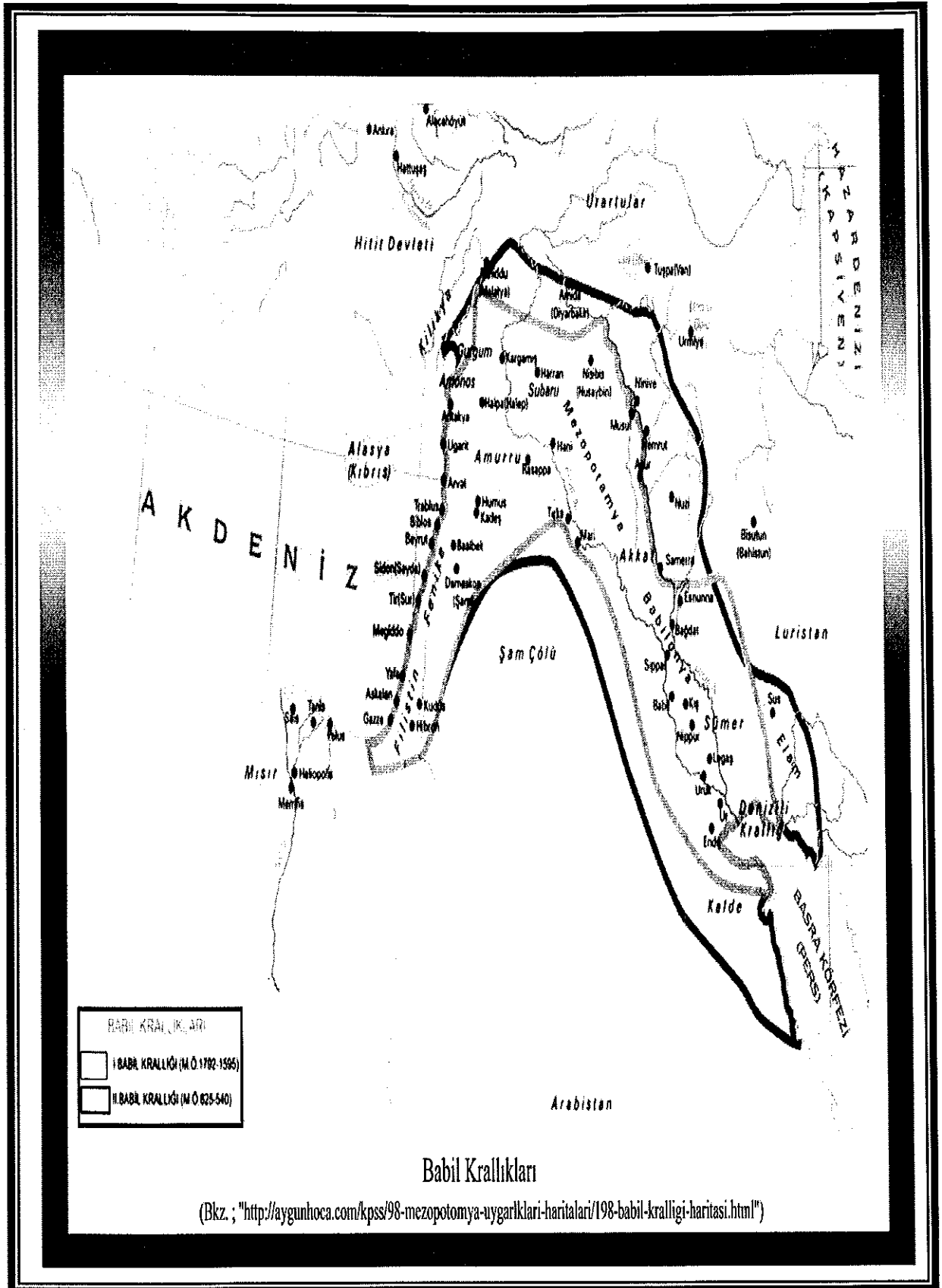

İsin -Larsa Dönemi Kent Devletleri

(Bkz. ; Roaf , M., "Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi"
Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, s. 109.)

KAYNAKÇA

- Albayrak 2006 Albayrak, İ. *Kültepe Tabletleri IV*. TTK, Ankara 2006.
- Alpman 1982 Alpman, A. "Hurriler", *AÜDTCFD*. Cilt XIV. Sayı 25. Ankara 1982, s. 283-314.
- Araz 1974 Araz, N. *Dünya Tarihi Başlangıçtan XVII. Yüzyıla Cilt I*. İstanbul 1974.
- Arslantaş 2008 Arslantaş, Y. *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da İktisadi Hayat*. Elazığ 2008.
- Balkan 1943 Balkan, K. "Babil'de Feodalizm Araştırmaları Kas'lar Devri'nde Babil", *AÜDTCFD*. Cilt 2. Sayı 1. Ankara 1943. s. 45-55.
- Balkan 1948 Balkan, K. "Kas Tarihinin Ana Hatları", *Belleten*. Cilt XII. Sayı 48. Ankara 1948. s. 723-758.
- Balkan 1951 Balkan, K. "At Kültürü İle İlgili M.Ö. 14. Yüzyıldan Nippurda Bulunmuş Akatca Metinlerin Tercüme ve İzahı", *AÜDTCFD*. Cilt 9. Sayı 1-2. Ankara 1951. s. 85-104.
- Bilgiç 1947 Bilgiç, E. "Çivi Yazılı Kaynaklarda Geçen Başlıca Borç Ve Ödünç Tabirleri", *AÜDTCFD*. Cilt 5. Sayı 4. Ankara 1947. s. 419-447.
- Bilgiç 1948 Bilgiç, E. "Anadolu'nun İlk Tarihi Çağının Ana Hatlarıyla Rekonstrüksiyonu", *AÜDTCFD*. Cilt 6. Sayı 5. Ankara 1948. s. 489-517.
- Bilgiç 1951 Bilgiç, E. "Çivi Yazılı İktisadi Metinlerde "faiz" Meselesi", *Belleten*. Cilt XV. Sayı 57-60. Ankara 1951. s. 339-348.
- Bottero 2003 Bottero J. *Mezopotamya, Yazı, Akıl ve Tanrılar*. Çev. Mehmet Emin Özcan, Ayten Er, Dost Kitabevi, Ankara 2003.
- Bottero 2005 Bottero, J. *Eski Yakındoğu, Sümer'den Kutsal Kitaba*. Çev. Adnan Kahiloğulları, Pınar Güzelyürek, Lale Arslan Özcan, Dost Kitabevi, Ankara 2005.
- Bottero ve Steve 2008 Bottero, J.-Steve, M. J. *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*. Çev. Anita Tatlier, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

- Bottero 2009 Bottero, J. *Kültürümüzün Şafağı Babil*. Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.
- Chiera 1964 Chiera, E. *Kilden Kitaplar*. Çev. Ali Muzaffer Dinçol, Sıralar Matbaası, İstanbul 1964.
- Childe 1998 Childe, G. *Tarihte Neler Oldu*. Çev. Mete Tuncay, Alaaddin Şenel, Alan Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Clayton ve Price 1998 Clayton, P. A.-Price, M. J. *Antik Dünyanın Yedi Harikası*. Çev. Betül Avunç, Homer Kitabevi, İstanbul 1998.
- Collins 2000 Collins, P. *The Uruk Phenomenon The role of social ideology in the expansion of the Uruk culture during the fourth millennium BC*. Printed in England by The Basingstoke Press, Oxford 2000.
- Crawford 2010 Crawford, H. *SÜMER ve Sümerler*. Çev. Nihal Uzan, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2010.
- Çevik 2005 Çevik, Ö. *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kuramsal Bir Değerlendirme*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2005.
- Çığ 1994 Çığ, M. İ. "Sümerlilerden Zamanımıza Ulaşan Kültür İzleri", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Cilt 1. TTK. Ankara 1994. s. 235-247.
- Çığ 2007 Çığ, M. İ. *Ortadoğu Uygarlık Mirası 2*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2007.
- Çığ 2008(a) Çığ, M. İ. *Ortadoğu Uygarlık Mirası 1*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- Çığ 2008(b) Çığ, M. İ. *İnanna'nın Aşkı, Sümer'de İnanç ve Kutsal Evlenme*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.
- Çığ 2009(a) Çığ, M. İ. *Sümerlilerde Tufan, Tufan'da Türkler*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- Çığ 2009(b) Çığ, M. İ. *Gilgameş, Tarihte İlk Kral Kahraman*. Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

- Çığ 2009(c) Çığ, M. İ. *Uygarlığın Kökeni Sümerliler I Tarihte İlk Edebi Eserlerden Seçmeler*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- Çığ 2009(d) Çığ, M. İ. *İbrahim Peygamber, Sümer Yazılarına ve Arkeolojik Buluntulara Göre*. Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.
- Dolukhanov 1998 Dolukhanov, P. *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. Çev. Suavi Aydın, İmge Kitabevi, Ankara 1998.
- Elarslan 2007 Elarslan, A. "Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu ve Yakınoğu'da Ağalık, Aşiret Düzeni ve Oikos'un Doğuşu (M.Ö. 8600-3400)", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. Sayı 125. İstanbul 2007. s. 1-14.
- Frangipane 2002 Frangipane, M. *Yakınoğu'da Devletin Doğuşu*. Çev. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002.
- Frankfort 1989 Frankfort, H. *Uygarlığın Yakınoğu'da Doğuşu Mezopotamya ve Mısır*. Çev. Alaaddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1989.
- Günaltay 1937 Günaltay, Ş. *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark: Elam ve Mezopotamya*. TTK. Ankara 1937.
- Günaltay 1957 Günaltay, Ş. *Mezopotamya – Sümerler*. Akşam Matbaası, İstanbul 1957.
- Günbattı 1991 Günbattı, C. "Eski Babil Devrinde Tımar Ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler", *Bellekten*. Sayı 212. Cilt LV. Ankara 1991. s. 1-12.
- Gündüz 2002 Gündüz, A. *Mezopotamya ve Eski Mısır Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür*. Büke Yayıncılık, İstanbul 2002.
- Güven 2007 Güven, İ. *Uygarlık Tarihi*. Pegem A Yayıncılık, Ankara 2007.
- Herodotos Herodotos, *Herodot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- Hırçın 1998 Hırçın, S. *Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı Gelişmesi ve Çözümü*. Ege Yayınları, İstanbul 1998.
- Hooke 2002 Hooke, H. *Ortadoğu Mitolojisi*. Çev. Alaaddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- İplikçioğlu 1994 İplikçioğlu, B. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*. Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.

- Kınal 1943 Kınal, F. "Amarna Çağında Mısırın Önasya Münasebetleri", *AÜDTCFD*. Cilt 2. Sayı 1. Ankara 1943. s. 99-106.
- Kınal 1962 Kınal, F. "Eski Önasya Medeniyetlerinde Halk Meclisleri", *Bellekten*. Cilt XXVI. Sayı 104. Ankara 1962. s. 635-648.
- Kınal 1965 Kınal, F. "Amarna Arşivindeki Babil Mektupları", *AÜDTCFD*. Cilt 23. Sayı 3. 4. Ankara 1965. s. 171-193.
- Kınal 1983 Kınal, F. *Eski Mezopotamya Tarihi*. A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1983.
- Kitabı *Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil)*. İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1974.
- Mukaddes 1974
- Klengel 2001 Klengel, H, *Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü*. Çev. Nesrin Oral, Telos Yayıncılık, İstanbul 2001.
- Köroğlu 2006 Köroğlu, K. *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Pers'lere Kadar*. İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kramer 2001 Kramer, S. N. *Sümer Mitolojisi*. Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- Kramer 2002(a) Kramer, S. N. *Sümerler*. Çev. Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Kramer 2002(b) Kramer, S. N. *Tarih Sümer'de Başlar*. Çev. Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Kuhrt 2009(a) Kuhrt, A. *Eskiçağ'da Yakındoğu Cilt I*. Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Kuhrt 2009(b) Kuhrt, A. *Eskiçağ'da Yakındoğu Cilt II*. Çev. Dilek Şendil, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- Landsberger 1943 Landsberger, B. "Sümerliler", Çev. Mebrure O. Tosun, *AÜDTCFD*. Sayı 5. Ankara 1943. s. 90-102.
- Landsberger 1944 Landsberger, B. "Mezopotamya'da Medeniyetin Doğuşu", Çev. Mebrure O. Tosun, *AÜDTCFD*. Ankara 1944. s. 419-437.

- Landsberger 1945 Landsberger, B. "Sümerlilerin Kültür Sahasındaki Başarıları", Çev. Mebrure O. Tosun, *AÜDTCFD*. Cilt 3. Sayı 2. Ankara 1945. s. 137-158.
- Leroux ve Contenau 1966 Leroux, J. G.-Contenau, G. *Eski Akdeniz ve Yakınoğu Uygarlıkları*. Çev. Nihal Öno, Varlık Yayınları, İstanbul 1966.
- Lissner1973 Lissner, İ. *Uygarlık Tarihi*. Çev. Adli Moran, Milliyet Yayın Ltd. Şti. Yayınları, İstanbul 1973.
- Maisels 1999 Maisels, K. C. *Uygarlığın Doğuşu, Yakınoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş*. Çev. Alaaddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 1999.
- McNeil 2008 McNeil, W. H. *Dünya Tarihi*. Çev. Alaaddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2008.
- Memiş, 1990 Memiş, E. *Tarihi Coğrafyaya Giriş*. Selçuk Üniversitesi Basımevi, Konya 1990.
- Memiş 2003 Memiş, E. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Çizgi Kitabevi, Konya 2003.
- Memiş 2006 Memiş, E. *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ekin Kitabevi, Bursa 2006.
- Memiş 2007 Memiş, E. *Eskiçağ'da Mezopotamya*. Ekin Kitabevi, Bursa 2007.
- Mierop 1997 Mierop, M.V. D. *The Ancient Mesopotamian City*. Clarendon Press, Oxford 1997.
- Mierop 2006 Mierop, M. V. D. *Antik Yakınoğu Tarihi*. Çev. Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- Nissen 2004 Nissen, H. J. *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. Çev. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- Oates 2004 Oates, J. *Babil*. Çev. Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2004.
- Oppenheim1985 Oppenheim, A. L. *Mezopotamya'nın İktisadi Tarihinin Bir Kuşbakışı Görünümü*. Çev. Yahya Sezai Tezel, Ankara 1985.

- Ökse 2008 Ökse, A. T. "Eski Önasya'da Arpa", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*. Sayı 127. İstanbul 2008. s. 15-20.
- Pollock 1999 Pollock, S. *Ancient Mesopotamia The Eden that Never Was*. Printed in the United Kingdom at the University Press, Cambridge 1999.
- Postgage 1992 Postgage, J.N. *Early Mesopotamia: Society and economy at the dawn of history*. Printed and bound by Butler, London 1992.
- Roaf 1996 Roaf, M. *Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*. Çev. Zülal Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Salvini 2006 Salvini, B. A. *Babil*. Çev. Ela Uluatam, Dost Kitabevi, Ankara 2006.
- Sevin 2003 Sevin, V. *Anadolu Arkeolojisi*. Der Yayınları, İstanbul 2003.
- Sevin 2010 Sevin, V. *Assur Resim Sanatı*. TTK, Ankara 2010.
- Şenel 1995 Şenel, A. *İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1995.
- Tanılı 2002 Tanilli, S. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası Cilt I*. Adam Yayınları, İstanbul 2002.
- Tosun 1963 Tosun, M. "Hammurabi'nin Toprak Kanunları", *AÜDTCFD*. Cilt XXI. Sayı 3-4. Ankara 1963. s. 127-141.
- Tosun ve Yalvaç 2002 Tosun, M.-Yalvaç, K. *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi Şaduga Fermanı*. TTK. Ankara 2002.
- Yamanlar 2000 Yamanlar, E. *Uygurlık Tarihi*. Gündüz eğitim ve Yayıncılık, Ankara 2000.
- Yıldırım 1996 Yıldırım, R. *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*. Meram Yayıncılık, İzmir 1996.
- Yıldırım 2004 Yıldırım, R. *Uygurlık Tarihine Giriş*. Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2004.

Ö Z G E Ç M İ Ş

ADI ve SOYADI : MURAT KAPLAN
Doğum Tarihi ve Yeri : 21.06.1980 NİZİP
Medeni Durumu : EVLİ
Eğitim Durumu
Mezun Olduğu Lise : BİRECİK LİSESİ
Lisans Diploması : İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ / ARKEOLOJİ VE SANAT
TARİHİ
Yükseklisans Diploması : AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ / TARİH
Tez Konusu : MEZOPOTAMYA'DA İKTİSADİ YAPI
Yabancı Dil : ALMANCA
Bilimsel Faaliyetler

İş Deneyimi
Stajlar :
Projeler :
Çalıştığı Kurumlar : AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Adres : MEYDAN KAVAĞI MAH. 1551 SOK. NO:27 KAT:2/7
ANTALYA
Tel No : 0533 659 40 21